

Szociológiai

SZEMLE

2021/1
31. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE, ZAKARIÁS ILDIKÓ
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Csomor Gábor-Simonovits Bori-Németh Renáta:**
Hivatali diszkrimináció?
Egy online terepkísérlet eredményei
- 29 Bárd Petra-Szontagh Veronika Anna:**
Áldozathibáztatás kisebbségi csoportok sértettjeivel szemben
- 57 Máté Fanni:**
Társas támogatás megjelenése egy depresszió és szorongás témájú online fórumon
- 87 László Tamás-Makay Mónika:**
A nemzeti büszkeség építőkövei
Nemzeti identitás és történelemlkép a magyar társadalomban
- 116 Monostori Judit:**
Nagyszülők és unokák egy háztartásban
Három generációs együttélések Magyarországon

RECENZÍÓ

- 143 Blénesi Éva:**
Az élő hagyománytól a kulturális örökségig: örmény városépítészet Erdélyben

Szociológiai Szemle 31(1): 4–28.

Hivatali diszkrimináció? Egy online terepkísérlet eredményei¹

Csomor Gábor² – Simonovits Bori³ – Németh Renáta⁴

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.1>

Beérkezés: 2020. 12. 07.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 03. 09.

Elfogadás: 2021. 03. 20.

Összefoglaló: 2020 elején a magyarországi helyi önkormányzati hivatalok körében kontrollált terepkísérletet végeztünk annak céljából, hogy feltárjuk az online ügyintézés során esetlegesen előforduló hivatali diszkrimináció nyílt és burkolt formáit. Összesen 1270 e-mailben egy hétköznapi ügyintézéssel kapcsolatban foglalmaztunk meg egyszerű kérdéseket magas és alacsony státuszú roma és nem roma ügyfelek „bőrébe bújva”. A nemzetközi eredményekkel összehangban a válaszok arányában nem, de a válaszok tartalmi jellemzőiben jelentősebb eltéréseket találtunk az elsődleges kísérleti változó, az etnicitás mentén. A másodlagos kísérleti változóként bevezetett társadalmi státusz mutató hatása ugyanakkor mind a válaszok arányában, mind a többi tartalmi indikátor mentén statisztikailag igazolódott. A válasz-e-mailek gépi tanulásra épülő elemzése is alátámasztotta, hogy a közhivatalnokok különbséget tesznek ügyfeleik vélt státusza szerint, míg a vélt etnicitás vonatkozásában jóval kisebb fokú ez a különbségtétel. Összehasonlítva az etnicitás és a státusz hatását, fontos hangsúlyozni, hogy az etnicitás mentén a válaszok nyelvi megformálását tekintve csak árnyalatnyi különbség látszott; ugyanakkor a státusz szerinti különbségtétel a figyelmen kívül hagyásban is érvényesült, és nyelvi is explicitebb módon jelent meg, ezért ennek hatása világosan detektálható volt a gépi szövegelemzés segítségével is. Összehangban Bartos és szerzőtársai (2016) által a bérletpiacon megjelenő figyelemdiszkriminációként leírt jelenséggel, az önkormányzati ügyintézés során is azonosítottuk tehát az alacsony státuszú kísérleti személyek kérdéseinek gyengébb minőségű megválaszolását.

Kulcsszavak: terepkísérlet, diszkrimináció, roma, társadalmi státusz, önkormányzatok

Bevezetés

Magyarországon (és a régióban) az etnikai alapú diszkrimináció mindennapos gyakorlat, akár civil, akár kormányzati, akár EU-s jogvédő szervezetek jelentéseiből (el-

1 A szerzők köszönettel tartoznak a kéziratot elbíráló anonim lektoroknak és a TASZ munkatársainak (kiemelten Szabó Máté Dánielnek és Szabó Attilának), akik jogi állásfoglalásukkal és tanácsaikkal segítették a munkánkat. Továbbá Bolnovszky Balázsnak, Csillag Mártonnak, Farkas Dalmának, Rakovics Mártonnak és Simonovits Gábornak, akik a kutatás különböző szakaszaiban segítettek megvalósulását.

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, email:gaborcsomorstats@gmail.com. A szerzőt az Új Nemzeti Kiválóság Program pályázat támogatta kutatási munkájában.

3 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézet, email:simonovits.borbala@ppk.elte.hu. A szerzőt a „Diszkrimináció és bizalom a közösségi gazdaságban” című NKFIH FK 12798 sz. kutatási projekt támogatta kutatási munkájában.

4 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Research Center for Computational Social Science, email:nemeth.renata@tat.elte.hu. A szerzőt a K-134428 azonosítójú NKFIH pályázat támogatta kutatási munkájában.

sősorban Társaság a Szabadságjogokért, TASZ,⁵ illetve Egyenlő Bánásmód Hatóság, EBH jogesetei,⁶ European Roma Rights Center, ERRC 2020⁷), akár kutatási eredményekből indulunk ki. Számos empirikus kutatás foglalkozott a különböző kisebbségek, ezen belül is a romák diszkriminációjának vizsgálatával az Európai Unióban (például ERRC 2007, EU MIDIS I., II., European Commission 2019) és Magyarországon egyaránt (Neményi–Ságvári–Tardos 2013, 2019). Ezen kutatások egy része a terepkísérlet módszerére épült, melynek előnye, hogy – megfelelő kutatási dizájn megvalósítása mellett – nagyfokú belső érvényességgel rendelkezik. A romákkal szembeni diszkriminációt mérő számos terepkísérlet valósult már meg a magyar munkaerőpiacon (Hidas–Machlica–Žúdel 2014: 20–21, Pálosi–Sik–Simonovits 2007, Sik–Simonovits 2008). A büntetőeljárásban, illetve rendőrségi igazoltatási gyakorlatban megjelenő diszkriminációt magyar adatokon többek között a Magyar Helsinki Bizottság (Kádár–Körner–Moldova–Tóth 2008, Bárdits et al. 2014), illetve Miller és szerzőtársai vizsgálták (2008) az elmúlt időszakban. A közszolgáltatásokhoz való hozzáférés területén megjelenő etnikai diszkrimináció feltérképezésére azonban – legjobb tudomásunk szerint – Magyarországon mind ez ideig nem történt tudományos célú kísérlet, ezért jelen tanulmány célja e hiányosság pótlása. Kutatásunk kiinduló kérdése az volt, hogy vajon az önkormányzati hivatalokban dolgozó közalkalmazottak és köztisztviselők körében hasonló módon elterjedt-e a romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetés gyakorlata, mint ahogyan azt a magánszféra, illetve a büntetőeljárás szereplői esetében tapasztalták korábbi empirikus kutatások.

Úgy véljük, kutatássorozatunk policy relevanciája is jelentős. Az EU tagállamai, beleértve Magyarországot, jelentős összegeket költenek romákkal kapcsolatos kutatásokra, inklúziós projektekre és azok monitorozására. S bár a monitorozó jelentések tagadhatatlanul kulcsfontosságú részei a tényalapú policyalkotásnak, fontos hiányosságuk azonban, hogy a roma diszkrimináció konkrét mértékéről nagyon kevés derül ki belőlük.⁸ Kutatássorozatunk ezt a hiányosságot is pótolni igyekezett.

2020 februárjában a magyarországi helyi önkormányzatok körében vizsgáltuk a hivatalnokok romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetését egy online terepkísérlet keretében (N=1270). A kísérlet során e-maileket küldtünk az önkormányzatok hivatalos elérhetőségére, melyekben egy hétköznapi ügyintézéssel kapcsolatban foglalmaztunk meg egyszerű kérdéseket: a roma és nem roma hangzású néven kiküldött

5 TASZ-esetek: <https://tasz.hu/temaink/audience/romak?q=diszkrimináció&search=Keresés#>

6 EBH-esetek: <https://www.egyenlobanasmod.hu/hu/jogeset> vagy https://www.egyenlobanasmod.hu/hu/kereses?search_api_fulltext=roma

7 ERRC: <http://www.errc.org/press-releases/romani-families-win-appeal-against-paris-municipality-over-school-segregation>

8 Az egyik jelentős roma inklúziós monitoring eszköz a Roma Civil Monitor Project, amely négy kulcsterületen: a foglalkoztatás, lakhatás, egészségügy és oktatás területén méri fel a roma integráció előrehaladását (A legutolsó jelentéssorozat a Centre for Policy Studies oldalán érhető el [2018]). A Civil Monitor hasznos és hiteles forrás abból a szempontból, hogy katalógusszerűen összefoglalja a tagországok romaintegrációval kapcsolatos intézkedéseit, azonban sokszor csak anekdotikus bizonyítékok alapján értékeli az előrehaladás mértékét (azaz kevés kemény indikátort tartalmaz). Másik jelentős forrásként említhető az FRA által végzett EU MIDIS Survey, amely kvantitatív módszerekkel méri az európai kisebbségek, beleértve a romák diszkriminációs tapasztalatait is (2016). S bár a survey-módszerekkel gyűjtött adatok jól összehasonlíthatóak az egyes tagországokban, mégis számos „total survey error”-ral kapcsolatos kérdést felvetnek (ideértve a lefedettséget, a nem válaszadást, az emlékezés problémáját és a kérdezőbiztos torzító hatását), amelyek nem elhanyagolhatóak egy olyan érzékeny téma vizsgálatánál, mint a diszkrimináció.

e-mailekben érdeklődtünk lakókocsi számára alkalmas parkolóhelyről.⁹ (Az e-mail-szövegek és kérdések pontos megfogalmazást a melléklet tartalmazza.)

A tanulmány a következőképpen épül fel: a bevezető fejezetet követően a második fejezet áttekintést nyújt az általunk használt diszkriminációfogalom elméleti keretéről, a közhivatalok etnikai kisebbségekkel szembeni diszkriminációját vizsgáló korábbi kutatások módszertanáról és eredményeiről. A harmadik fejezet ismerteti a kutatás módszerét, a kísérleti dizájnt és a hipotéziseket. A negyedik fejezet az eredményeket mutatja be: előbb a tesztelés deskriptív eredményeit, majd pedig a hatásmérést. Az ötödik fejezetben összefoglaljuk és megvitatjuk a kutatás legfontosabb eredményeit.

Elméleti és módszertani háttér

2.1. Elméleti és jogi keret

A diszkriminációt, azaz a hátrányos megkülönböztetést a legegyszerűbben a következő definícióval ragadhatjuk meg: egy csoport tagjai eltérő bánásmódban részesülnek – munkaerőpiaci helyzetben például a felvétel, bérezés vagy előléptetés során –, mint egy másik csoport tagjai, és ennek a megkülönböztetésnek valamely csoporthoz tartozásuk (például nemük, életkoruk, etnikai hovatartozásuk) az alapja (Phelps 1972, Arrow 1998, Loury 2006).

Amennyiben egy adott országban létezik diszkriminációellenes szabályozás, akkor a hátrányos megkülönböztetés legegyszerűbben ezen szabályok semmibevételéként fogható fel. Magyarországon 2004-ben lépett hatályba a 2003-as Ebtv.,¹⁰ mely rendelkezik a mindennapi élet különböző szféráiban – többek között a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés területén is – az egyenlő bánásmód megvalósításának szabályozásáról. A jogszabályok különbséget tesznek a diszkrimináció különböző megjelenési formái közül, melyek közül kutatásunk szempontjából legfontosabb a *közvetlen* (azaz nyíltan megnyilvánuló) és a *közvetett* (látszólag semleges intézkedés, melynek során valamely kisebbség tagjai hátrányt szenvednek) forma.

Szociológiai szempontból a diszkrimináció nyílt (overt) és burkolt (subtle, covert), esetleg látns (latent) formáit szokás megkülönböztetni (Pager–Shepherd 2008). Mivel a modern társadalmakban a diszkrimináció tilalma jogilag meghatározott, és egyre nagyobb jogtudatosság van a társadalmakban ezzel kapcsolatban, módszertani szempontból kulcskérdés, hogyan mérhetők a diszkrimináció burkolt formái. Nyilvánvalóan minden módszernek megvannak a maga hiányosságai és erősségei (külső és belső validitás szempontjából), és az sem mindegy, hogy a diszkrimináció mely aspektusát

⁹ Az előkutatás során többféle szituáció tesztelése felmerült bennünk. Végül abból a pragmatikus megfontolásból esett a „lakókocsi kérdésre” a választásunk, mert ebben a témában sikerült a legtöbb, egy levélben belül felteendő kérdést megfogalmaznunk, és ezt a szempontot a diszkrimináció finomabb mérésének szempontjából fontosnak tartottuk.

¹⁰ 2003. évi CXCV. törvény, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0300125.tv>

(többség vagy kisebbség percepciója) és kinek a szempontját célozzuk megragadni (elkövető vagy áldozat). (Minderről lásd részletesebben Koltai–Sik–Simonovits 2015).

Kutatásunk szempontjából érdemes röviden bemutatni a figyelem-diszkrimináció elméleti modelljét (attention discrimination Bartoš et al. 2016), melynek segítségével a diszkrimináció burkolt formái is jól megragadhatók. A Bartošék által a bérlakáspiacon megfigyelt jelenség lényege ugyanis, hogy a döntéshozó eltérő mértékű figyelmet szentel a többségi és kisebbségi jelentkezőnek. Bartoš és munkatársai a német- és csehországi magánbérlakás-piacon tanulmányozták a kisebbségekkel szemben megfigyelhető diszkriminatív tulajdonosi viselkedést, és jelentős különbséget találtak a többségi (cseh, illetve német) és a kisebbségi (roma és ázsiai) tesztelők számára elérhető lakások arányában és az ügyfelek tájékoztatásának minőségében is. Terminológiai újításuk, hogy modelljükben összekapcsolták az elégtelen figyelem és a diszkrimináció jelenségét. A folyamat lényege, hogy a kisebbség és többség iránt tanúsított figyelem eltérő mértéke eredményezi az információhoz való hozzáférésben bekövetkező aszimmetriát. Más szóval, míg a többségi tesztelő nagy eséllyel széles körű tájékoztatást kap döntéshozótól, addig a kisebbségi tesztelő inkább hevenyészett, hiányos tájékoztatásban részesül. Ez a fajta különbség az önkormányzati tájékoztatás minőségében is jól modellezhető, amennyiben olyan komplex kérdést fogalmazunk meg, melyre részletes választ várunk el (lásd lakókocsis kirándulással kapcsolatos kérdéseinket a mellékletben).

Mivel az etnicitás mellett a státuszhatást is beemeltük kísérleti változóként, érdemesnek tartjuk röviden bemutatni a diszkriminációval foglalkozó közgazdasági megközelítések két alapvető csoportját: az ízlésalapú és a statisztikai diszkriminációs modelleket. Az ízlésalapú diszkrimináció Becker-féle alapmodelljének (Becker 1971) kiindulópontja, hogy a munkaerőpiac többségi résztvevői nem kívánnak a kisebbséghez tartozókkal együtt dolgozni, előítéletes egyéni preferenciáik miatt. A diszkrimináció másik alapmodellje a statisztikai diszkrimináció modellje (Phelps 1972, Arrow 1973), mely szerint a munkaadó keresi a módját annak, hogy a munkavállaló hatékonyságát megismerje. Mivel erre nincs mód, inkább közvetett jelzésekre alapozza döntését, mint például iskolai végzettség, felvételi teszt, személyes kapcsolatokban megtestesülő ajánlás vagy a munkavállaló látható jellegzetessége is (faji és etnikai hovatartozás, nem, életkor). A statisztikai diszkrimináció az ízlésalapúval szemben tehát nem a munkáltató preferenciái, hanem az információs aszimmetria miatt alakul ki; a modell szerint ugyanis a munkáltató a teljes információ birtokában nem diszkriminálna. Tehát a statisztikai diszkrimináció annyiban „kedvezőbb” az ízlésalapú diszkriminációnál, hogy a munkáltatónak nincs kifogása az adott kisebbséggel szemben, csupán a várható költséget akarja minimalizálni (Lovász–Telegdy 2009), és ebből következően az előbbi könnyebben megváltoztatható tapasztalatok alapján, mint az utóbbi.

Azt, hogy a gyakorlatban melyik típusú diszkrimináció érvényesül, általában nehéz eldönteni, de kontrollált kísérleti elrendezéssel viszonylag könnyen modellezhető: erre számos munkaerőpiaci (Kaas–Manger 2010, Weichselbaumer 2016 munkáit), illetve különböző szolgáltatásokhoz való hozzáférést tesztelő empirikus példát talá-

lunk a szakirodalomban (lásd például Gneezy–Price–List 2012, illetve Cui–Li–Zhang 2017). Kérdéses azonban, hogy az önkormányzati ügyintézők tesztelése során hogyan operacionalizálható az a „plusz információ”, amelyet a munkaerőpiaci tesztek során a jelentkezéshez csatolt referencialevél vagy egy jobban megírt, több információt tartalmazó önéletrajz jelenít meg. Jelen kutatás során az igénylő társadalmi státuszának (alacsony vs. magas státusz) manipulálásával kerestük a választ erre a kérdésre. Ha ugyanis nem a roma származás, hanem a valóságban ezzel erősen korreláló alacsony státusz áll a diszkrimináció mögött (mert például az ügyintéző azt feltételezi, hogy nagyobb munkaidő-ráfordítással jár az alacsony státuszú ügyfél tájékoztatása és segítése, és ez lenne a statisztikai diszkrimináció), akkor a státusz és az etnicitás együttes megjelenítése és a levelek közötti egyenletes elosztása tisztázná ezt a relációt. Persze emellett az is előfordulhat, hogy az ügyintéző előítéletes ízlésbeli preferenciái az alacsony státuszúakra is (vagy csak az alacsony státuszú romákra) vonatkoznak, tehát nem kizárólag statisztikai alapon diszkriminálja az alacsony státuszú ügyfeleket, hanem ízlésalapon is.

2.2. A diszkrimináció mérése kontrollált kísérlettel

A diszkrimináció mérésének számos módja terjedt el a társadalomtudományokban (survey-k, statisztikai adatgyűjtés, kvalitatív interjúk, kísérletek és megfigyelés), melyek eltérő validitási problémákat vetnek fel. A kontrollált terepkísérlet módszere sok szempontból a legalkalmasabb a diszkrimináció mérésére.

A randomizált kontrollált kísérlet olyan kísérlet, ahol a kísérleti alanyokat véletlenszerűen sorsolják kezelési csoportokba. Ha megvalósul a véletlenszerű elrendezés – esetünkben az e-mailek egyik felét roma, a másik felét pedig nem roma hangzású névvel írjuk alá –, akkor lehetőségünk van a kezelés kimenetre gyakorolt ún. átlagos kezelési hatását mérni, hiszen a randomizáció miatt elvileg semelyik más változó nem függhet össze a kezeléssel (Valli–Stahl–Feit 2017: 8). Ezért a kutató nem csupán az együtt járással kapcsolatos leíró jellegű megállapítást tehet (mint a klasszikus survey és más megfigyeléses vizsgálatok esetén), hanem oksági kapcsolatot is igazolhat a vizsgált változók között. Éppen ezért a randomizált kísérletek *belső validitása* magas (hiszen az eredmények lehetőséget adnak az oksági kapcsolat feltárására), és megfelelő mintavételi módszer kialakítása esetén magas szintű *külső validitás* is megvalósítható (mivel az eredmények az alapsokaságra is általánosíthatók).

Azt a feltételezésünket, hogy a diszkrimináció mérésére irányuló kontrollált terepkísérletek nemzetközi szinten is viszonylag új kutatási módszernek tekinthetők a közzsféra területén, az alábbi módon teszteltük. A szakirodalom-gyűjtés fázisában a következő kulcsszavakat használva a Google Tudóson: „field experiment” AND discrimination AND (‘public sector’ OR ‘public services’) mindössze nyolc publikációt találtunk, melyek kísérleti alanyai a helyi vagy központi kormányzat alkalmazásában álló hivatalnokok voltak, és amelyek online ügyfélszolgálati diszkriminációt vizsgáltak. Ezek a kutatások, mint azt a melléklet M1. táblázata mutatja, mind az elmúlt hét

évben születtek és – egy kínai kutatást leszámítva – jellemzően Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban valósultak meg.

A korábbi kutatások módszertanában közös, hogy egyrészt véletlenszerűen sorolták csoportokba a hivatalokat, másrészt valamilyen hétköznapi kérdést küldtek el kisebbségi és többségi hangzású névvel aláírva. A diszkrimináció mértékét *kvantitatív* (első sorban a válaszok kisebbségi/többségi csoportok szerinti gyakorisága) és *kvalitatív* eszközökkel (segítőkészség, információtartalom) határozták meg. A kísérletek leginkább abban különböztek egymástól, hogy milyen területen (óvodai férőhellyel, munkanélküli-segéllyel vagy parkolóhellyel kapcsolatos információkérés) vizsgálták a diszkrimináció megjelenését, valamint hogy emberi kódolókat (Adman–Jansson 2017) vagy számítógépes algoritmusokat (Giulietti–Tonin–Vlassopoulos 2015) alkalmaztak a válaszok kiértékelésére. Az utóbbi alkalmazása drasztikusan csökkenti a kutatás költségeit, és lehetővé teszi a mintavételre épülő teszteléssel szemben a teljes sokaság lekérdezését. Ugyanakkor Giulietti és társai (az egyetlen számítógépes szövegfeldolgozást használó kutatás) hiányosságaként megemlítendő, hogy a válaszigidő és a szavak (gyorsabb, pontosabb) számolásán túl tartalmilag nem nyújtott bővebb elemzést a diszkrimináció különböző lehetséges formáiról, szemben az emberi (kvalitatív) értékeléseket alkalmazó kutatásokkal (például jött-e válasz, válaszigidő, köszönés és tiszteletteljes megszólítás).

Az egyik kihívás, amivel a kutatóknak meg kell birkóznuk, a megfelelő mintavételi keret, azaz egy érvényes címlista összeállítása. Például a már említett amerikai kutatásban Giulietti és társai (2015) fehér és fekete hangzású nevekkel ellátott e-maileket küldtek ki több mint 19 ezer megyei és helyi közszolgáltatónak. A címzetek listája meglehetősen változatos hivatalos szerveket tartalmazott (például iskolai kerületeket, helyi könyvtárakat, jegyzőket, seriff-, adó- és munkaügyi hivatalokat). Ugyanakkor a nagy mintaelemszám ellenére a kutatók csak azokat a szolgáltatókat tudták bevonni a kutatásba, melyek e-mail-címe egy helyen volt összegyűjtve, és nyilvánosan elérhető volt. Amennyiben egy ország megyei és helyi közszolgáltatói maguk döntenek arról, hogy közzéteszik-e az e-mail-címüket, akkor még az ilyen nagymintás kutatások esetén, mint amilyen Giulietti és szerzőtársaié is volt, kérdéses az eredmények általánosíthatósága (*self-selection bias*).

2.3 Korábbi kutatási eredmények

Az általunk vizsgált korábbi kutatások szinte egybehangzó tanulsága, hogy a diszkrimináció jellemzően nem a hivatalnokok válaszolási hajlandóságának *mértékében* érhető tetten, hanem sokkal inkább a kapott válaszok *minőségi* eltéréseiben. Ennek oka egyszerűen az, hogy a modern nyugati világban a diszkrimináció tilalma jogilag szigorúan meghatározott, és az önkormányzati tisztviselők mint közhivatalnokok feltehetőleg teljes mértékben tisztában vannak az országukban hatályos jogi szabályozással. Ezért a nyílt diszkriminációs formák nem jelennek meg. Emellett az ügyfelek teljes

mértékű ignoranciája sem jellemző azokban az államokban, ahol hivatali kötelezettség válaszolni az írásos kérdést megfogalmazó ügyfélnek.

Mindössze két, sok szempontból sajátos¹¹ tanulmányban találtak jelentős különbséget a válaszarányokban. Az egyik egy kínai kísérlet volt, ahol jelentős (15 százalékpontos) különbséget mértek a szerzők a muszlim és kínai hangzású nevekkal ellátott e-mailek között (Distelhorst–Hou 2014). A másik pedig a már említett amerikai kutatás volt, ahol kicsi (mindössze 4 százalékpontos) különbséget figyeltek meg a kutatók a fekete és fehér hangzású nevű felhasználók postafiókjaiba beérkezett válaszarányok között (Giulietti–Tonin–Vlassopoulos 2015). Érdeemes megemlíteni továbbá, hogy a nyugati demokratikus országokban több más kutatás is Giulietti és szerzőtársaihoz hasonló mértékű hatást mért válaszarány tekintetében, ezek a különbségek azonban az alacsony elemszámú minta miatt statisztikailag nem voltak szignifikánsak.

Mindazonáltal, az összes általunk szemlézett kutatás szerzői megfigyelték a diszkriminációnak valamiféle finomabb megnyilvánulását, ami a hivatalnokok által küldött válaszok *tartalmában* vagy *hangnemében* nyilvánult meg. Németországban azt találták, hogy a feltételekhez kötött pénzbeli ellátások igénylésének menetét a hivatalnokok nehezebbnek állították be a nem német érdeklődők, mint a németek számára (Hemker–Rink, 2017). Hasonlóképpen, Belgiumban azt figyelték meg, hogy a magrebi nevű érdeklődők hiányosabb információt kaptak a magánfenntartású idősotthonok működéséről és a felvételi eljárás módjáról, mint a flamand nevű érdeklődők (Jilke–Van Dooren–Rys 2018). Az összes általunk vizsgált kutatásban a szerzők különbséget találtak a hivatalnokok hangnemében, azaz abban a tekintetben, hogy mennyire voltak kedvesek, segítőkészek a kisebbségi és többségi csoportokkal szemben. A kedvességet rendszerint objektív kritériumok alapján a köszönési formák és címzett néven szólításának gyakoriságával mérték a kutatók. Hemker és Rink (2017) megkísérelte szubjektív módon is értékelni a válaszokat, mégpedig úgy, hogy a szerzőpáros egymástól függetlenül a saját benyomása alapján „kedvesnek” vagy „nem kedvesnek” kategorizálta a válaszadó hivatalnokokat. A két szerző értékelése azonban nagyban eltért egymástól, amiből arra lehet következtetni, hogy a hivatalnokok hangnemének konzisztens értékelése meglehetősen összetett és nagymértékben szubjektív feladat. Összességében mind az elméleti áttekintésből mind az empirikus szakirodalomból megállapítható, hogy a diszkrimináció sokdimenziós jelenség, amely nemcsak nyílt, hanem látens vagy burkolt formákban is megnyilvánulhat.

Módszerek

3.1. Kutatási dizájn

Jelen kutatás célja az volt, hogy e-mailben feltett kérdések segítségével teszteljük a romákkal szembeni diszkrimináció mértékét az önkormányzati hivatalok online ügyinté-

¹¹ Az amerikai kutatás sajátossága az ország méretéből adódó óriásminta, míg a kínai kutatás sajátossága az antidemokratikus politikai berendezkedésből következő korlátok, nevezetesen, hogy sem megfelelő etikai jóváhagyás, sem a tudományos életben kulcsfontosságú valós kritika nem biztosított.

zésében. A kontrollált kísérleti dizájn alapja az volt, hogy az összes önkormányzatnak ugyanazt az e-mail-szöveget küldtük ki, csupán az e-mail-címben szereplő felhasználó-nevét és az üzenet aláírását variáltuk, utalva az érdeklődő etnikai hátterére (roma vs. nem roma). Továbbá az etnicitás mellett bevezettünk egy másik, az etnicitástól függetlenül kiosztott társadalmi státusz változót is, melyet a szöveg tartalmi és stílus jellemzőivel operacionalizáltunk: a kiküldött e-mail-szövegek fele nyelvtanilag és stilisztikailag helyesen volt megírva (magas státusz), másik fele pedig nyelvtani, helyesírási és stilisztikai hibákat tartalmazott (alacsony státusz). Összesen tehát négyfajta felhasználói profilt (2×2 elrendezésben) használtunk a kísérletben úgy, hogy az önkormányzatok mindegyike kizárólag egy-egy személytől kapott e-mailt, randomizált elrendezésben.

A kísérleti dizájnt az 1. táblázatban foglaltuk össze: A két dimenzió közül az etnicitás volt a kutatás elsődleges kísérleti változója, hiszen alapvetően arra voltunk kíváncsiak, hogy létezik-e a romák diszkriminációja az online hivatali ügyintézésben. A státusz dimenziót másodlagos kísérleti változóként vontuk be, a diszkrimináció finomabb működési mechanizmusai megértésének céljából. A 2×2-es elrendezés, melyben a négy kísérleti profil mintabeli eloszlása egyenletes, lehetőséget adott arra, hogy az etnicitási hatást tisztán, a felhasználó társadalmi státuszától függetlenül tudjuk mérni, és vice versa: a státusz hatását az etnicitástól leválasztva tudtuk mérni.

1. táblázat: Kísérleti dizájn: státusz és etnicitás 2×2-es elrendezése (N=1269)

státusz (alacsony vs. magas)	eticitás (roma és nem roma)	
	alacsony státuszú roma (N=316)	alacsony státuszú nem roma (N=316)
	magas státuszú roma (N=318)	magas státuszú nem roma (N=319)

Jelen kutatás hipotéziseit korábbi empirikus eredményekre alapozva a következőkben foglalhatjuk össze:

Elsődleges hipotézisek:

H1: A roma hangzású névvel rendelkező felhasználók kisebb eséllyel kapnak választ a hivataltól.

Az önkormányzati diszkrimináció során érvényesül a romákkal szembeni figyelem-diszkrimináció, melynek értelmében:

H2: A roma hangzású névvel rendelkező felhasználók kisebb eséllyel kapnak teljes (informatív) választ a hivataltól.

H3: A roma hangzású névvel rendelkező felhasználók kisebb eséllyel kapnak kedves választ a hivataltól.

Másodlagos hipotézisek:

H4: Az alacsonyabb státuszú felhasználók kisebb eséllyel kapnak választ a hivataltól. Az önkormányzati diszkrimináció során érvényesül az alacsony státuszúakkal szembeni figyelemdiszkrimináció, melynek értelmében:

H5: Az alacsonyabb státuszú felhasználók kisebb eséllyel kapnak teljes (informatív) választ a hivataltól.

H6: Az alacsonyabb státuszú felhasználók kisebb eséllyel kapnak kedves választ a hivataltól.

H7: Végül a státusz és etnicitás együttes hatása: statisztikai vagy ízlésalapú diszkrimináció: az igénylő társadalmi státuszának (alacsony vs. magas státusz) manipulálásával kerestük a választ arra kérdésre, hogy a romákkal szemben az ízlés- vagy a statisztikai diszkrimináció a jellemzőbb. Hipotézisünk szerint a magasabb társadalmi státuszú (azaz precízebben és helyesírási hibáktól mentesen megírt) roma aláírásu e-mailekre nagyobb arányban érkeznek válaszok, mint az alacsony státuszú romák esetében, azaz a hivatali diszkrimináció inkább statisztikai. Ugyanakkor az alacsonyabb státuszú nem romák esetében a romákhoz képest magasabb válaszarányra számítunk, tehát az etnicitásnak megmarad az önálló hatása is.

3.2. Minta meghatározása

Az adatfelvétel idején (2020. február) Magyarországon összesen 3178 önkormányzat létezett, ezek nagy része több kistépülést összefogó ún. közös önkormányzati hivatal keretében működött, több kirendeltséggel (lásd „A mintakeret meghatározása” című fejezetet a mellékletben). Mivel fontosnak tartottuk, hogy a hivatalnokok egymástól függetlenül válaszolják meg az e-maileket, és lehetőleg minél kisebb eséllyel beszéljenek a kutatásunkról egymás között, a közös önkormányzati hivatalok egyetlen, véletlenül sorsolt kirendeltségét vontuk be a kutatásba. A 22 budapesti kerületből 12-t választottunk be; a főváros és a belső kerületek azért maradtak ki, mert a kutatás témája – lakókocsis parkolóhellyel és kempinggel kapcsolatos információszolgáltatás – nem tűnt életszerűnek az esetükben, illetve nem a fővárosi polgármesteri hivatal kompetenciájába tartozott. A tervezett mintakeretet így 1272 hivatal alkotta. A helyi önkormányzati hivatalok elérhetőségének összegyűjtésekor a 2015-ös Önkormányzati címtárból indultunk ki, az önkormányzatok honlapján ellenőrizve annak aktualitását. A mintakeretet végül a két bináris kísérleti változónak megfelelően négy megközelítőleg egyforma részre osztottuk véletlen módon. A mintakeret és a címlista meghatározásának, illetve a mintakeret felosztásának részletes leírása a mellékletben található.

Mivel randomizált módon történt a települések négy csoportba sorolása, várhatóan nincsen különbség azok között. Ugyanakkor ez csak nagy valószínűséggel, „várhatóan” igaz, ezért a besorolás után homogenitásvizsgálatot végeztünk, ahol azt ellenőriztük, hogy valóban sikeres volt-e az önkormányzatok véletlenszerű csoportba

sorolása. Három települési jellemzőt vizsgáltunk: az önkormányzati hivatal típusát (önálló, nem önálló közös kirendeltséggel stb.), azt, hogy van-e a településen roma nemzetiségi önkormányzat, és a település típusát (község, nagyközség stb.). Egyik jellemző mentén sem tapasztaltunk statisztikailag bizonyítható eltérést a kísérleti csoportokon belüli eloszlást tekintve.

3.3. Az üzenet tartalmának kiválasztási szempontjai

Az üzenet tartalmának kialakítása során az egyik legfontosabb szempont a *hitelesség* volt. Ez alatt azt értjük, hogy úgy terveztük meg a kísérletet, hogy minél életszerűbb legyen, és ne „lepleződjünk le”, mert az lehetetlenné tette volna, hogy természetes közegben figyeljük meg a reakciókat, illetve veszélyeztette volna a kísérlet sikeres megvalósítását. Az e-mail témájának meghatározásához interjúk előkutatást végeztünk, melynek során több szakértővel és önkormányzati ügyintézővel beszélünk (erről részletesebben lásd a mellékletet). Több szempont mérlegelése után úgy döntöttünk, levelünkben lakó-kocsi számára alkalmas parkolóhelyről fogunk érdeklődni.¹²

Azért, hogy a válasz várhatóan elég hosszú legyen ahhoz, hogy a válaszlevelek informativitása és kedvessége értékelhető legyen, azaz a diszkrimináció finomabb formái is tetten érhetőek legyenek, az érdeklődő e-mailünkben nem szorítkoztunk csupán a parkolóhelyre vonatkozó kérdésre, hanem utazásunkkal kapcsolatos további kérdéseket is feltettünk (kértük, hogy ajánljanak látnivalót a környéken, illetve további információforrást ezzel kapcsolatban).¹³ A mellékletben közöljük az e-mail teljes szövegét, két verzióban; a másodikban szándékos nyelvtani és stilisztikai hibákat vétve egy alacsony státuszú (hozzávetőlegesen nyolc általánost végzett) felhasználó írásmódját imitáltuk. Mindkét e-mailt roma és nem roma hangzású feladónévvel is kiküldtünk.

3.4. Az e-mail-küldés megvalósításának gyakorlati szempontjai

A feladónév-választásnál jól beazonosítható roma, illetve nem roma nevek választására törekedtünk. A roma nevet egy korábbi kutatás alapján választottuk (Daróczi et al. 2017), amelyben a szerzők egy kényelmi mintán letesztelték a nevek „romaságát”. A semleges nevet pedig online elérhető család- és utónév-statisztikákból választottuk (*Magyar Keresztnevek Tára* é. n., *Születési családnevek* 2019). Mindkét névhez Gmail-fiókot hoztunk létre, és a felhasználónév-kialakítással is utaltunk az e-mail küldőjének társadalmi státuszára. A kutatásban szereplő fiktív személyek nevét és e-mail-címét a 2. táblázatban foglaltuk össze.

¹² A lakókocsi kérdést Grohs és társai kutatásából kölcsönöztük (2016).

¹³ Az összetettség mellett ugyanakkor fontos szempont volt az is, hogy ne terheljük jobban a hivatalnokokat a kérdésünkkel, mint amire a diszkrimináció méréséhez feltétlenül szükség volt.

2. táblázat: *Feladónévek és e-mail-címeik*

státusz	név	e-mail-cím
alacsony	Kolompár Richárd	mr.kolompar.richard@gmail.com
magas	Kolompár Richárd	kolompar.richard90@gmail.com
alacsony	Nagy Péter	petikeanagy@gmail.com
magas	Nagy Péter	nagy.83.peter@gmail.com

A címzett kiválasztása

A címzett kiválasztása szempontjából fontos volt, hogy olyan e-mail-címre küldjük az üzenetet, amellyel feltételezhetően minden önkormányzati hivatal rendelkezik, és ezt nyilvánosan közzé is teszi. Ilyennek bizonyult a központi kapcsolattartó e-mail-címe, és bizonyos értelemben ez is meghatározta a választható témák körét. Hiszen a választott témának kellően általánosnak kellett lennie ahhoz, hogy kis- és nagytelepülésen egyaránt meg tudja válaszolni az ügyintéző. A címzettek tehát az összes település esetében az önkormányzatok központi kapcsolattartói voltak. Más funkciójú hivataloknak (polgármester, jegyző) csak akkor címeztük az e-mailt, ha egyedül az ő e-mail-címe volt elérhető a település honlapján vagy az Önkormányzati címtárban, illetve ha a Gmail rendszere nem tudta kézbesíteni az ügyintézőnek az üzenetet.

Az e-mailek kézbesítése

A kézbesítést pilotkutatás előzte meg (lásd a mellékletben), a fő adatgyűjtési szakasz 2020. február 26 és március 2. között valósult meg, egy informatikus által kifejlesztett Google API alkalmazás segítségével. A kézbesítetlen e-mailek esetén igyekeztünk alternatív elérhetőséget találni. A hivatalnokoknak csaknem két hetet hagytunk a válaszadásra (15 nap a közérdekű adatigénylés felső korlátja), a koronavírus-járvány magyarországi eszkalálódása miatt azonban március 15-én úgy döntöttünk, hogy lezárjuk az adatgyűjtést, és az ezután érkező e-maileket figyelmen kívül hagyjuk, hogy elkerüljük a rendkívüli helyzet okozta esetleges torzításokat.

Az e-mailek kézbesítése tervezésének és megvalósulásának részletes leírása a mellékletben található.

3.5. Adatfeldolgozás, kódolás, elemzési modellek

A kezelés hatásának mérését regressziós modellekkel végeztük, ahol a függő változó szerepét a diszkriminációt mérő, a válasz-e-mailek kódolásával kapott többfajta indikátor töltötte be. A magyarázó oldalon két prediktor szerepelt: a (vélt) etnicitás (roma hangzású névvel rendelkező felhasználó) és a (vélt) társadalmi státusz (stílusában alacsonyabb státuszú szerzőre utaló levél). Egy második modellben az etnicitás és státusz interakcióját is vizsgáltuk. A függő változó típusától függően lineáris, bináris logisztikus vagy ordinális logisztikus regressziós modellt használtunk.

A diszkriminációt mérő indikátorokat a válasz megtörténte (érkezett-e válasz a hivatalnak küldött e-mailre), illetve a választ jellemző tartalmi és stílusmutatók adták. Kódolási szempontrendszerünket a korábbi kutatások alapján alakítottuk ki. Válasznak minden olyan üzenetet elfogadtunk, amit a hivatalnak személyre szólóan írt, tehát nem automatikus válasz volt. Az egyetlen kivételt ez alól a továbbítás tényéről értesítő üzenetek képezték (például „Továbbítottam üzenetét a Polgármester Úrnak.”).

A parkolóhelyre vonatkozó érdeklődés kapcsán azt vizsgáltuk, hogy a hivatal válaszelevelében ajánlott-e parkolóhelyet a településen vagy annak környékén.¹⁴ A következő vizsgált tartalmi jellemző azt rögzítette, hogy a hivatal a levélíró kérését teljesítve ajánlott-e bármilyen látványosságot a településen vagy annak környékén. Az utolsó vizsgált tartalmi mutató a válasz teljességre vonatkozott. Ez a mutató azt rögzítette, hogy a hivatal ajánlott-e bármilyen forrást, ahol bővebb információ volt szerezhető a település történetéről.

A fenti indikátoroknak nem adtunk értéket, amennyiben a hivatalnak nem válaszolt a kérdésekre, de készségesnek mutatkozott (például telefonon vagy személyesen akarta megbeszélni). Információforrásnak bármilyen linket elfogadtunk, kivéve az olyan választ, hogy az érdeklődő nézzen körül az interneten vagy a Wikipédián.

A teljességen túl a válaszokat az önkormányzatot képviselő hivatalnok hangneme szerint három kategóriába soroltuk: (1) lekezelő, (2) semleges és (3) kedves. Egyes esetekben nehéz volt e szempont szerint értékelni a beérkező választ. Ez akkor fordult elő, ha a válaszadó (például jegyző) meglehetősen távolságtartó vagy bürokratikus nyelvezetet használt, de rendkívül részletesen válaszolt minden apró részletre. Ilyenkor a kedvesség helyett a segítőkészség használhatóbb szempontnak bizonyult. A hangnem egy objektívebb (bár csak proxy) indikátoraként megvizsgáltuk még az üzenetek hosszát is. Ezt azért tartottuk relevánsnak, mert a kódolás során az volt a benyomásunk, hogy a „kedves” választ író hivatalnokok üzenetei hosszabbak voltak, mint a „lekezelő” választ íróké, esetenként számos érdekes látnivalót és szabadidős tevékenységet soroltak fel a település környékén.

A válasz-e-mailek kódolását a kutatás egyik vezetője végezte el, előre rögzített szempontrendszer alapján (a szempontrendszerről bővebben lásd a mellékletet).¹⁵

A válasz-e-mail-szövegek kinyerése a fiókokból webscraping technikával történt.¹⁶ A módszertan további részletes leírása a mellékletben található.

14 A válasz informativitását mérő bináris változó értéke „0” lett, ha a hivatalnok elmondása szerint nem volt a településen lakócsí számára kijelölt parkolóhely, és nem is ajánlott semmilyen más megoldást. A településen és annak környékén is elfogadtunk bármilyen parkolási javaslatot, beleértve a kempingeket vagy informális megoldást (például valakinek a háza előtt).

15 Annak érdekében, hogy a kódolás objektivitását megítélhessük, ugyanezen szempontrendszer alapján egy független kódolást is elvégeztünk egy kutatási asszisztens. A két kódolás közötti megfelelés (inter-coder reliability) alapján (lásd a mellékletet) azt mondhatjuk, hogy a stílust kivéve mindegyik mutató esetében elfogadható az objektivitás. A stílus kódolása nagyobb eltéréseket mutatott, ezek azonban nem véletlenszerű, hanem szisztematikus eltérések voltak: a kutató szigorúbb volt a levél feladójával szemben, mint az asszisztens. Vagyis volt egyfajta szubjektivitás a kódolásban, mert ez a mutató nehezebben standardizálható.

16 Ehhez az imaplib és e-mail Python-csomagokat használtuk, melyek előnye az volt, hogy viszonylag hatékonyan lehetett az e-mail-fiók tetszőleges mappájából szövegeket és ehhez tartozó fejléceket kinyerni, mint például tárgy, dátum, feladó címe stb.

3.6. Automatizált szövegklasszifikáció

Ahogy a bevezetőben említettük, a közsférabeli diszkrimináció mérésére irányuló kontrollált terepkísérletekre vonatkozó irodalomkutatásunkban egyetlen számítógépes válaszfeldolgozásra épülő kutatást találtunk (Giulietti–Tonin–Vlassopoulos 2015), ami azonban nem használta ki az automatizált szövegfeldolgozásban rejlő lehetőségeket. Ezért a diszkrimináció detektálására, kísérletként, a fent ismertetett regressziós modellek mellett egy innovatív, az e-mail-szövegek gépi tanulási megközelítésén alapuló megközelítést is kipróbáltunk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy különböző, szövegek klasszifikálására alkalmas algoritmusokat (ezeket lásd később) mennyire lehet „megtanítani” arra, hogy csupán a válaszlevél szövege alapján helyesen sorolják be az e-mailben érdeklődőt roma/nem roma, illetve alacsony/magas státuszú kategóriákba (azaz mennyire taníthatók a fent definiált változók értékének megjósolására). Ha jól taníthatók az algoritmusok, az a diszkrimináció jelenlétének megerősítése, hiszen azt mutatja, hogy az e-mailek szövegében található olyan mintázat, ami a feladó vélt etnikumával vagy státuszával összefüggésbe hozható.

Ehhez a (felügyelt tanulásnak nevezett) eljáráshoz az algoritmus számára ismertté tettük az e-mailek kétharmada esetén, hogy roma/nem roma vagy alacsony/magas státuszú címkét visel-e a feladó. Az algoritmus célja az volt, hogy ebben a (tanulóhalmaznak nevezett) adatbázisban szövegmintázatokat keresve a számára ismeretlen címkéjű leveleket is be tudja illeszteni a kategóriarendszerbe, kizárólag a levél szövege alapján, minél nagyobb pontossággal. A modell klasszifikációs teljesítményének értékelése ezen felcímkézetlen egyharmad (az ún. teszhalmaz) alapján történt, itt vizsgáltuk meg, mekkora volt a tévedési arány; majd az eljárást megismételtük még kétszer, mindig másik harmadot választva teszhalmaznak (a felügyelt tanulás szövegelemzési felhasználásairól a társadalomkutatásban részletesebben lásd Németh–Katona–Kmetty (2020)).

A szövegklasszifikációban gyakran használt Elastic Net, Naive Bayes és XGBoost modelleket használtuk, a paraméterek hangolásával, R-beli implementálással, a *caret* és *xgboost* csomagok használatával. Ezek a modellek ún. szózsákmodellt használnak nyelvi modellként, azaz a szöveget az azt alkotó szavak összességéként kezelik, tekintet nélkül a szavak mondaton belüli helyzetére, sorrendjére. Bár leegyszerűsítő a modell, az algoritmusok bizonyos feladatokra jó teljesítménnyel használhatók (lásd Németh–Katona–Kmetty 2020) – kérdésünk éppen az volt, hogy csak a szógyakoriság-mintázatok alapján látható-e különbség a feladó vélt etnikai/státuszbeli besorolása szerint. Az elemzéshez használt e-mailek adatbázisát előbb feldolgoztuk az automatizált szövegelemzésnél megszokott módon (*preprocessing*, lásd Németh–Katona–Kmetty 2020): a szöveget szavakra bontottuk, az írásjeleket töröltük, a szavakat szótövesítettük. Létréhoztunk néhány, az e-maileket jellemző potenciális magyarázó jellemzőt is: az egyes e-mailekben szereplő mondatok, szavak, különböző írásjelek (felkiáltójel, kérdőjel, vessző stb.), emoji, hyperlinkek számát; valamint mértük az e-mailek lexikai diverzitását is. Továbbá, töröltünk bizonyos ritka kifejezéseket a szövegből, ilyenek voltak a telepü-

lések vagy közös önkormányzati hivatalok nevei. Egy algoritmusvariánsként a szavak súlyozását az abszolút gyakoriságok mellett a *term frequency inverse document.frequency (tf_idf)* súlyozással is elvégeztük, ami a teljes adatbázisbeli előfordulást is figyelembe veszi egy adott szó adott e-mailben képviselt relevanciájának megállapításakor: kisebb súlyt ad neki, ha a szó a többi e-mailben is gyakran szerepel.

3.7. Etikai megfontolások

A terepkísérletek számos etikai kérdést vetnek fel, amelyek közül vitathatatlanul az egyik legkényesebb a tájékoztatást követő beleegyezés kérése a kísérleti alanyoktól (informed consent). Ebben a kutatásban, mint a legtöbb terepkísérletben, nem volt módunk az érintettek előzetes beleegyezésének elnyerésére. Ha elárultuk volna a hivatalnoknak, hogy kísérletben vesznek részt, akkor nem tudtuk volna valós élethelyzetben megfigyelni a viselkedésüket. A kutatás tervezésénél ezért a *Journal of Experimental Political Science* ajánlása alapján jártunk el (Morton–Tucker 2014). Az adattisztítás első lépésében anonimizáltuk az adatokat, és ezeket nem tettük közzé olyan bontásban, amiből következtetni lehetett volna a diszkrimináló hivatalnok ki-létére. A kutatás célja ugyanis nem annak kiderítése volt, hogy egy adott településen diszkriminál-e a hivatalnok, hanem hogy általában véve van-e, és ha igen, milyen szintű a hivatali diszkrimináció. Szintén fontos szempont volt, hogy minimalizáljuk azt a „kárt” (amely elsősorban időveszteséggént azonosítható), amelyet az írásos megkereséssel okoztunk. Az üzenet megfogalmazásánál ezért törekedtünk arra, hogy csak annyi kérdést tegyünk fel, amennyi a diszkrimináció finomabb megnyilvánulásának méréséhez feltétlenül szükséges, és ne terheljük le jobban a hivatalnokokat, mint egy átlagos ügyfél, akivel hétköznapi munkájuk során is találkozónának. Fontosnak tartottuk nemcsak etikai, hanem jogi szempontból is megalapozni a kutatást. Kutatási tervünket a CEU Etikai Bizottsága (2019) hagyta jóvá, és a Társaság a Szabadságjogokért (továbbiakban TASZ) véleményezte. Állásfoglalásuk szerint az álnéven előterjesztett adatigénylés nem jogszabályellenes, mivel az általunk feltett kérdések a magyar jogrendszerben közérdekű adatokra kérdeznek rá. „A feltett kérdést információszabadság-kérdésként azonosítjuk... A helyi általános tudnivalókról érdeklődő megkeresések a magyar jogrend szerint valójában közérdekű adatigénylések – függetlenül attól, hogy a megkeresés hivatkozik-e erre a tényre.” (TASZ 2020)

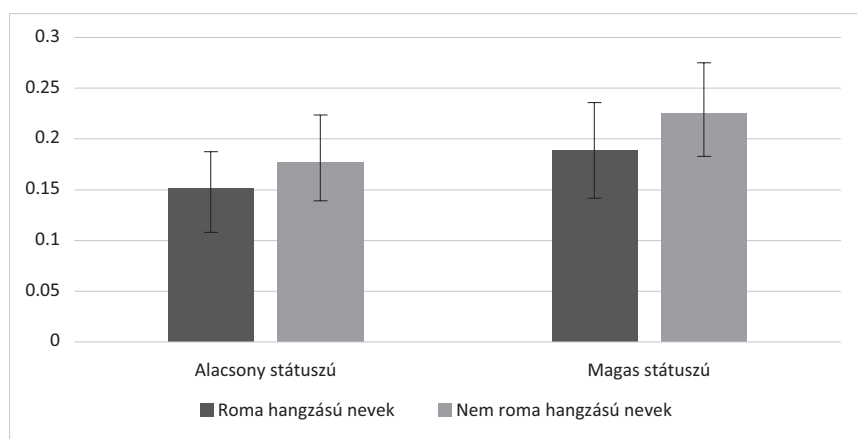
Eredmények

4.1. A származás és az etnicitás hatása a kapott válaszok jellemzőire

A regressziós modellekben az etnicitás és a státusz változók szerepeltek prediktorként, így az etnicitás hatását a státusz hatásától megtisztítva tudtuk mérni. A kutatás keretében összesen 1269 önkormányzati hivatalnak küldtünk e-mailt, és ebből csupán 236 esetben (18,6 százalék) kaptunk feldolgozható választ. A kísérleti változó-

kat együttesen vizsgálva a beérkező válaszok arányáról elmondható, hogy a legalacsonyabb válaszadási arányt az alacsony státuszú roma hangzású névvel rendelkező felhasználó esetében tapasztaltuk (15 százalék), míg a legmagasabb arányt a magas státuszú nem roma hangzású profil esetén (23 százalék). A nem roma hangzású alacsony státuszú 18, míg a roma hangzású magas státuszú tesztüzemre az esetek 19 százalékában kaptunk választ. (1. ábra) A válaszarányok közötti eltérés statisztikai szignifikanciáját alább, más vizsgált kimenetekkel együtt tárgyaljuk.

1. ábra: Válaszáadási arány etnikai hovatartozás és státusz szerint (95 százalékos konfidenciaintervallummal)

Megj.: mintanagyság a négy csoportra rendre: 316, 316, 318, 319.

A 3. táblázatban a kutatás fókuszában álló etnicitáshoz tartozó hatásbecslések mellett a státuszhoz tartozókat is közöljük (ezek az alacsony státuszhoz az etnicitástól megtisztított hatását mérik). Vizsgáltuk továbbá a státusz és az etnicitás interakcióját is, de az egyik esetben sem bizonyult szignifikánsnak, ezért a modellépítés során a takarékoság érdekében elhagytuk a modellekből. Más magyarázó változót (például a településeket jellemző változót) nem vontunk a modellbe, mert random módon történt a települések kísérleti csoportokba sorolása (a homogenitásvizsgálat sem mutatott ki közöttük különbségeket), ezért e változók nem okozhattak zavaró hatást.

A válaszadás valószínűségét modellező logisztikus regressziós modell szerint az etnicitás szerint mért különbség nem szignifikáns (3. táblázat), azaz a kutatás kiinduló hipotézisét el kell vetnünk. Más szóval nincs statisztikai bizonyítékunk arra, hogy a roma felhasználók kisebb eséllyel kapnak választ a hivataltól. Ugyanakkor a 3. táblázat fontos tanulsága, hogy az alacsonynak vélt státusz szignifikánsan csökkenti a válaszadás esélyét: a stílusuk alapján alacsony státuszúnak percipált feladók 25 százalékkal kisebb eséllyel kaptak választ.

3. táblázat: Az etnicitás és a státusz hatása a vizsgált kimenetekre

Vizsgált kimenet		vélt etnicitás hatása (roma vs. nem roma)	vélt státusz hatása (alacsony vs. magas)	N
Érkezett-e válasz		0,81 (0,61; 1,08)	0,75* (0,57; 1,00)	1269
Tartalmi teljesség: ajánlott-e a válaszlevél...	...parkolóhelyet	0,52* (0,27; 0,96)	0,80 (0,43; 1,50)	224
	...környékbeli látványosságot	0,72 (0,42; 1,24)	0,37*** (0,21; 0,64)	227
	...további információforrást	0,89 (0,51; 1,54)	0,32*** (0,18; 0,55)	227
Hangnem/stílus	lekezelő, semleges, vagy kedves hangnem	0,96 (0,59; 1,56)	0,43** (0,26; 0,70)	227
	válaszüzenet hossza karakterszámokban	-112 (-283; 58)	-91 (-262; 80)	216

Hatásmutatók, zárójelben 95 százalékos konfidenciaintervallumukkal. Hatásmutató: esélyhányados, a válaszüzenet hosszát kivéve, ahol átlagok különbsége.

N = mintaelemszám, szignifikanciaszintek: *** <0,001 ** <0,01 * <0,05

A továbbiakban tartalmi szempontok szerint elemeztük a válaszüzeneteket. A tartalmi elemzésnél felmerül egy fontos módszertani kérdés, amire *truncation-by-death*-ként vagy endogén önszelekcióként hivatkoznak a szakirodalomban (McConnell–Stuart–Devaney 2008). Ennek lényege, hogy ha egy randomizált kísérletben nem egyenlő a csoportokban kapott válaszarány, akkor a válaszokból generált egyéb elemzésekben (lásd tartalmi elemzés) nem vonhatunk le oksági következtetést, hiszen a csoportok már nem csak a kezelés tekintetében különböznek, hiszen történt egy önszelekció. Azt tudjuk csak mondani, hogy ha azt gondoljuk, hogy éppen a leginkább diszkriminatív emberek nem válaszolnak a romának vélt kérdezőnek, akkor a válaszadók részmintájában azok, akik romának válaszolnak, már kevésbé diszkriminatívak, mint azok, akik nem romának. Vagyis vélhetően alul fogjuk mérni a hatást a tartalmi elemzés során. E probléma kezelésének egyik módja, hogy a hiányzó adatokat a tartalmi elemzés során a legkedvezőtlenebb értékkel kódoljuk, például ha a válasz udvarias volta szerint kategorizáljuk az e-maileket, akkor a válaszhiány a legkevésbé udvarias kategóriába sorolódik (McConnell–Stuart–Devaney 2008: 170–172). Mivel ebben a kutatásban a válaszarány kapcsán nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns etnikai hatás, feltételeztük, hogy az oksági következtetés feltételei a további, tartalmi elemzést célzó modellekben is tarthatóak voltak.

Az első tartalmi indikátor kapcsán azt vizsgáltuk, hogy a hivatal válaszlevelében ajánlott-e parkolóhelyet a településen vagy annak környékén. A 3. táblázat szerint a roma felhasználók feleakkora (0,52-szeres) eséllyel kapnak parkolóhely-ajánlatot a hivataltól, mint a nem roma felhasználók, amennyiben kontrollálunk a státuszra. Az alacsony státusz is csökkenti a parkolóajánlás esélyét, de ez a különbség nem szignifikáns.

A következő vizsgált tartalmi jellemző azt rögzítette, hogy a hivatal ajánlott-e bármilyen látványosságot a településen vagy annak környékén. A 3. táblázat eredményei szerint ugyan mérhető a romák hátránya e tekintetben, de a különbség statisztika-

ilag nem szignifikáns. Ugyanakkor a státusz hatása szignifikáns és nagyon erős: az alacsony státusz önmagában (tehát függetlenül a roma etnicitástól) egyharmadára csökkenti a látványosságajánlás esélyét.

Az utolsó vizsgált tartalmi mutató a válasz teljességére vonatkozott – ajánlott-e a válaszadó bármilyen forrást, ahol bővebb információ volt szerezhető a település történetéről. Eredményeink szerint ugyan mutatkozott némi hátrány a romák szempontjából e tekintetben, de az eltérés statisztikailag nem szignifikáns. A státusz hatása azonban ebben az esetben is szignifikáns és nagyon erős: az alacsony státuszúak esélye az információforrás megkapására csupán egyharmada a magas státuszúéknak. Tehát a tartalmi teljességet mérő három indikátor közül egy esetben az etnicitás (roma) a másik két esetben a társadalmi státusz mutató (alacsony státusz) határozta meg a kapott válasz minőségét.

A válaszok hangnemével (lekezelő, semleges vagy kedves) mért kezelési hatást ordinális logisztikus regresszióval (ún. *proportional odds modellel*) vizsgáltuk, ahol a kimenetnek három lehetséges kategóriája volt. A 3. táblázat alapján van ugyan némi különbség a romák kárára, de az eltérés nem szignifikáns, azaz nem állíthatjuk, hogy a roma felhasználók kisebb eséllyel kapnak kedvesebb választ a hivataltól, mint a nem roma felhasználók. A státusz hatása ugyanakkor itt szignifikáns, az alacsony vélt státusz erősen csökkenti a kedves válasz esélyét (az esélyhányados 0,43).

A válaszüzenetek átlagos hossza 622 karakter volt, és a 3. táblázatból leolvasható, hogy a roma felhasználók átlagosan lényegesen (átlagosan 112 karakterrel) rövidebb választ kaptak, mint az azonos státuszú nem roma felhasználók, ám ez a különbség sem volt szignifikáns. Tehát nincs elég bizonyítékunk arra, hogy a roma felhasználók rövidebb üzenetet kapnak a hivataltól, mint a nem roma felhasználók. A státusz esetében hasonló a helyzet: az alacsony státuszúak (átlagosan 91 karakterrel) rövidebb választ kaptak, de ez a különbség sem szignifikáns.

Gépi tanulásos klasszifikáció

Gépi tanulásra épülő klasszifikációs modelljeink esetében a legfontosabb kérdés az, hogy a modelleknek sikerült-e valóban „tanulniuk”, azaz találtak-e olyan szövegmin-tázatokat, amelyek alapján a válaszokat helyesen tudják klasszifikálni az érdeklődő vélt etnicitása, illetve státusza szerint. A klasszifikációs teljesítményt több dimenzió mentén értékeltük. A helyes besorolások arányán túl külön vizsgáltuk a kísérleti kezelés által kijelölt csoportokon belüli helyes besorolárányt is.¹⁷ Használtuk továbbá a gépi tanulásban nagyon elterjedt AUC mutatót.¹⁸ Értékeléséhez tudni kell, hogy az AUC 0,5 és 1 között vehet fel értéket. Minél nagyobb az értéke, annál jobb a predikció;

17 Lásd: a COVID-tesztek működését nemcsak a helyes besorolások összesített aránya szerint értékeli, hanem külön vizsgálják a valódi betegeken belüli tesztpozitív arányt (szenzitivitás), illetve az egészségeseken belüli tesztnegatív arányt (specificitás). A klasszifikációs modellek a biostatistikában született diagnosztikus teszteként, ezért némenklatúrjuk is onnét lehet ismerős. Részletebben lásd Reiczgel Jenő könnyen olvasható kitűnő biostatistika-jegyzetét (2005).

18 Az AUC (area under the curve) elnevezése onnan ered, hogy az ún. ROC-görbe alatti terület nagyságaként adódik (lásd Reiczgel, 2005). Mivel a klasszifikáció tkp. valamely pontozásra épülve sorolja adott küszöb fölé esőket roma vagy alacsony státuszú kategóriákba, az AUC egyetlen számba sűrítve méri a klasszifikációs modell különböző küszöbök mellett mért teljesítményét.

0,5 körüli AUC-értéke egy minden informativitást nélkülöző, random módon klasszifikáló modellnek van.

Klasszikus magyarázó modell építése esetén az illeszkedés jósága (goodness of fit) az a mutató, amely a modell érvényességét jellemzi. Predikciós modell esetén a fő kérdés az, hogy modellünk egy másik mintán is hasonlóan jó teljesítményt lenne-e képes mutatni. Felléphet ugyanis a túlillesztés (overfitting) esete, amikor a modell a mintát írja le a benne lévő random zajjal együtt, és nem a tényleges mögöttes adatgeneráló mechanizmust – a túlillesztés következményeként a modell rosszul teljesítene egy külső, független mintán. Ezért modellünket mi sem egyszerűen az adott mintán értékeltük, hanem úgynevezett keresztvalidációt (cross-validation) alkalmaztunk, erről bővebben lásd Németh–Katona–Kmetty írását (2020).¹⁹

Eredményeink szerint a válasz-e-mail szövege alapján a feladó vélt etnicitása rosszul prediktálható: az AUC-mutató értéke a legjobb modell esetén is csak 0,60 körül volt – ami hatékony predikcióra ugyan nem teszi alkalmassá a modellt, de a random klasszifikációt jóval meghaladó teljesítményt mutat. Ugyanakkor a státusz sokkal jobban megjósolható: a legjobban teljesítő modell (XGBoost)²⁰ a válaszailek 73 százalékat helyesen sorolta be a feladó státusza szerint. Részletesebben: a magas státuszú stílusban íródott levélre írt válaszok 70 százalékát (szenzitivitás), illetve az alacsony státuszú stílusban íródott levélre írt válaszok 77 százalékát (specifititás) jó helyre sorolta. A modell AUC-mutatója 76 százalékos, ami a gyakorlatban használt „hüvelykujj-szabályok” szerint elfogadható teljesítménynek számít.

A gépi tanulásos klasszifikációs kísérlet eredménye részben megfelel a regressziós modellek eredményeinek, melyek szintén azt mutatták, hogy a státusz szerinti diszkrimináció sokkal világosabban kimutatható, mint az etnicitás szerinti. Ugyanakkor azt is mutatják a kísérlet eredményei, hogy az automatizált szövegelemzésnek a humán értelemzéshez képest nyilvánvaló erős korlátai vannak (a humán értelemzésre mint függő változóra épülő regressziós modellek mutattak azért etnikai diszkriminációt, bár ez a hatás csak egy indikátor esetén volt szignifikáns). Nem is ez a nyilvánvaló gép-ember különbség érdemel figyelmet, hanem az, hogy az algoritmusaink által használt, egyszerű nyelvi modell mellett is kimutatható, hogy a közhivatalnokok különbséget tesznek ügyfeleik vélt státusza szerint.

Diszkusszió

Kutatásunk legfontosabb tanulsága, hogy a nemzetközi eredményekkel összhangban, míg a válaszok *arányában csekély*, addig a válaszok tartalmi jellemzőiben jelentősebb eltéréseket találtunk az elsődleges kísérleti változó, az etnicitás mentén. A roma

19 Három részre osztottuk a mintát, az egyik harmad kihagyásával kapott kétharmadon illesztettük a modellt (tanulóhalmaz), majd a modell teljesítményét a kihagyott harmadon (validációs halmaz) értékeltük. Miután ugyanezt elvégeztük mindhárom harmadon, a modell predikciós hibáját a három validációs hiba átlagaként definiáltuk. A keresztvalidáció alkalmazása egyúttal a viszonylag alacsony elemszám (236 válasz-e-mail) hatását is számszerűsíti: ha túl alacsony a minta, a modell várhatóan nem mutat jó predikciós teljesítményt a validációs halmazon.

20 Az XGBoost a döntési fákat általánosító modell. A legjobb modell paraméterbeállításai a következők voltak: eta = .5, max_depth = 6, min_child_weight = 1, gamma = 5, optimal_trees = 8, n_rounds = 100.

hangzású névvel rendelkező felhasználók esetében ugyan valamelyest alacsonyabb volt a válaszarány (17 vs. 20 százalék), de ez az eltérés statisztikailag nem jelentős. A státusz hatása ugyanakkor tetten érhető volt a válaszadási arányokban, az alacsonynak vélt státusz ugyanis szignifikánsan csökkenti a válaszadás esélyét, ami részben alátámasztja a statisztikai diszkrimináció érvényesülését az önkormányzati ügyintézés során. (Mivel feltételezhetjük, hogy az ügyintéző azt gondolhatja, hogy nagyobb munkaidő-ráfordítással jár az alacsony státuszú ügyfél tájékoztatása és segítése, nem segíti ugyanolyan mértékben.)

A válasz minőségét mérő indikátorok közül mindössze egy esetben bizonyult az etnicitás (roma) meghatározónak: a parkolóhellyel kapcsolatos kérdés esetében. Ugyanakkor a tartalmi teljességet mérő három indikátor közül kettő esetében, illetve a válasz hangnemének kedvességét tekintve is szignifikáns és erős volt a társadalmi státusz mutató hatása. Tehát a kutatásunk nem várt eredménye, a státusz – etnicitástól függetlenül – kimutatható, erős hatása: az ügyintéző által percipált magas státusz növelte annak az esélyét, hogy tartalmilag jó minőségű és kedves választ kap a kérdező, az alacsonynak vélt státusz pedig erősen csökkentette a kedves és teljes válasz kapásának esélyét.

A válasz-e-mailek automatizált szövegelemzése a fentiekkel összhangban lévő eredményeket hozott: a gépi tanulás segítségével kimutatható volt, hogy a közhivatalnokok különbséget tesznek ügyfelek vélt státusza szerint. Algoritmusaink kevésbé találtak hasonló különbséget a vélt etnicitás vonatkozásában. Ebből arra következtethetünk, hogy a státusz szerinti különbségtétel inkább explicit, míg az etnikai diszkrimináció nyelvi megformálását tekintve (is) látensebb jegyekre támaszkodhat.

A kiinduló hipotézisünk tekintetében kutatásunk eredménye alapvetően megegyezik a korábban publikált kutatások nagy részével, amelyek nem találtak kellő bizonyítékot arra, hogy a kisebbségi ügyfelek kisebb eséllyel kapnak válaszüzenetet a hivatalnokokról. Plauzibilisnek tűnik Hemker és Rink (2017) állítása, miszerint az etnikai alapú hivatali diszkrimináció finomabb módokon nyilvánul meg, mint az ügyfél teljes mértékű figyelmen kívül hagyása, és egy jól megtervezett terepkísérleti dizájn kialakítása során ezeket is számításba kell venni. Eredményeink összhangban vannak a Bartoš és szerzőtársai (2016) által azonosított a döntéshozók eltérő figyelmében megnyilvánuló diszkriminációs viselkedési mechanizmusokkal, amit adataink az önkormányzati ügyintézés során is alátámasztottak.

Jelen kutatás másik fontos tanulsága pedig az, hogy a teljes válaszarány (19 százalék) a magyar önkormányzatok körében jóval alacsonyabb volt, mint a hasonló területen végzett nemzetközi terepkísérleteké. Ennek több lehetséges magyarázata is lehet. Az egyik kézenfekvő magyarázat, hogy a válaszarányt jelentősen befolyásolhatja, hogy az adott országban a hivatali szabályzat megköveteli-e az alkalmazottaktól, hogy válaszoljanak minden lakossági e-mailre. Az európai uniós országok többségében létezik ugyan a közérdekű adatigénylésre vonatkozó törvény, mégis nagy eltérések tapasztalhatóak az önkormányzatok válaszadási hajlandóságában. Az általunk meg-

ismert országok közül Svédországban rögzítették a legmagasabb, 90 százalék feletti válaszarányt (Adman–Jansson, 2017, és Ahmed–Hammarstedt 2019.). Magyarországon is törvény rendelkezik e kérdésről, mely azt is szabályozza, hogy a közfeladatot ellátó szervnek kötelessége legfeljebb 15 napon belül megválaszolni az írásban vagy elektronikus úton benyújtott kérdést. A TASZ állásfoglalása szerint az általunk feltett kérdések egyértelműen *közérdekű adatigénylésnek* tekinthetők, amit az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény értelmében bárki benyújthat, akár névvel, akár anonim módon az önkormányzatoknak mint közfeladatot ellátó szervnek. A törvényi kötelezettség ellenére az ügyintézők többsége számára nem egyértelmű a válaszadási kötelezettség.²¹

Az alacsony válaszarány másik oka az lehet, hogy mivel kutatásunk tervezett mintája a hazai önkormányzati hivatalokat teljeskörűen lefedte, nagyon sok kistélepülésnek is küldtünk e-mailt. Ezzel szemben a legtöbb külföldi kutatásban jellemzően csak a városokat, vagy azokon belül is csak a néhány tízezer főt meghaladó településeket vették be a mintakeretbe (például Grohs–Adam–Knull 2016).²²

Végül, sok szempontból nem volt ideális a terepmunka időzítése sem: a koronavírus-válság kapcsán meghozott 2020. márciusi korlátozó intézkedéseket közvetlenül megelőző hetekben kiküldött kérdéseinkre feltehetőleg azért is érkezett kevés válasz, mert az ügyintézőket munkájukban akadályozta a lezárást megelőző nagy fokú egyéni és munkahelyi bizonytalanság. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy mivel ez a faktor nem állt kapcsolatban a kezelési változókval, feltehetőleg nem hozott szisztematikus torzítást eredményeinkbe, viszont a válaszadási hajlandóságot érdemben csökkenthette.

Mivel a jelen kísérlet egy nagyobb kutatás pilotjának tekinthető, fontosnak tartjuk mérésünket érvényesség szempontjából értékelni. Belső validitás szempontjából a terepkísérletek általában jól működnek, és ez a kísérlet is feltehetőleg erős (egy kérdőíves attitűd vizsgálathoz képest), a gondosan felépített dizájn, a megfelelő előkészítés (interjúk) és korábbi kutatási tapasztalatok felhasználásának köszönhetően. A kísérleti ingereket, a kérelmező etnicitását (nevek) és státuszát korábbi kutatások során már részben kipróbált formában használtuk. Belső validitás szempontjából a mérőeszköz gyengeségének tekinthető ugyanakkor, hogy az e-mail tárgya egy nem kifejezetten hétköznapi kérdés volt: mivel Magyarországon feltehetőleg ritkán érdeklődnek lakókocsi-parkolással kapcsolatban az önkormányzatoknál, nem zárhatjuk ki, hogy ez a kevésbé „életszerű” kérdésfelvetés a visszaérkező válaszok arányát és minőségét is befolyásolhatta.

Külső validitás szempontjából azonban némileg korlátozottnak mondhatóak az eredmények. Mintavételi szempontból nagy fokú az általánosíthatóság, mivel teljes

21 Az előkutatásunk során az egyik interjúalany diszkrétan úgy fogalmazott ebben a kérdésben, hogy a hivatalnak „illő lenne válaszolnia” minden e-mailre, azonban az e-mail nem minősül „hivatalos iratnak” (szemben például az e-önkormányzati ügyintézésel). Interjúink alapján elmondható, hogy a helyi önkormányzatok belső szabályrendszere különböző, a nagyobb fővárosi önkormányzatoknál például kiszignálják a megfelelő területek számára az e-mailes megkereséseket.

22 Amennyiben a kutatást a városokra szűkítenénk, akkor a teljes válaszarány 19 százalékról 35 százalékra nőne, a mintakeret pedig nagyjából egyötödére, 1270-ről 278-ra csökkenne.

populációból indult ki az adatfelvétel (egy tucat önkormányzati hivatal kivételével mind bekerült a mintába). Ugyanakkor egyrészt nem volt teljes kontrollunkafelett, hogy ki válaszol a kérdésekre. Néha a központi kapcsolattartó, néha azonban más funkciójú személy (polgármester, jegyző vagy különböző osztályok alkalmazottai). Ez a probléma azonban orvosolható azáltal, hogy az elemzési egységnek az önkormányzati hivatalt tekintjük, nem pedig a válaszadó személyt. Végül az a választás, hogy az önkormányzati tisztviselőkkel való kommunikációban egyedül az e-mailezésre szorítkoztunk, szintén felvet validitási problémákat. Eredményeink a hivatali érintkezésnek csak egy nagyon kis szeletére, az elektronikus kommunikációra általánosíthatók.

Szakértőink²³ szerint ugyanakkor 2020 tavaszán fontos változást jelentett, hogy a települési önkormányzatok jó része a legtöbb területen szüneteltette a személyes ügyfélfogadást, és áttáltak az online, illetve telefonos ügyintézésre (mely lehetőségekre a hivatalok honlapjain és Facebook-oldalain is felhívták a polgárok figyelmét).

Utólag egyetértünk cikkünk anonim lektorának azzal a megjegyzésével, hogy a kutatási dizájn szempontjából nem volt szerencsés döntés az, hogy míg a magas státuszú nevek e-mail-címében szerepelt egy-egy kétjegyű szám (83, illetve 90), amelyek utalhattak a levélíró életkorára, az alacsony státuszú levelekben nem szerepelt szám. Döntésünk oka egyszerűen az volt, hogy az alacsony státuszú e-mail-címekben, a státusz hatásának erősítését célozva becéző alakokat használtunk, míg a magas státuszúaknál minél semlegesebb e-mail-címet próbáltunk létrehozni. Bár nem gondoljuk azt, hogy a számok által nem szándékosan bevitt életkori utalás komoly hatással lehetett az ügyintézők válaszára, fontosnak tartjuk megemlíteni a jövőbeli kutatások precízebb előkészítése szempontjából.

Jelen kutatás tanulságaira építve 2020 nyarán egy több hullámban megvalósuló teszt sorozatot végeztünk, amelybe aktívan bekapcsolódott a TASZ is. A kutatás sorozatunk policy relevanciája szintén jelentős. Az EU tagállamai romákkal kapcsolatos kutatásainak, inklúziós projektjeinek és azok monitorozásának fontos hiányossága, hogy a roma diszkrimináció konkrét mértékéről nagyon keveset tudhatunk meg belőlük. Kutatás sorozatunk ezt a hiányosságot is pótolni igyekezett azáltal, hogy első becslést adtunk a roma és alacsony társadalmi státuszú polgárokkal szembeni diszkrimináció mértékére a magyar közhivatalokkal való érintkezés egy szegmensében, az elektronikus kommunikáció terén.

Discrimination at local governments? - Results of an online field experiment

Abstract: In the beginning of 2020, we conducted a controlled field experiment with the goal of evaluating whether local governments in Hungary practice overt or latent forms of discrimination while dealing with citizens online. We sent out a total of 1270 emails posing either as high or low status Roma citizens with practical questions. Whereas those in the experimental group received emails from citizens with Roma sounding names, those in the control group received emails from citizens with non-Roma sounding names. In harmony with the findings of studies done in other countries, there was no significant difference in the

23 A projekt során folyamatosan együttműködtünk a TASZ jogásaival, illetve az egyik budapesti önkormányzat hivatalvezetőjével, akik jogi és gyakorlati (konkrét ügyintézési) kérdésekben segítettek eligazodni. Segítő közreműködésüket ezúton is köszönjük.

number of answers the two groups received. However, with regards to the style and content of the answers, we found a number of significant differences affected by the primary experimental variable, i.e. ethnicity. Unexpectedly, social status—our secondary experimental variable—turned out to be statistically affecting both the number of received answers, as well as the style and content of the answers. This result was also confirmed by machine learning text analysis. Therefore, we have found that local government employees discriminate mostly between citizens based on their perceived social status; and that they discriminate only slightly between citizens based on their assumed ethnicity. When comparing the effect of ethnicity and social status, it is important to emphasize that ethnicity only had a slight effect on the linguistic style of the answers as detectable by human coding; social status, on the other hand, affected both whether a citizen's email was answered at all, as well as the linguistic style of the answers as detectable by machine learning text analysis. Our results are in line with the model of attention discrimination developed by Bartoš and his colleagues in 2016.

Keywords: field experiments, discrimination, social status, local governments

Irodalom

- Adman, P. – Jansson, H. (2017): A field experiment on ethnic discrimination among local Swedish public officials. *Local Government Studies*, 43 (1): 44–63.
<https://doi.org/10.1080/03003930.2016.1244052>
- Agresti, A. (2007): *Introduction to Categorical Data Analysis*. Hoboken, New Jersey, Canda: John Wiley & Sons.
- Ahmed, A. – Hammarstedt, M. (2019): Ethnic discrimination in contacts with public authorities: A correspondence test among Swedish municipalities. *Applied Economics Letters*, 1–4. <https://doi.org/10.1080/13504851.2019.1683141>
- Arrow, K. J. (1973): The Theory of Discrimination. In Ashenfelter O. – Rees A. (eds.): *Discrimination in Labor Markets, Princeton*. New Jersey: Princeton University Press.
- Arrow, K. J. (1998): What has Economics to Say About Racial Discrimination? *Journal of Economic Perspectives*, 12 (2): 91–100.
- Bárdits A. – Kádár A. K. – Novoszádek N. – Simonovits B. – Szegő D. – Vincze D. (2014): *Utolsók az egyenlők között. Sérülékeny csoportok törvény előtti egyenlősége a büntető igazságszolgáltatásban*. Budapest: Magyar Helsinki Bizottság.
- Bartoš, V. – Bauer, M. – Chytilová, J. – Matějka, F. (2016). Attention Discrimination: Theory and Field Experiments with Monitoring Information Acquisition. *American Economic Review*, 106(6), 1437–1475. <https://doi.org/10.1257/aer.20140571>
- Becker, G. S. (1971): *The Economics of Discrimination*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bóday P. (2019): *Magyarország közigazgatási helynévkönyve*. Budapest: KSH.
https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2019.pdf
- Burns, M. K. (2014): How to establish interrater reliability. *Nursing2020*, 44 (10): 56–58. <https://doi.org/10.1097/01.NURSE.0000453705.41413.c6>
- Centre for Policy Studies, Central European University (2018): *A synthesis report on implementation of national Roma integration strategies in Bulgaria, Czech Republic,*

- Hungary, Romania and Slovakia*. Brussels: Centre for Policy Studies, Central European University. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/attachment/basicpage/3034/rcm-civil-society-monitoring-report-1-synthesis-cluster-1-2017-eprint-fin.pdf>
- Cui, R. – Li, J. – Zhang, D. (2017): *Discrimination with Incomplete Information in the Sharing Economy: Evidence from Field Experiments on Airbnb*. Cambridge: Harvard Business School, 1–35.
- Daróczi G. – Horváth B. L. – Leitheiser F. – Mészáros G. – Ország D. – Ozsvári I. – Vörös K. – Simonovits B. (2017): *Diszkriminációtesztelés az Oszkár telekocsi rendszerben* [kézirat]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kisebbségpolitika MA.
- Distelhorst, G. – Hou, Y. (2014): Ingroup Bias in Official Behavior: A National Field Experiment in China. *Quarterly Journal of Political Science*, 9 (2): 203–230. <https://doi.org/10.1561/100.00013110>
- Einstein, K. L. – Glick, D. M. (2017): Does Race Affect Access to Government Services? An Experiment Exploring Street-Level Bureaucrats and Access to Public Housing. *American Journal of Political Science*, 61 (1): 100–116. <https://doi.org/10.1111/ajps.12252>
- European Commission (2019): Discrimination in the European Union. *Special Eurobarometer 493*. Brussels: European Commission. <https://doi.org/10.2838/5155>.
- European Roma Rights Centre (2007): *The Glass Box. Exclusion of Roma from Employment*. Brussels: European Roma Rights Centre. http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/02/14/m00000214.pdf
- European Union Agency for Fundamental Rights (2016): *EU-MIDIS II: Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Roma – Selected findings*. Luxembourg: European Union Agency for Fundamental Rights, 52.
- Giulietti, C. – Tonin, M. – Vlassopoulos, M. (2015): *Racial Discrimination in Local Public Services: A Field Experiment in the US* (CESifo Working Paper, No. 5537). Center for Economic Studies and Ifo Institute (CESifo).
- Gneezy, U. – List, J. – Prince, M. K. (2012): Toward an Understanding of Why People Discriminate: Evidence from a Series of Natural Field Experiments. *NBER Working Paper*, 17855: February. <http://www.nber.org/papers/w17855> (letöltve: 2012. 06. 05.)
- Grohs, S. – Adam, C. – Knill, C. (2016): Are Some Citizens More Equal than Others? Evidence from a Field Experiment. *Public Administration Review*, 76 (1): 155–164. <https://doi.org/10.1111/puar.12439>
- Hemker, J. – Rink, A. (2017): Multiple Dimensions of Bureaucratic Discrimination: Evidence from German Welfare Offices: Bureaucratic discrimination. *American Journal of Political Science*, 61 (4): 786–803. <https://doi.org/10.1111/ajps.12312>
- Hidas, S. – Machlica, G. – Žúdel, B. (2014): *Unemployment in Slovakia*. Financial Policy Institute, Ministry of Finance of the Slovak Republic. <https://www.mfsr.sk/sk/financie/institut-financnej-politiky/publikacie-ifp/ekonomicke-analyzy/30-unemployment-slovakia-november-2014.html> https://helsinki.hu/wp-content/uploads/MHB_STEPSS_HU.pdf

- Jilke, S. – Van Dooren, W. – Rys, S. (2018): Discrimination and Administrative Burden in Public Service Markets: Does a Public–Private Difference Exist? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 28 (3): 423–439.
<https://doi.org/10.1093/jopart/muy009>
- Kaas, L. – Manger, C. (2010): Ethnic Discrimination in Germany's LabourMarket: A Field Experiment. *IZA Discussion papers*, 4741: February.
<http://ftp.iza.org/dp4741.pdf>
- Kádár A. K. – Körner J. – Moldova Zs. – Tóth B. (2008): *Szigorúan Ellenőrzött Iratok. A magyar igazoltatási gyakorlat hatékonyságáról és etnikai aspektusairól*. Budapest: Magyar Helsinki Bizottság.
- Koltai, J. A. – Sik, E. – Simonovits, B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle*, 25 (2): 32–49.
- Kormany.hu (é. n.): *Megjelent az Önkormányzati Tudástár – Önkormányzati Címtár 2015*. Belügyminisztérium.
<https://www.kormany.hu/hu/belugyminiszterium/onkormanyzati-allamtitkarsag/hirek/megjelent-az-onkormanyzati-tudastar-onkormanyzati-cimtar-2015>
 (Letöltve: 2020. 04. 24.)
- Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala (2019): *Születési családnevek*. (XLSX)
- Loury, G. C. (2006): *A faji egyenlőtlenségek anatómiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Közgazdasági Kiskönyvtár.
- Lovász A. – Telegdy Á. (2009): Munkapiaci diszkrimináció-típusok, mérési problémák, empirikus megoldások. In Fazekas K. – Lovász A. – Telegdy Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 46–66.
- Magyarnevek.hu (é. n.): *Magyar Keresztnevek Tára*.
<http://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika> (Letöltve: 2020. 04. 24.)
- Mandiner.hu (2012. július 13): *A Jobbik szerint elfogadhatatlan a pozitív diszkrimináció*.
https://mandiner.hu/cikk/20120713_jobbik_pozitiv_diszkriminacio_csak_a_kulturaban_kell
- McConnell, S. – Stuart, E. A. – Devaney, B. (2008): The Truncation-by-Death Problem: What To Do in an Experimental Evaluation When the Outcome Is Not Always Defined. *Evaluation Review*, 32 (2): 157–186.
<https://doi.org/10.1177/0193841X07309115>
- Miller, J. – Gounev, P. – Pap, A. L. – Wagman, D. – Balogi, A. – Bezlov, T. – Simonovits, B. – Vargha, L. (2008): Racism and police stops: adapting US and British debates to continental Europe. *European Journal of Criminology*, 5 (2): 161–191.
- Morton, R. B. – Tucker, J. A. (2014): Experiments, Journals, and Ethics. *Journal of Experimental Political Science*, 1 (2): 99–103. <https://doi.org/10.1017/xps.2014.23>
- Neményi M. – Ferencz Z. – Laki I. – Ságvári B. – Takács J. – Tardos K. – Tibori T. (2013): *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése*

- 2010–2013 között – fókuszban a nők, romák, a fogyatékos, és az LMBT emberek. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság, 96. https://www.egyenlobanasmod.hu/sites/default/files/kiadvany/EBH_7_kiadvany_Final_20130619.pdf
- Neményi M. – Ságvári B. – Tardos K. (2019): *A diszkrimináció személyes és társadalmi észlelése és az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság. https://www.egyenlobanasmod.hu/sites/default/files/kiadvany/EBH_2019_kutatas_web_online_sm.pdf
- Németh R. – Katona E. R. – Kmetty Z. (2020): Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 30 (1): 44–62.
- Pager, D. – Shepherd, H. (2008): The sociology of discrimination: Racial discrimination in employment, housing, credit, and consumer markets. *Annual Review of Sociology*, 34: 181–209. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131740>
- Pálosi É. – Sik E. – Simonovits B. (2007): Diszkrimináció a plázában. *Szociológiai Szemle*, 3–4, 135–149.
- Phelps, E. S. (1972): The Statistical Theory of Racism and Sexism. *American Economic Review*, 62 (4): 659–61.
- Reiczig J. (2005): *Válogatott fejezetek a biostatistikából*. Budapest: SZIE ÁOTK. <http://www.univet.hu/users/jreiczig/valfej/val-fej-jegyzet-2005-02-05.pdf>
- Sik E. – Simonovits B. (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport. 2008*. Budapest: Társi, 363–386. http://www.tarsadalomkutas.hu/kkk.php?TPUBL-A-822/publikaciok/tpubl_a_822.pdf
- STHDA.com (é.n.): *Linear Regression Assumptions and Diagnostics in R: Essentials*. <http://www.sthda.com/english/articles/39-regression-model-diagnostics/161-linear-regression-assumptions-and-diagnostics-in-r-essentials/> (Letöltve: 2020. 04. 24.)
- TASZ (2020. november 16.): Állásfoglalás közigazgatási szervnek küldött kutatói kérdés jogszerűségéről. November 16. <https://tasz.hu/cikkek/allasfoglalas-kozigazgatasi-szervnek-kuldott-kutato-i-kerdes-jogszerusegerol>
- UCLA.edu (é. n.): *FAQ: How do I interpret odds ratios in logistic regression?* <https://stats.idre.ucla.edu/other/mult-pkg/faq/general/faq-how-do-i-interpret-odds-ratios-in-logistic-regression/> (Letöltve: 2020. 04. 24.)
- UCLA.edu (é. n.): *Ordinal Logistic Regression | R Data Analysis Examples*. <https://stats.idre.ucla.edu/r/dae/ordinal-logistic-regression/> (Letöltve: 2020. 04. 24.)
- Valli, V. – Stahl, F. – Feit, E. M. (2017): Field Experiments. In C. Homburg, M. Klarmann, A. Vomberg (eds.): *Handbook of Market Research. Springer International Publishing* 1–29. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05542-8_3-1
- Weichselbaumer, D. (2016): Discrimination against Female Migrants Wearing Headscarves. *IZA Discussion papers*, 10217: September.

Az online melléklet az alábbi linken érhető el:

https://szociologia.hu/uploads/csomor_melleklet.pdf

Szociológiai Szemle 31(1): 29–56.

Áldozathibáztatás kisebbségi csoportok sértettjeivel szemben

Bárd Petra¹ – Szontagh Veronika Anna²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.2>

Beérkezés: 2020. 12. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 03. 10.

Elfogadás: 2021. 03. 23.

Összefoglaló: Az igazságszolgáltatási szervek, valamint a média és a közvélemény egyaránt gyakran bocsátkozik áldozathibáztatásba, amikor sérülékeny kisebbségek tagjai válnak bűncselekmény sértettjévé. Az áldozathibáztatást a másodlagos viktimizáció egyik formájának tekintjük. Ilyenkor a társadalom a bűncselekmények sértettjeit másodszor is cserben hagyja, sérelmüket bagatellizálva, valamint az elkövetők felelősségét kisebbitve, a velük szembeni állami rosszállást – akár büntető szankció formájában – nem kellően kifejezve.

A tanulmány első részében ismertetjük az áldozathibáztatás fogalmának történetét, és bemutatjuk az áldozathibáztatás széleskörűen elterjedt társadalmi jelenségét. Mivel az áldozathibáztatást magyarázó elméletek sorából kiemelkedik a feminista irodalom, áttekintjük ennek tanításait a nőkkel szembeni elnyomás és a szexuális jellegű bűncselekmények vonatkozásában. Ezután általában a kisebbségi csoportokkal szembeni intézkedésekkel és erőszakos cselekményekkel foglalkozunk. Tanulmányunk második felében régi és új elméletek fényében térképezzük fel az áldozathibáztatás lehetséges magyarázó okait és húzóerejét, abban a reményben, hogy a megértés hozzásegít az áldozatokra és az egész társadalomra nézve rendkívül káros jelenség leküzdéséhez.

Kulcsszavak: áldozathibáztatás, viktimizáció, nőkkel szembeni erőszak, gyűlölet-bűncselekmények

Jelen tanulmányban az áldozathibáztatás – mint a másodlagos viktimizáció egyik formája – alatt azt értjük, amikor egy bűncselekmény megtörténteért részben vagy egészében az áldozatot teszik felelőssé, csökkentve a tettes felelősségét, vagy felmentve őt a felelősség alól. A hibáztató hozzáállás jelentkezhethet a hatóságok, az egészségügyi rendszer, a családtagok, a barátok részéről, de érkezhet a média irányából is.

Tanulmányunk első részében bemutatjuk az áldozathibáztatás széleskörűen elterjedt társadalmi jelenségét, továbbá részletesen tárgyaljuk, hogy az miért rendkívül káros mind az áldozatokra, mind az egész társadalomra nézve. Ismertetjük az áldozathibáztatás fogalmának történetét, majd a nőkkel szembeni elnyomás és

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam és Jogtudományi Kar, Kriminológia Tanszék, email: bardp@ceu.edu. Jelen írás az MTA–ELTE Lendület SPECTRA Kutatócsoport (szerződésszám: LP2018-9/2018) keretén belül készült. A szerző a kutatócsoport vezetője. A szerzők köszönettel tartoznak Gönczöl Katalin professzor asszonynak és a két anonim lektor értő kritikájáért.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhely, email: szontagh.veronikaanna@tk.hu. A szerző a SPECTRA kutatócsoport tagja.

a szexuális jellegű bűncselekmények kontextusába helyezzük a jelenséget. Tágabban értelmezve is vizsgáljuk az áldozathibáztatást, kitérve a társadalmi struktúra és társadalmi egyenlőtlenségek kérdésére, az előítélet áldozataira, akik nemcsak a bűnbakképzés célpontjai, hanem akiket gyakran saját helyzetükért is felelőssé tesznek. Az áldozathibáztatás fő motivációja az erőszak, a társadalmi igazságtalanság igazolása. Célpontja gyakran valamely társadalmi kisebbséghez tartozik – jelen írásban ez alatt a kisebb hatalommal rendelkező társadalmi csoportokat értjük. A jelenséget mindennapi életünk emblematikus eseményeivel, hazai és külföldi példákkal illusztráljuk. A példák a világ minden tájáról érkeznek. A kulturális-társadalmi kontextus természetesen nem mindenhol azonos, így nem is lehet homogén masszaként kezelni sem a nőket, sem a más, hatalmi kisebbségben lévő csoportokat, illetve az általuk tapasztaltakat. A napi hírekből vett példák leírásának célja, hogy bemutassa: különböző formákban, de világszerte megjelenik a hibáztató attitűd.

Tanulmányunk második részében az áldozathibáztatás lehetséges magyarázó okait és húzóerejét ismertetjük. Ilyenek az elkövetők neutralizációs technikái, a tekintélyelvűség, a lopakodó determinizmus jelensége, az igazságos világba vetett hit, az áldozattal való együttérzés nehézsége, az áldozat idealizált képének való meg nem felelés, illetve az áldozatok önvádja. Az utolsó részben következtetéseinket foglaljuk össze.

Az áldozathibáztatás mint elterjedt társadalmi jelenség: elméletek és példák

1. Kezdetek: a frankfurti iskola

Tekintettel jelen tanulmány kritikai megközelítésére, kiindulópontunk a frankfurti iskola.³ Az itt ismertetett teóriák nem tekinthetők az áldozatokolás klasszikus elméleteinek, sokkal inkább elméleti megalapozásának. Régi és új elméletek sorát úgy fűztük fel, hogy segítséget kaphassunk a bűncselekmény társadalmi gyűlölettel motivált tettesének, a passzív többségnek és az áldozatot a büntetőeljárás során tovább viktimizáló igazságszolgáltatási rendszernek a megértéséhez.

Elsőként Teodor W. Adornót (1950) érdemes megemlíteni, a tekintélyelvű személyiség és az F(fasiszta)-skála megalkotóját. Az F-skála a tekintélyelvű beállítottság mértékét tette mérhetővé. A tekintélyelvű személyiség egyik jellemzője a bűnbak-

3 A frankfurti iskola elméleti megközelítései sem előzmény nélküliek. A viktimológia egyik atyjának tekintett Hans von Hentig (1948) *The Criminal and His Victim* című írásában már megjelenik az áldozathibáztatás jelensége, viszont a mű pozitívista megközelítése miatt nem vizsgálta az áldozattá válás folyamatának magyarázó okait, sem az áldozattá válásra reagáló társadalmi folyamatokat. Sőt, a sértett helyzete már a római jogban is foglalkoztatta a jogtudósokat, igaz a XII–XV. századig tartó egységes államiság kialakulásával párhuzamosan háttérbe szorult a téma. Amikor a megerősödött centralizált „állam a magánbosszút, a kompozíciót megtiltotta, és ezzel a büntetőjogot közjogiasította és monopolizálta, a bűncselekmény megszűnt a sértett magánügye lenni. Az individuum sérelmében is az állam sérelmét kellett látni, amely önmagát mindig és szívesen a közösség, az egész társadalom érdekeit védelmező bajnokaként láttatta.” Az állam átvette a büntetés monopoliumát, és felvállalta, hogy „a bűncselekményt a sértett helyett maga torolja meg”, megelőzve az önbíráskodást és a magánbosszút. A sértetti jogok újjáéledésére évszázadokat kellett várni. (Király 1988)

képzés, a kisebbségi, a gyengébb társadalmi helyzetű csoportok értékeinek elítélése, elnyomása. Adorno szerint a tekintélyelvű személyiségű emberekben magas a frusztráció szintje, és az ezáltal kialakult agresszió gyakorta a gyengébb vagy hátrányos helyzetű csoportokra irányul. Ez már tekinthető egyfajta áldozathibáztatásnak, hiszen a tekintélyelvű személy saját frusztrációjának okaként a kisebbségi csoportokat tartja felelősnek.⁴

A frankfurti iskola keretein belül született meg a másodlagos antiszemitizmus elmélete is. A kifejezés Peter Schönbach (1961) – Adorno munkatársa – nevéhez kötődik. A másodlagos antiszemitizmus a Holokauszttal való szembenézés vagy a szembenézéssel való képtelenség következménye. A második világháborút követően a nyílt antiszemita megnyilvánulások társadalmilag ugyan elfogadhatatlanná váltak, ugyanakkor a zsidók pusztá léte a soára emlékeztette a többségi társadalom tagjait, és a büntudatukért megint csak a zsidókat okolták. Másodlagos antiszemitizmusból fakad a vád, miszerint a zsidók kihasználják a többségi társadalom tagjainak büntudatát, és ezzel manipulálják őket. A másodlagos antiszemitizmus az áldozathibáztatás egy korai példája.⁵

Noha a frankfurti iskola teremtette meg az áldozathibáztatás elméleti alapjait, maga a fogalom csak később, az 1970-es években terjedt el. Az áldozathibáztatás kifejezést ekkor már tágabban, a társadalmi struktúrákból fakadó esélyegyenlőtlenségek, illetve a rasszizmus áldozatai vonatkozásában használták – az áldozat viktimológiai fogalmának legtágabb értelmében. A fogalom William Ryan (1971) pszichológus *Blaming the Victim* című könyvének megjelenésével vált népszerűvé.

2. A nőkkel szembeni erőszak és az áldozathibáztatás

A nemi erőszak kultúrája, feminista elméletek

A jelentős tudományos előzmények ellenére az áldozathibáztatás fogalmát csak a feminista kriminológia tette a közbeszéd részévé és általánosan ismert fogalommá. Az 1970-es években jelentek meg a kriminológia területén azok a kritikai irányzatok – a kritikai kriminológia, kritikai feminista kriminológia, illetve a kritikai viktimológia –, amelyek újabb szemszögből vizsgálták az áldozattá válás folyamatát, illetve az azt követő társadalmi folyamatokat, mint az áldozathibáztatást és a másodlagos viktimizáció további formáit. A szexuális forradalom és az ezzel párhuzamosan kialakuló feminista mozgalom második generációja (1960–70-es évek) nagy hatással volt a kriminológiai gondolkodás alakulására, illetve a nők és férfiak társadalmi szerepeinek újragondolására. A második generációs feminista mozgal-

4 A bűnbakképzés újabb elméletei szerint nem is a frusztráció okozza az agressziót, hanem a bűnbakképző ideológia elfogadása. Ez a megközelítés – ami az eredeti bűnbakképzés elméletének kritikájaként is tekinthető – magyarázó erővel bírhat azokban az esetekben, ahol az áldozati csoport nem egy gyenge társadalmi csoport. Peter Glick (2002) *Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing* című tanulmányában irigykedő előítéletként ír arról, amikor az áldozati csoport szocioökonómiai szempontból sikeres, kulturálisan befolyásos (lásd például a zsidók, örmények vagy a tuszik helyzetét). Ez az ideológiai bűnbakképzés kevésbé igaz a gyengébb társadalmi csoportok esetében, ez utóbbi esetben sokkal inkább beszélhetünk megvető előítéletről.

5 A másodlagos antiszemitizmus elméletét, vagyis hogy a zsidók múltbéli tragédiáinak jelenkori megélése növelheti-e az antiszemitizmust, csak a 2000-es évek végén tesztelték empirikusan. Az empirikus kutatás eredményeihez lásd: Imhoff és Banse (2009).

mak beszédtémává tették a nemi erőszak, a nemi erőszak kultúrájának⁶ problémáját, középpontba helyezték a női áldozatokat, leginkább pedig a családon belüli és a szexuális erőszak áldozatait.

Olyan, a szexista elnyomást magyarázó elméletek és koncepciók láttak napvilágot ebben az időszakban, mint például a patriarchális uralom vagy az igazságszolgáltatás, illetve szűkebben a büntetőjog maszkulin mivolta (Vig 2016). Az áldozathibáztatás pszichológiai és kriminológiai fogalmát fokozatosan a szexuális jellegű bűncselekményekhez társították. Az áldozathibáztatás központi eleme a nemi erőszak kultúrájának, ami fenntartja az elnyomást és normalizálja a verbális, fizikai és szexuális erőszakot, ideértve a szexuális jellegű bűncselekményeket is (Buchwald–Fletcher–Roth 1993).

A nemi erőszak és szexuális zaklatás áldozatainak áldozathibáztatása sok szempontból káros jelenség: nemcsak tovább viktimizálja az áldozatot, de részleges vagy teljes felmentést ad egy olyan cselekményben, amely bűn, és amelyet a magyar Büntető Törvénykönyv is büntetni rendel. A nők hibáztatása kéz a kézben jár a férfiak gátlástalan ösztönlényként való ábrázolásával, ami nemcsak sértő, de téves is a férfinemre nézve, hiszen a férfiak többsége nem erőszakol meg nőket, függetlenül azok ruházatától, hajviseletétől, hanghordozásától vagy véralkohol- és drogszintjétől. A nők hibáztatása küllemükért, naivitásukért, kacérságukért stb. kriminológiai szempontból is téves üzenetet hordoz, hiszen a nemi erőszak több mint kétharmada ismerősök között valósul meg, és azon belül is nagy hányaduk családon belül. Az erőszak mítoszának elmélete éppen ezeket a tévképzeteket ismerteti és mutatja be. Martha Burt (1980) négy kategóriába sorolja ezeket a mítoszokat: (i) nemi erőszak megtörténtének tagadása (ha nem tett azonnal feljelentést, nem is történt meg); (ii) a nemi erőszak relativizálása (nem küzdött, ezért nem is volt erőszak); (iii) a szexuális aktus konszenzuális jellege (a zaklatás, erőszak áldozata is ezt akarta); végül (iv) áldozathibáztató attitűdöt megalapozó mítoszok (alkohol- vagy drogfogyasztás, provokatív öltözködés) (Szabó–Virág 2017). Burt megállapításai mind a mai napig helytállóak és velünk élő elképzelések. Az erőszak mítoszának elfogadása szorosan összefügg az áldozathibáztatással (Hayes–Lorenz–Bell 2013: 206), hiszen a mítoszok elfogadásával egy olyan áldozat képét jelenítik meg, aki maga tehet a cselekmény megtörténtéről (Ryan 2019). Suarez és Gadalla (2010) kutatása azt mutatja, hogy a nemi erőszak mítoszait a férfiak nagyobb arányban hajlamosak elfogadni, illetve hogy ez sokszor együtt jár a nőgyűlölettel és a szexizmussal. Továbbá a kutatás eredményei azt is jelzik, hogy az erőszak mítoszainak elfogadottsága korrelál a rasszizmussal, heteroszexizmussal vagy az ageizmussal. A #MeToo-mozgalomban felszínre került ügyek is alátámasztják, hogy a nemi erőszak sokkal inkább szól a hatalomról és az erőfölénnyel történő visszaélésről, mint a szexről.

6 A nemi erőszak kultúrája kifejezést a második feminista hullám időszakában kezdték használni az 1970-es években. Írásos formában először 1974-ben jelent meg a kifejezés egy radikális feminista kiadványban: Rape: The First Sourcebook for Women. 1975-ben dokumentumfilm készült Rape Culture címmel. A nemi erőszak kultúrája azt a társadalmi berendezkedést, attitűdöt jelenti, amely tolerálja vagy normalizálja a nemi erőszakot.

Egy 1998-as, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézetben (Virág–Kó 1998: 250–275) folytatott kutatás szerint a megkérdezettek csaknem fele egyetértett azzal az állítással, hogy „A megerőszakolt nők nagy része maga is tehet arról, hogy áldozattá vált”. 2011-ben egy potsdami kutatócsoport kimutatta, hogy a nemi erőszaknál jelentősen nagyobb az áldozathibáztatás mértéke, mint a betöréseknél. Amennyiben a sértett és az elkövető ismerték egymást, az áldozathibáztatás foka nőtt a nemi erőszaknál, míg a betöréses lopásoknál nem (Bienek–Krahé 2011).

A nemi erőszak nagy arányban látenciában marad, nem utolsósorban a szégyenérzet, a félelem, az anyagi függőség, a család, a másodlagos viktimizációtól való félelem és általában az igazságszolgáltatással szembeni bizalmatlanság miatt (Virág–Kulcsár–Rosta 2016). A nemi erőszak sértettjei az esetek 80 százalékában poszttraumás stresszreakciótól szenvednek (European Trauma Network), egy ausztrál kutatás (Rees et al. 2011) szerint pedig az áldozatok 35 százaléka később öngyilkosságot próbál meg elkövetni. Virág György (2001) kutatási eredményei szerint a szexuális abúzus áldozatai között kilencszeres az öngyilkosságot megkísérlők aránya. Ahogy Szabó Judit és Virág György (2017: 229) tanulmánya hangsúlyozza: „A trauma szégyenét a beszéd, a titkok feltárása oldhatja”. A beszéd gyógyító erejét ugyanakkor lerontja az áldozathibáztatás, hiszen a megnyugvás és igazság szolgáltatása helyett az ügyek napvilágra kerülésével az áldozatok tovább viktimizálódnak.

Illusztráció:⁷ nemi erőszak, szexuális zaklatás

A nemi erőszak női túlélőit különösen kegyetlenül büntetik a patriarchális társadalmak. Minél nagyobb tabuk övezik a szexualitást egy adott kultúrában, annál inkább stigmatizálják az áldozatokat. Ruandától Szudánig, Burmától Szíriáig kirekesztik a társadalomból, megbélyegzik, prostituáltként tartják nyilván,⁸ otthonuk elhagyására, válásra, vagy akár életük kioltására kényszerítik a megerőszakolt nőket, vagy családtagjaik ölik meg őket a „becsület” és „tisztesség” nevében.

Az áldozatok okolása, a magára hagyottság a fejlett világban élő nőket és lányokat is érinti. Egy 2011-es texasi ügyben két tucat tizenéves fiút és huszonéves férfit vádoltak egy tizenegy éves kislány csoportos megerőszakolása miatt. Az egyik elkövető védőügyvédje a tárgyaláson jelentőséget tulajdonított a gyermek provokatív ruházkodásának (Marcotte 2012). 2011 áprilisában egy torontói rendőr az áldozattá válás elkerülésének legjobb módjaként azt javasolta, hogy „a nők ne öltözzenek úgy, mint a ribancok” (Kwan 2011). (Erre válaszként, azaz az áldozat hibáztatása és a

7 A női egyenjogúság megvalósulása, a nők elnyomása nem azonos mértékű egy alkotmányos demokráciában és egy diktatúrában. Ahogy azonban az elsősorban a napi sajtóból vett példák mutatják, a nőkkel szembeni hibáztató attitűd világszerte problémát jelent.

8 Reményeink szerint az olvasó feleslegesnek ítéli ezt a jegyzetet, de a félreértések elkerülése érdekében fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a kirekesztés ezen formái alkotmányos demokráciákban értelmezhetetlenek. A jogegyenlőség elvével összhangban természetesen a prostituáltakkal szemben elkövetett nemi erőszak is erőszak. A Sex Educatio Alapítvány 2012-es kiadványában olvasható, hogy a prostitúcióból élő nők – kifejezetten igaz ez az utcai prostituáltakra – fokozottan ki vannak téve a nemi erőszak kockázatának. Az egyik leginkább hivatkozott, prostituáltak körében végzett kérdőíves kutatás eredménye azt mutatta, hogy a megkérdezettek 82 százalékát fizikailag bántalmazták, 68 százalékát megerőszakolták a prostitúció megkezdése óta (idézi Lőrincz 2009: 239).

nemi erőszak kultúrája elleni tiltakozásként szervezték meg az első ún. Ribanc Sétát [BBC 2011], amelyet azán világszerte átvettek. Magyarországon 2014 novemberében, a nők elleni erőszak felszámolásának világnapján a Vas megyei rendőrség a fiatal lányok kacérkodását nevezte meg a nemi erőszak elkövetésének okaként [Police.hu 2014], valamint a pécsi rendőrség is vaskos áldozathibáztatásba bocsátkozott: nagy port kavará, háromrészes bűnmegelőzési videójában⁹ ugyancsak a nemi erőszak áldozatát tette felelőssé a sértetté válásért. A spotok szlogenje magáért beszélt: „Tehetsz róla, tehetsz ellene”.¹⁰

A nők elleni szexuális zaklatás és erőszak témája 2017-ben Harvey Weinstein hollywoodi filmproducer szexuális visszaélései kapcsán¹¹ kapott nagy médiafigyelmet, és hosszú időre tematizálta a közbeszédet. A társadalmi vita egyértelművé tette, hogy a szexuális visszaélések a nők számára mindennapos tapasztalatok. A Weinstein-botrány által újra életre kelt #MeToo¹² mozgalomnak köszönhetően több mint száz nő jelezte, hogy a filmproducer vagy kérértlen szexuális ajánlatot tett, vagy nem kívánt szexuális érintkezésre kényszerítette őket, illetve többeket megerőszakolt (Réz 2019). A kampányban többen megkérdőjelezték az áldozatok hitelességét, szavahihetőségét, illetve Weinstein bírósági tárgyalásán is felmerültek olyan kijelentések, miszerint az áldozatok élvezték a szexet, vagy ki akarták használni a filmproducer hatalmát és befolyását, hogy így törjenek be a szórakoztatóiparba (Pilkington 2020). Az események nem korlátozódtak az Egyesült Államokra, a #MeToo mozgalom hamar az egész világon elterjedt. Noha Magyarországon nem volt akkora hatása és következménye a kampánynak, mint például az Egyesült Államokban (Jámbor 2019),¹³ azért hazánkban is megtörtént a csendet. Elsőként Sárosi Lilla színésznő szólalt meg, majd egyre többen követték őt a művészvilágból.

Ahogy az előző fejezetben említettük, a csend megtörése nem segít a bűncselekmény feldolgozásában és a megnyugvásban, ha mindez nem egy megértő közegben történik. Márpedig az igazságszolgáltatás gyakran ellenséges környezet az áldozatok számára. A büntetőeljárás során történő másodlagos viktimizáció tragikus példája Renner Erika ügye (Rab 2016). 2013-ban az áldozatot a kórházigazgatóként dolgozó volt barátja elkábította, és nemi szervét maró lúggal leöntötte. Az elkövetőt több mint hét év elteltével börtönbüntetésre ítélték, az ítélet 2020-ban vált jogerőssé. Az eljárás alatt az áldozatnak olyan kérdéseket szegeztek, hogy nem magán végzett-e öncsonkítást; mit tett azzal az emberrel, aki ilyen bűncselekményre vete-medett; illetve a hatóságok amiatt hibáztatták és azért kérdőjelezték meg a szavahi-

⁹ https://www.youtube.com/watch?v=rkV8M_767NU (a linkek letöltési dátuma: 2021. március 8.)

¹⁰ Cserhádi Éva (Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen, NANE) egyenesen softpornóra hajazónak minősítette a spotokat, és valóban mintha a videó készítőjének szexuális fantáziáját tükrözné a kisfilm, különösen az a kevésbé életszerű jelenet, amelyben három fiatal nő bulira készülődve egymás előtt erotikusan eszik, iszik és haját dobál. Ennek az üzenetértéke vagy értelmetlen (aki otthon kihívóan eszik hamburgert, azt az utcán megerőszakolják), vagy erősen áldozathibáztató (aki miniszoknyában lép ki az utcára, esetleg aki bulizni jár, azt megerőszakolják). <http://www.theguardian.com/world/2014/nov/24/hungary-police-victim-blaming-safety-video>.

¹¹ Az eseményekről 2019-ben részletes dokumentumfilm készült Untouchable címmel.

¹² A „Me Too” kifejezést először Tarana Burke aktivista használta 2006-ban a Myspace közösségi oldalon.

¹³ A hazai #MeToo kampány során megvádolt Marton László és Kerényi Miklós Gábor rövid idő után visszatérhettek a színházi életbe.

hetőségét, mert nem ismerte fel a maszkot viselő elkövetőt. Az ügy ismertetésekor a médiában hosszan sorolták a gyanúsított titulusait és érdemeit, illetve egy televíziós interjúban – amely interjú adásba kerülése ellen számos szervezet és női parlamenti képviselő is tiltakozott, mivel sérti az erőszak áldozatának méltóságát – nagycsaládos hívő emberként ábrázolták, aki az igazságszolgáltatási rendszer áldozata.¹⁴

Illusztráció a nők feletti kontrollra

Az áldozathibáztatás, a „tehetsz róla” szlogen hazug és egyben rendkívül káros. Ez a „maga kereste a bajt” hozzáállás ráadásul végtelen korlátozásokhoz vezet. Vajon mi a biztonságos szoknyahossz: a térd vagy a boka? És mi van a vállakkal, a dekoltázs-zsal, a pillantásokkal? Csador, burka vagy éjszakai, esetleg teljes kijárási tilalom? Ez – ahogyan a fent említett példákban is kitűnik – már nem az áldozatról, hanem a döntéshozókról, illetve a hatalommal rendelkezők értékítéletéről, világnézetéről, meggyőződéseiről, hiedelmeiről és szokásairól, de legfőképpen a kontrollról szól.

A nők feletti kontroll korántsem egy középkori vagy a világ messzi zugaira korlátozódó ritkaság, hanem nagyon is velünk élő jelenség. Csak az elmúlt néhány évben az alábbi korlátozásokat vezették be nőkkel szemben. Magyarországon egy gyorsétteremből (Akirály 2015), Amerikában egy áruházból (Palombo 2014), egy neves fehérműüzletből (Holohan 2014), egy fitnessstúdióból (Breezymama 2014), egy bírósági épületből (Willis 2019), Angliában egy hotelből (Rickman 2014) és egy uszodából (Johnston 2014), a világhálón egy időre a Facebookról (Rhodan 2014) zavartak ki szoptató anyákat, egy brit európai parlamenti képviselő (Farage 2016) szerint pedig legfeljebb a sarokban meghúzódva (LBC 2016) vállalható a gyerek etetése. Törökország miniszterelnöke szerint egy erényes nő nem nevet nyilvánosan, nem viselkedik kihívóan és nem csacsog feleslegesen a telefonon (Daily News 2014). Indiában felmerült a közbeszédben, hogy talán a női farmerviselet a zaklatás kiváltója (Saul-Yeshudas 2014). Thaiföld miniszterelnöke két brit turista meggyilkolását követően óva intette a nőnemű látogatókat a bikini viselésétől, „hacsak nem rondák” (Schneider 2014). Kazahsztánban a csipke fehérmű az ellenség (BBC News 2014).

Az Instagram letiltotta Rupí Kaur indiai származású művész fotóját, amelyen menstruációs vér látszódik (Sangani 2015). 2020 nyarán Írországból számos panasz hatására betiltottak egy tamponreklámot. A reklámban két nő társalog, mintha egy talkshow-ban lennének, és a megfelelő tamponhasználatról beszélnek edukációs jelleggel. A panaszok szerint a reklám tartalma lealacsonyító a nőkre nézve, illetve szexuális jellege van a reklámnak, amely káros a gyermekekre (Barr 2020).

A pornográfia elleni jogalkotás keretében Uganda miniszoknya-tilalmat vezetett be. (Abszurd következmény, hogy a kurta szoknyák viselésén feldühödött tömeg tagjai nyolc nőt vetkőztettek meztelenre, mondván: csak az új jogszabály végrehajtását segítik... [Alfred 2017]) A miniszoknyát és a rövidnadrágot Texasban (Ward

¹⁴ Az interjú készítésekor az ügyet harmadfokon tárgyalták. Az ügyről elsőként a Népszabadság számolt be részletesen, ez után a cikk után kapott kiemelt médiafigyelmet az eljárás.

2014) és Kanadában (CBC News 2014) is üldözik (Broderick 2014). 2018-ban egy floridai iskolában függesztettek fel egy diáklányt, aki térdnél szaggatott farmer-nadrágot viselt. Az iskola szerint a ruházat kiválasztásakor figyelemmel kell lenni a fiú tanulókra és azok hormonjaira (Pate 2018). Egy másik amerikai iskolában megtiltották, hogy a lányok sztreccsnadrágot viseljenek, mondván, a feszes ruhadarab vonzza a fiúk tekintetét, akik így másra sem tudnak figyelni (Cook 2014). Ugyanez megtörtént Angliában is, ahol a szabályt a lányok úgy értelmezték, hogy valószínűleg túl kövérek, és ezért feszül rajtuk a nadrág (Warren 2014). Kanadában a kivillanó melltartópánt (Klein 2014) és az ujjatlan póló is tiltólistás. Egy 17 éves lány leégett a napon, ezért felsője alatt nem viselt melltartót a középiskolában. Nemcsak megrótták, hanem sebtapaszt kellett ragasztania a mellbimbóira, illetve fel kellett vennie még egy pólót, hogy ne zavarja meg fiú iskolatársait (Yang 2018).

A lányoknak azonban arra is vigyázniuk kell, hogy ne essenek át a ló másik oldalára, mivel a nem elég szexis, a nemi szerepekkel ütköző, vagy a túl sokat takaró öltözkéknak is van szankciója. Egy amerikai lányt az iskolai bálból küldtek haza, mivel nadrágot viselt (Stampler 2014). Szintén az USA-ban eltanácsoltak egy nyolcéves kisdíkot egy katolikus iskolából, arra hivatkozással, hogy lány létére fiúsan öltözik és viselkedik (Bergdahl 2014).¹⁵

A nőkkel szemben támasztott ellentmondásos, teljesíthetetlen és antagonisztikus elvárásokat szemléletesen foglalja össze a nagy port kavart *Writings of a Furious Woman* (2017) blogbejegyzés és az abból készült 2020-as *Be a Lady They Said* című videó.¹⁶ Egyes mondatok és jelenetek kifejezetten a nők elleni nemi erőszak, szexuális zaklatás esetén felmerülő áldozathibáztató kifejezéseket helyezik a középpontba. Mind a videó, mind az írás hamar visszhangra talált, és nagy népszerűsége tett szert.¹⁷

3. A kisebbségekkel szembeni áldozathibáztatás

A feminista irodalmon túli elméletek

Az áldozathibáztatás fogalma, ahogyan azt a tanulmány elején is említettük, nem a feminista mozgalmak, irodalom és kizárólag a feminista kriminológia koncepciója. Az áldozathibáztatás eredetileg más kontextusban jelent meg a társadalomtudományok területén.

A fogalmat és a jelenséget William Ryan (1971) pszichológus, szociológus használta és tette népszerűvé a *Blaming the Victim* című könyvében a kisebbségi és/vagy marginalizált helyzetben lévő csoportokra és ezeknek a csoportoknak a

¹⁵ A vallásszabadság nevében történő jogkorlátozásokra nem térünk ki, itt csak utalunk a strasbourgi esetjogra, amely szerint a burkaviseelés tiltása összhangban áll az Európai Emberi Jogi Egyezményrel, S.A.S v. France, ügyszám: 43835/11, 2014. július 1.

¹⁶ Be a Lady They Said videó: https://vimeo.com/393253445?utm_campaign=2617611&utm_source=affiliate&utm_channel=affiliate&cjevent=fefb203b597911ea800a00a10a240610.

¹⁷ A videó és annak üzenetével kapcsolatos kritikák azt emelték ki, hogy a videóból hiányoznak a – feminista irodalomban már megfogalmazott – megoldási javaslatok, hogy a lehetetlen elvárások útvesztőjéből hogyan lehet kitörni. Emellett többben hiányolták a videó férfi párját, bár a Gillette 2019-es reklámja, amely a „fiúk már csak ilyenek” hozzáállást teszi a középpontba, és rávilágít arra, hogy mennyire károsak ezek a férfiassághoz kapcsolódó hagyományos sztereotípiák (agresszió, hipermaszkulitás). <https://www.youtube.com/watch?v=koPmuEyP3a0>.

szocioökonómiai helyzetére vonatkoztatva. Ryan művében az 1965-ös Moynihan-jelentés¹⁸ egyes állításaira reflektál, amely számos helyen racionalizálja az afroamerikai közösség hátrányos társadalmi, gazdasági helyzetét. A jelentés eredeti célja az afroamerikaiak szocioökonómiai helyzetének feltárása volt, de számos általánosító és sztereotip állítást fogalmazott meg. Ryan a Moynihan-jelentésben említett attitűdöt áldozathibáztatásnak tartotta, amelyet olyan ideológiaként definiált, amelyben a többségi társadalom tagjai igazolást találhatnak az afroamerikaikkal szembeni rasszizmusra és társadalmi igazságtalanságokra. Ryan könyve már felvázolja az igazságos világba vetett hit elméletének körvonalait. Ez pedig fenntartja a kialakult társadalmi *status quó*t, védve a privilegizált csoport érdekeit. Ryan szerint gyakori jelenség az, amikor a többségi társadalom azt állítja a szegényebb, nehezebb helyzetben lévő emberekről, hogy azok maguk tehetnek a helyzetükről, lusták és érdektelenek abban, hogy javítsanak státuszukon, mivel jól megélik az állam által biztosított támogatásokból, segélyekből. Ryan világosan rámutatott, hogy ezzel a hátrányos helyzetben lévő személyeket hibáztatják, és teljességgel figyelmen kívül hagyják a társadalmi struktúra befolyásoló szerepét. A bűnbakképzés korai elméletének egyik alappillére, hogy a nehezebb helyzetben lévő csoportokat úgy támadja, hogy ezzel politikai hasznot remél. Ez a jelenség erős hasonlóságot mutat a mai magyar közbeszéddel és politikai retorikával, ahogy a hajléktalanság kriminalizálásáról szóló lenti példa is mutatja.

Ha a szűkebb értelemben vett áldozathibáztatásra gondolunk, akkor az a bűncselekmény megtörténte után jelenik meg. A korai elméletekben ugyanakkor az áldozathibáztatás egy olyan igazolási mechanizmus, amely ördögi körként sok esetben a média hatásával felerősítve olyan erőteljes következményekkel bír, hogy az akár bűncselekményekbe is torkollhat, különösen gyűlölet-bűncselekményekbe, amikor csoport-hovatartozása miatt bántalmaznak valakit. A sérülékeny és stigmatizált csoportok tagjai a depriváció, a társadalmi igazságtalanság, az intézményi diszkrimináció, az előítéletek áldozatai. Ennek következtében ezek a közösségek mint állítólagos gazdasági vagy egyéb veszélyforrások egy magasabb szintű hibáztatás célpontjaivá lesznek (Abersson 2015). Nir Rozmann és Sophie D. Walsh (2018) tanulmányukban rámutatnak arra, hogy minél magasabbnak értékeli a csoport általi veszélyt (legyen az gazdasági, politikai, kulturális, egészségügyi vagy más jellegű), annál magasabb lehet a csoporttal szembeni áldozathibáztatás a csoport saját kialakult helyzete miatt. A rasszizmus falsztereotípiákat teremt, és egy bűncselekmény megtörténte után ezek a sztereotípiák igazolják a bűncselekmény megtörténtét. Ekkor újra megjelenik az áldo-

18 Daniel Patrick Moynihan szociológus által készített jelentés (ismertebb nevén Moynihan Report, teljes címe: The Negro Family: The Case For National Action) az afroamerikai közösség szocioökonómiai helyzetének gyökereit igyekezett feltárni. A jelentést több polgárjogi mozgalom és aktivista, illetve akadémiai szereplők is támadták, mert olyan megállapítások (problémakörök) is szerepeltek benne, mint hogy a családszerkezetük instabilabb, mint a fehér családoké, sok család matriarchális viszonyok között él, gettósodó körülmények között élnek, rosszzal fizetett állásokban dolgoznak, a fiatalok által megtapasztalt kudarcok a bűnözés felé tolják őket stb. A jelentéssel a legnagyobb probléma, hogy egyáltalán nem reflektál az állam, a társadalmi struktúra szerepére, hanem – ahogy William Ryan is rávilágít – az afroamerikai közösséget teszi felelőssé ezekért a társadalmi problémákért.

A jelentés teljes egészében itt érhető el: <https://web.stanford.edu/~mrosenfe/Moynihan's%20The%20Negro%20Family.pdf>.

zathibáztatás, éppen azon előítéletek alapján, amelyek miatt eredetileg megtámadták az áldozatot. Felmerül a kérdés, hogy mi az összekötő kapocs a strukturális rendszerből fakadó hátrányok áldozatai és a társadalmi gyűlöletből, felsőbbrendűségi érzésből elkövetett bűncselekmények sértetti csoportjai között. Az interakcionista, majd kritikai kriminológia egyre több figyelmet fordított arra, hogy megismerje a folyamatot, amelyben a társadalmi rendszer egyes szereplői – jelen esetben kiemelten az igazságszolgáltatás – megcímkéz egyes személyeket, ami a morális pánik továbbgyűrűző hatásának következtében egész társadalmi csoportok megbélyegzéséhez vezethet (Cohen 1973). A kritikai viktimológia azt vizsgálta, hogy bizonyos társadalmi folyamatok – például diszkrimináció, rasszizmus és társadalmi egyenlőtlenség, illetve a címke (a kritikai viktimológia átvette a címke fogalmát a címkézésemlelettől) – milyen hatással vannak az áldozattá válásra egyes társadalmi csoportok esetében (Newburn 2017: 371). A viktimológiai kutatások rámutattak arra, hogy a statisztikai adatok alapján a leggyakoribb áldozat fiatal, alacsony szocioökonómiai státusszal rendelkező, gyakran kisebbségi férfi (Virág 2016: 402, Newburn 2017: 371).¹⁹ A kritikai viktimológia a vulnerabilitás hat különböző területét határozta meg (Mawby–Walklate 1994: 45): lakóhely, társadalmi osztály, rassz, gender, kor, családi állapot. A felsorolt attribútumok növelhetik az áldozattá válás esélyeit, és részben ezeken a területeken jelenhet meg társadalmi egyenlőtlenség vagy diszkrimináció. A kritikai viktimológia, szorosan együtt a feminista kriminológiával, a figyelem középpontjába helyezte a családon belüli erőszak, illetve a szexuális erőszak női áldozatait és a hatalommal nem rendelkező áldozatokat, így a gyermekeket. Ezért mind a kritikai viktimológia, mind a feminista kriminológia fogalomtárát és elméleti keretét érdemes kiterjeszteni a strukturális rendszer egyenlőtlenségeinek áldozataira is, akik a hatalmi egyenlőtlenségekből adódóan nagyobb eséllyel válnak bűncselekmény áldozatává, és azon belül is szexuális erőszak, illetve társadalmi gyűlöletből elkövetett büntettek áldozatává.

Az áldozathibáztatás más társadalmi csoportokkal szemben is jelen van, mind a közbeszédben, mind a politikai diskurzusban. A kisebbségekkel szembeni előítélet, diszkrimináció extrém formája az erőszakos gyűlölet-bűncselekmény, amikor az elkövető azért bántalmazza a sértettet, mert az egy bizonyos – a tettes szemében ellenszenves – társadalmi csoport tagja. Mivel a gyűlölet-bűncselekmények áldozatai jellemzően társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok tagjai, a többségi társadalom áldozathibáztatása itt valószínűbb, mint alap-bűncselekmények esetén. A gyűlölet-bűncselekmények áldozatainak hibáztatása – csakúgy, mint maga a gyűlölet-bűncselekmény – különösen traumatizáló, mivel az áldozatot egy veszélyeztetett vagy identitása alapját képező tulajdonsága miatt bántalmazzák és hibáztatják, továbbá a jelenség a társadalmi igazságtalanságok továbbélését is mutatja (Herek–Cogan–Gillis 2002).

¹⁹ A baloldali realizmus kriminológiai irányzatának egyik fontos felismerése volt az áldozati kutatások alapján, hogy a bűnözés mind földrajzi, mind szociális szempontból is a társadalom és a közösségek legsérülékenyebb csoportjaira koncentrálódik, vagyis a hátrányos helyzetben lévőknél nagyobb arányban válnak bűncselekmény áldozatává. (Jones et al. 1986, idézi Borbíró 2016: 224).

Ugyanakkor más – a gyűlölet-bűncselekmények társadalmi megítélésével kapcsolatos – kutatások összetettebb képet mutatnak: esetenként a többség társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni fokozódó érzékenységet detektálták (Marcus-Newhall et al. 2002). Rodin és mások (1989) kutatása azt igazolta, hogy az áldozat és az elkövető közötti hierarchikus viszony vagy a jelentős társadalmi státuszbeli különbségek – legalábbis bizonyos áldozati csoportok vonatkozásában – arra engednek következtetni a többséget, hogy diszkriminációalapú bűncselekmény történt.

Comstock (1991), Perry (2001), majd Lyons (2006: 46) is arra jutott kutatása során, hogy bizonyos, elsősorban az LMBT+ közösség tagjaival szemben elkövetett gyűlölet-bűncselekmények esetében a kívülállók hajlamosak az áldozatot hibáztatni és az elkövetőt részben vagy teljesen felmenteni. Az áldozathibáztatás mértéke attól függ, hogy valaki veleszületett vagy választható tulajdonságként fogja fel a nemi identitást vagy szexuális orientációt. Ha a védett tulajdonságot választhatónak tekinti, akkor a válaszadó szerint az áldozat logikusan befolyásolhatta volna a bűncselekmény megtörténtét, így az áldozathibáztatás foka magasabb lesz (Rodin et al. 1989). A meleg hibáztatása különösen szembetűnő a tárgyalóteremben, ahol gyakran elhangzik, hogy a heteroszexuális férfiakat természetükből eredően provokálja a homoszexualitás. Az angolszász területeken elterjedt a súlyosan diszkriminatív ún. „meleg pánik védekezés”, amikor az LMBT+ áldozattal szembeni emberölés vagy a testi sértés terheltje mint felelősséget kizáró vagy enyhítő körülményt hozza fel, hogy elvesztette az önkontrollját, amikor a homoszexuális vagy transzszexuális sértett közeledett felé. A büntetőjogi felelősség kizárásához vagy enyhítéséhez vezető védekezést a legtöbb államban ma már törvénnyel próbálják visszaszorítani. Az áldozathibáztató védekezés mint ügyvédi stratégia a magyar esetjogban is megjelent, ám a Kúria visszautasította (Bárd 2019).

Illusztráció a másság elutasítására

A 2020-as év globális társadalmi eseményei is rávilágítanak erre a körforgásra. Az Egyesült Államokból kiindult *Black Lives Matter* mozgalom újból felszínre hozta az afroamerikai közösségek marginalizált és diszkriminált helyzetét, amelynek két kiemelkedő mozgatórugója a feketék elleni rendőri erőszak és a koronavírus-helyzet volt. A korábban megfogalmazott elméleti koncepciót alapul véve a társadalmi egyenlőtlenségek és a hozzájuk kapcsolódó rasszizmus olyan előítéletes képeket társít a feketékhez, mint hogy bűnözők, de legalábbis gyanúsak és veszélyesek. Ezek a képzetek aztán súlyos, halállal végződő – sok esetben rasszista motivációjú – rendőri intézkedésekhez vezetnek. Az ilyen jellegű túlkapások gyakoriságát több kriminológiai kutatás is vizsgálta, és az adatok azt mutatják, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a fekete férfiaknak 2,5-szer nagyobb az esélyük, hogy egy rendőr keze által haljanak meg, mint a fehér férfiaknak (Edwards et al. 2019). Egy kaliforniai kutatás pedig rávilágított arra, hogy a rendőrök aránytalanul többször állítanak meg és alkalmaznak erőszakot fekete személyekkel, mint más etnikai csoportokkal szemben (Peeples 2020). A kialakult előítéletekkel és sztereotípiákkal

validálják ezeket a tetteket, hiszen a médiában gyakran megjelennek olyan cikkek, amelyek az áldozat bűnügyi előéletére utalnak, vagy a rendőri intézkedés során tett vélt vagy valóságos magatartásukra (Dukes–Gaither 2017).²⁰ Hasonló jelenség figyelhető meg a koronavírussal kapcsolatos járványügyi helyzet vonatkozásában is. Az Egyesült Államokban a lakosság arányaihoz képest az afroamerikaiak magasabb arányban fertőződtek meg vagy hunytak el a betegség következtében – és bizonyos államokban egy másik kisebbségre, a latinó közösségre is igaz ez a megállapítás (Levenson 2020). Ez több okra is visszavezethető: az egyik a fekete közösség rosszabb egészségügyi helyzete, a jobb egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés hiánya, de az okokat abban is lehet keresni, hogy arányaiban több afroamerikai végez olyan munkát, amelyet nem lehet otthonról ellátni, valamint a zsúfoltabb városi lakhatásuk is befolyásolhatja a vírus fokozottabb terjedését. Ibrahim X. Kendi (2020) kutató publicisztikájában rámutat arra, hogy ebben a helyzetben is megjelenik a hibáztatás, és kiemeli, hogy mind a média, mind a politikusok a fekete közösséget hibáztatják a magas halálozási arányok, a szegénység és az elhízás, és általában a rossz döntéseik miatt, de az ezek mögött húzódó miértekre nem keresik a választ. Közép-Kelet-Európában is ehhez hasonló folyamatoknak lehettünk tanúi a roma kisebbség esetében (Uszkiewicz 2020). A sérülékeny és marginalizált helyzetben lévő roma közösségek a pandémia időszakában szintén találkoztak ezekkel a hibáztató mondatokkal. Berta Péter (2020) cikkében rámutatott, hogy a román hatóságok, média és elemzések miként kapcsolták össze a roma kisebbség tagjait és kultúrájukat a koronavírus terjedésével, felelőssé téve őket a járvány lokális megjelenéséért. Szegregátumban élő romák nehezen tudják tartani a társadalmi távolság alapvető szabályait, a higiénias előírásokat és javaslatokat. Egyes romániai szegregátumokban a járvány gyors terjedéséért nem a szociális vagy gazdasági deprivációt látják megoldandó problémának, hanem a romák mentalitását, maradiságát és kultúráját tették felelőssé a viszonylag magas fertőzésszámért (Berta 2020).²¹ A járvány kitörésekor a valós probléma közép- és hosszú távú kezelése helyett rendészeti eszközökkel zártak le számos településrészt.

A hagyományosan védett közösségeken túl²² Magyarországon az áldozathibáztatás és a másság elutasításának további példája a szegénység, a hajléktalanság kriminalizálása. Ez minőségileg annyiban különbözik a fenti példától, hogy itt maga a vonatkozó jogszabály alapul előítéleten, azaz azon a premisszán, hogy a hajléktalannak maguk tehetnek helyzetükről, és egyszerű jogszabályi tiltással megszüntethető a jelenség. A kérdés többször megjárta az Alkotmánybíróságot: 2012-ben a testület még megsemmisítette a vonatkozó szabályozást mint ami az Alaptörvény emberi méltóságról szóló II. cikkébe ütközik,²³ amire válaszként a parlamenti többség beleírta a kriminalizáció lehetőségét az Alaptörvénybe (TASZ 2018).²⁴ Az alkotmányos

20 George Floyd esetében hangsúlyozták, hogy hamis húszdollárossal próbált fizetni, Michael Brown állítólag dulakodott a rendőrökkel, és korábban vulgáris rapszöveget írt a drogokról és alkoholról, Eric Garner esetében pedig aláhúzták, hogy már korábban letartóztatták több kisebb súlyú bűncselekmény miatt.

21 A publicisztikában példaként említett konkrét esetben egy romatemetésen a teljes közösség részt vett.

22 Lásd például a Btk. 216. §-ában szereplő felsorolást.

23 38/2012 (XI. 14.) AB határozat.

24 Magyarország Alaptörvénye, XXII. cikk.

felhatalmazásnak megfelelően a parlament 2018. október 15-ei hatállyal módosította a szabálysértési törvényt.²⁵ Az új rendelkezés ismét megjárta az Alkotmánybíróságot, ezúttal azonban a testület nem állapított meg Alaptörvény-ellenességet.²⁶ Két korábbi alkotmánybíró (Kiss–Lévay 2020) és három civil szervezet (Magyar Helsinki Bizottság–TASZ–Utcajogász 2018) is *amicus curiae* nyújtott be a hajléktalanság alkotmányellenességének kimondását szorgalmazva. Az öt különvélemény ellenére, az Alkotmánybíróság szerint a szabály nem ütközik az Alaptörvénybe.²⁷ A szabályozás beleillik általában a szegénység kriminalizálásának tágabb problémájába.²⁸

Magyarországon immár tilos a lomizás,²⁹ a szegénységgel összefüggésbe hozható falopás pedig akkor is a Btk. szerinti vétség, ha szabálysértési értékre követik el.³⁰ A kukázást is betiltották, amíg az Alkotmánybíróság ki nem mondta, hogy a szabályozás ellentétes az alkotmánnyal.³¹ A szociális temetés intézménye is illeszkedik a sorba, amely a rászorulóktól személyes közreműködést kíván meg a hozzátartozó temetése során, így maga köteles például mosdatni és felöltöztetni az elhunytat, az ő felelőssége a koporsó gépjármű nélküli szállítása a temetőn belül, neki kell kiásnia a sírt, neki kell elhelyeznie a halottat a sírban, majd visszatemetnie a földet.³² A szociális temetkezés bevezetése folyamatosan tolódik, először 2014-re, majd a 2019-re tervezték a jogszabály hatálybalépését. Az újabb halasztásról rendelkező intézkedés alapján a szociális temetés 2021-től kerül be a temetői szolgáltatások közé. A szegények (és nem pedig a szegénység) elleni küzdelem állami eszközeinek sorába illik a társadalombiztosítási szabályok szigorítása is. A szigorítás célja az „egészségügy potyautasainak” kiszűrése: ha valaki három hónapig nem fizeti a társadalombiztosítást (nincs bejelentve vagy nem fizeti maga után), törlik a társaságát (MTI 2019).

A tárgyalóterem sem mentes az áldozathibáztató érvektől. Klasszikus áldozathibáztatásba bocsátkozott a védő egy 2009-es gyűlölet-bűncselekmény ügyben. A vádlott a IX. kerületi Boráros térről induló 23-as buszon obszcén rasszista kijelentésekkel illette a roma utasokat, és a busz oldalát háromszor-négyszer erőteljesen megütötte. A buszsofőr rászólt a vádlottra, hogy fejezze be a hangoskodást, mire a vádlott közölte vele, hogy biztosan zsidó, mert nagy az orra, és menjen vissza Izraelbe. Ekkor az autóbusz egy utasa szólalt meg: „Nem kéne a zsidókat macerálni, mert én is az vagyok!” A vádlott ekkor a sértetthez lépett és fenyegetődzve azt üvöltötte neki, hogy „Most megdögsz vagy hazatakarodsz Izraelbe, te rohadt zsidó rasszista! Hogy mersz te nyilatkozni Magyarországon arról, hogy zsidó vagy, és miért lopod a pénzünket?!” Ezt köve-

25 2012. évi II. törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről, XXIII. fejezet, 178/B. §.

26 19/2019. (VI. 18.) AB határozat.

27 Uo.

28 Tágabb elméleti keretbe foglalva a hajléktalanság kriminalizációja a büntető populizmus egyértelmű példája. L. Gönczöl 2021.

29 2012. évi CLXXXV. törvény a hulladékról, 43. § (2) bekezdés: „A lomtalanítás során közterületre helyezett hulladék a Koordináló szerv tulajdonát képezi és egyben a közszolgáltató birtokába kerül.”

30 2012. évi C. törvény, 370. § (2) bekezdés b) pont.

31 176/2011. (XII. 29.) AB határozat.

32 2013. évi CXXXVIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény módosításáról, amelynek hatálybalépése többször módosult, legutóbb 2021-re.

tően öklével állon ütötte és homlokon fejelte a sértettet, továbbá a sértett mellkasa felé ütött, amit a sértett kivédett. Végül pedig a vádlott leköpte a sértettet. A bántalmazás közben a vádlott az üvöltötte, hogy „Te rohadt zsidó, miattad vagyunk ilyen szarban, te költöd a pénzünket, miért nem takarodsz haza Izraelbe!” A bíróság közösség tagja elleni, bántalmazással elkövetett erőszak büntetőjogi felelősségét.³³ Nem fogadta el azt a védői hivatkozást – amire egyébként az egyik tanú is utalt –, hogy a sértett tehet a bűncselekményről, mert ha ő nem avatkozik közbe, akkor a vádlott nem követte volna el a bűncselekményt. Ahogy az indoklás fogalmazott: „Igen jellemző, és a jelen ügyre szó szerint alkalmazható a »ne szólj szám, nem fáj fejem« mondással jellemezhető hozzáállás, azonban az elítélendő kijelentéseket hangoztató vádlottal szemben megfogalmazott kritika és a sértett származásának kijelentése nyilvánvalóan nem adhat okot a bántalmazásra. A büntető törvénykönyvi tényállás megfogalmazásából következik, hogy Magyarországon semmilyen etnikai, nemzeti, faji hovatartozás miatt senkit nem érhet bántódás következmények nélkül. Mindezen bizonyítékok alapján a bíróság kétséget kizáróan megállapította a vádlott büntetőjogi felelősségét.”³⁴

Az áldozathibáztatás okai

Az elkövetők neutralizációs technikái

A neutralizációs technikák arra szolgálnak, hogy az elkövető tette és meggyőződése, önképe közötti ellentmondást, feszültséget feloldják (Hazani 1991: 137).

David Matza és Gresham Sykes (1957) neutralizációs elmélete szerint a bűnelkövető pontosan tisztában van azzal, hogy megsért egyes erkölcsi normákat, illetve társadalmi elvárásokat. Azonban nem véglegesen hagyja el a társadalmi rendet, hanem oda vissza kíván térni, és csak időlegesen semlegesít bizonyos morális és jogi értékeket. Erre a bűnelkövető többféle stratégiát alkalmazhat. Jellemző ezek közül a felelősség hárítása („A férfiaknak ez a vérében van.”), a károkozás relativizálása („Ő is élvezte.”; „Nem nagy ügy.”), a sértetti státusz tagadása („Megérdemelte.”; „Ő kezdte.”), az elítélők elítélése („Csak irigyek.”) vagy felsőbb értékekre történő hivatkozás („A család becsülete forgott kockán.”). A neutralizációs technikák között – a témakör szempontjából – kiemelendő, hogy az elkövető miként tekint az áldozatára. Egyes esetekben az elkövető úgy véli, hogy az áldozat kevésbé értékes ember, nem illeti meg a tisztelet, vagy akár dehumanizálhatja is őt, ami egyenesen a sértetti, áldozati státusz tagadásához vezethet. A ruandai népirtásról készült kutatás (Bryant et al. 2017)³⁵ két újabb neutralizációs technikát is azonosított. Az egyik szerint az elkövető magát „jófiúként” igyekszik feltüntetni, hangsúlyozva, hogy ő képtelen lenne ilyen súlyú bűnök elkövetésére. A másik technika szerint az elkövető saját magát definiálja áldozatként, azt

33 Pesti Központi Kerületi Bíróság 27.B.IX.25.692/2010/6. számú ítélete, 2–3. oldal.

34 Uo. 6. oldal.

35 Korábban is készültek tanulmányok, elemzések a népirtás és a neutralizációs technikák magyarázatáról, például: Alvarez 1997, Neubacher 2006.

állítva, hogy saját személye, a családja vagy az azonos etnikai csoportból származó személyek fenyegetettsége miatt és félelem hatására követte el tettét.

Tekintélyelvűség

Az autoriter személyiségű ember könnyebben veszi át a másság elutasításának gondolatát, és hamarabb találja meg a bűnbakot. Ám ahogy Stanley Milgram (1974) áramütéses vagy Philip Zimbardo (1973) szimulált börtönkísérletei bizonyították, „megfelelő” környezetben az emberek túlnyomó többsége elmegy a végletekig a másik hibáztatásában és megbüntetésében. Zimbardo (idézi Kerecsi és Gosztorny [2016: 355]) így fogalmazott: *„El kellett borzadnunk, amint láttuk, hogy hogy egyes fiúk (örök) úgy kezelnek másokat, mintha hitvány állatok lennének, örömeiket lelik a kegyetlenségben, miközben mások (foglyok) szolgálatkész, engedelmes, dehumanizált gépekké váltak, akiket csak a menekülés, a saját egyéni túlélésük, valamint az örök elleni halmozódó gyűlöletük foglalkoztatott.”* A Milgram- és Zimbardo-kutatás kapcsán fontos kitérni a kritikákra is, például Erich Fromm (1973) szociálpszichológus kételkedik abban, hogy a két kutatás tényleges bizonyítóerővel bírna. Fromm úgy látja, hogy a kutatások nem vették figyelembe a résztvevők személyiségét: szerinte két különböző dolog a kegyetlen szabályokat követni, és *akarni* is így viselkedni.³⁶

Morális pánik könnyen gerjeszthető, nem kell ehhez az Adorno-féle F-skála szerinti tekintélyelvű személyiségű emberek garmadája. Ha erre egy megfelelő autoritás rájátszik, bárkire ráfogható, hogy szerencsétlenségét csak önmagának köszönheti, legyen az a hajléktalan, otthonszülő vagy egy népszerűtlen kisebbségi álláspont megfogalmazója.

Canto és munkatársai (2020) azt vizsgálták, hogy a jobboldali tekintélyelvűség skálán való elhelyezkedés és a szociális dominancia orientáció mértéke hatással van-e a szexuális erőszak női áldozatainak hibáztatására. Az eredmények alapján aki magasabb pontot ért el a tekintélyelvűség skálán, hajlamosabb volt az áldozathibáztatásra. Azoknak volt a leginkább áldozathibáztató attitűdje, akik mind a skálán, mind szociális dominancia pontokban magas eredményt értek el.³⁷

Utólag mindenki okos

Baruch Fischhoff (1975) eredményei szerint a végkifejlet ismerete indokolatlanul növeli a vélelmezett előreláthatóság esélyét. Lopakodó determinizmusnak nevezte a jelenséget, amikor a megtörtént dolgokra az eredmény fényében úgy tekintünk, mintha másképp nem is történhetek volna meg, mintha azokat mindig is előre lehetett volna látni. Például ha tudjuk, hogy valaki autóbalesetet szenvedett, tönkrement a házassága vagy drogos lett, ezeket a tragédiákat utólag prognosztizálható-

36 A Zimbardo-féle börtönkísérlet kapcsán számos módszertani és etikai aggály merült fel, például, hogy kisszámú volt a kiválasztott minta, amely nem reprezentálta megfelelően az egyesült államokbeli börtönnépességet, a résztvevőket irányították, illetve, hogy Zimbardo érzelmileg bevonódott a kísérletbe. Zimbardo ezt az utolsó kritikát elismeri, a többi nem. 2001-ben hasonló börtönkísérletet végzett Haslam és Reicher (2006), amelyből a BBC tévéműsort is készített, eredményeik szerint nem a hatalmi pozíció hatására éltek vissza a helyzetükkel, hanem mert azonosultak a kutatók céljaival.

37 Lásd még Szabó et al. (2017) és Kende et al. (2020).

nak tartjuk az addig különösebben fel sem tűnő vezetési stílus, veszekedések, illetve a baráti társaság fényében.

Ronnie Janoff-Bulman és Christine Timko (1985) az utólagos bölcsesség vagy visszatekintő torzítás jelenségét és annak hatását az áldozathibáztatás vonatkozásában vizsgálta. A kísérleti és a kontrollcsoportnak azonos szöveget olvastak fel, ám az utolsó mondat eltért: az egyik esetben az volt, hogy „Majd arra eszméltem, hogy megerőszakol.”, míg a másik befejezés szerint „Majd arra eszméltem, hogy hazavisz.” A kísérlet alanyait arra kérték, hogy próbáljanak meg a történet végétől elvonatkoztatni, és megtippelni, milyen eséllyel végződik úgy a történet, hogy (i) a nő elcsábítja a férfit; (ii) a férfi megerőszakolja a nőt; (iii) a férfi megveri a nőt, vagy (iv) a férfi egyszerűen hazaviszi a nőt. Azok, akik a bűncselekménybe torkolló végkifejletet ismerték, hajlamosabbak voltak előre látni azt, mint azok, akik a semleges változatot hallgatták.

A nemi erőszakos végkifejletet ismerő csoport fokozottabban tulajdonított a nőnek olyan tulajdonságokat (naiv, képtelen vigyázni magára; olyan típus, aki könnyen beadja a derekát) és magatartásmintákat (nem kellett volna piknikeznie a férfival; nem kellett volna felmennie a férfi lakására), amellyel provokálhatott egy potenciális erőszaktevőt. A látszólag semleges vagy mindennapi történetek egészen eltérő fénybe kerülnek, amennyiben a történet kimenetele ismert. Erre példa, amikor a ma embere értetlenségét fejezi ki a zsidókkal szemben, akik nem hagyták el „időben” a nácizmus sújtotta államokat, mintha a harmincas évek zsidó közösségek tagjainak előre kellett volna látniuk a soát. Sajnos azonban az áldozatok a végkifejlet ismerete nélkül kénytelenek döntést hozni.

Janoff-Bulman és Timko azt is vizsgálta, hogy az áldozathibáztatás mennyire csökkenthető például azzal, hogy a sértett felelősségének újragondolására kéri a kísérleti alanyokat, a másik végkimenet fényében. Az nem különösebben váratlan a fent ismertetett eredmények fényében, hogy azok, akik először a semleges, majd másodszor a nemi erőszakos végződést hallgatták, a második alkalommal nagyobb felelősséget tulajdonítottak a nőnek. Az azonban talán meglepő, hogy akik először a nemi erőszakos, majd másodszor a semleges végződésű sztorit hallgatták, nem voltak hajlandók alább adni az áldozathibáztatásból. Ez a megállapítás összhangban áll Richard Nisbett és Lee Ross (1980) korábbi eredményeivel, amelyek szerint az erős impulzusok, élénk információk aránytalanul nagyobb hatást gyakorolnak az emberre, mint az érzelmileg semlegesek.

Az igazságos világba vetett hit

Nehéz egy olyan világban létezni, amely alapvetően igazságtalan: ahol jó embereket (is) sújtanak természeti katasztrófák, ahol ők is betegség és bűncselekmény áldozataivá válnak. Megpróbálunk a gyermekmesék tanulságának megfelelően hinni abban, hogy a rossz elnyeri büntetését és a jó méltó jutalmát. Walster (1966) eredményei szerint a társadalmi kapcsolatok ellenálló rendjébe vetett hitünket sem kívánjuk feladni.

Az igazságos világba vetett hit olyannyira fontos az emberek számára saját pszichikai integritásuk fenntartásában, hogy hajlamosak még a tényeket is úgy torzítani, hogy azok végül mégiscsak – saját értékrendjük szerint – igazságos konzekvenciákat eredményezzenek. Ezzel élhetővé tesszük a minket körülvevő világot, amely így tervezhetővé, kiszámíthatóvá, előre láthatóvá és egyben igazságossá válik, vagy legalábbis annak tűnik.

Az 1960-as években Mervin J. Lerner (1966, 1980) tanulmányozta először az igazságos világ felfogásába vetett hit torzító hatását, és arra jutott, hogy létezik néhány tipikus módszer arra, hogy a világ eseményei beleilleszthetővé váljanak az igazságos világba vetett hitrendszerünkbe. Az egyik valamilyen felsőbb hatalom létezését tételezi, amely gondoskodik a világ egyensúlyának és igazságosságának helyreállításáról. („Minden rossz valamilyen felsőbb jó érdekében történik.” „Isten útjai kiszámíthatatlanok.” „Akit nagyon szeret az Isten, arra sokat helyez.”) A másik módszer újraértelmezi az események kimenetét, azok okait. Amikor ártatlanok igazságtalan szenvedését látjuk, mi magunk is szenvedünk, és ezt sokszor úgy tesszük magunk számunkra elviselhetőbbé, hogy a szenvedés áldozatát, az ő viselkedését vagy személyiségjegyeit tesszük felelőssé a kínjaiért. („Előző életében elkövetett bűnökért vezekel.” „Nem kellett volna felmennie a férfi lakására.” „Ki mint vet, úgy arat.” „Gondolom, nem véletlenül hagyta el a felesége.” „Azért köhögsz, mert nem vettél fel sálát.”) Lerner ezt azzal a kísérletsorozattal bizonyította, ahol a beépített embert elektrosokkal kínozták, és ezt a történeteket befolyásolni nem képes kísérleti alanyoknak bemutatták. Míg kezdetben a kísérleti alanyokat felzaklatta a szenvedés látványa, fokozatosan elkezdtek ítélkezni az áldozatról. Minél nagyobb volt a szenvedés mértéke, annál negatívabb volt a hangvétel. Ez magyarázható azzal is, hogy a szenvedés szemlélői így próbálják meg leküzdeni a tehetetlenségükből adódó frusztrációt; azzal, hogy így szeretnék megindokolni maguk előtt is, hogy velük és szeretteikkel ilyen nem történhet; és végül az igazságos világba vetett hit hiedelmével, hiszen tisztességes emberekkel ilyen szörnyűség nem történhet.³⁸ Lerner elmélete megfelelő alapot biztosított a későbbi társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó rendszerigazoló sztereotípiák jobb megértéséhez is (Z. Papp 2017: 84).

Az áldozattal való együttérzés nehézsége

Az áldozattal együtt érezni fájdalmas teher. Ahogy Ezzat A. Fattah (2010: 72) fogalmaz: olykor egy állat szenvedése iránt több empátiát mutat a társadalom, mint egy, az áldozati státuszra érdemtelennek tekintett személy iránt. Fattah szerint léteznek társadalmi csoportok (példaként említi a drogfüggőket, hajléktalanokat, fogvatartottakat, prostituáltakat), akik helyzetükből fakadóan és az irányukban megjelenő ne-

³⁸ Lerner egyébként akkor jutott erre a következtetésre, amikor Stanley Milgram engedelmességtanulmányai folytatásaként arra kereste a választ, hogy a diktatúrák hogyan képesek fenntartani a többségi támogatottságot akkor is, amikor az önkényuralmi rendszer kormányzati lépései csak nyomorúságot és szenvedést okoznak.

gatív attitűd miatt könnyen válnak áldozattá, de a társadalom mégsem érez irántuk sajnálatot vagy empátiát, és sok esetben az elkövető tettét is enyhébben ítélik meg.

Szexuális jellegű bűncselekmények esetén, minél kevésbé felel meg a büntett az erőszak mítoszának, annál kevesebb együttérzést kap az áldozat, és ezzel párhuzamosan az áldozathibáztatás mértéke és az elkövető felelősségének relativizálása is nő (Szabó–Virág 2017: 217). A hatalmi helyzetben lévő elkövetővel pedig könnyebb együtt érezni. Ezért is hajlamos a társadalom többsége az elkövetők nyelvezetét, érveit, neutralizációs technikáit elfogadni. Ezek az eredmények azért is aggasztóak, mert ahogy a tanulmány első felében rámutattunk, a szexuális visszaélések jelentős részét ismerősök, családtagok sérelmére követik el, akik nem illenek bele az erőszak mítoszának képébe.

Az ideális áldozat koncepciója

1986-ban jelent meg Nils Christie (1986) norvég kriminológus írása *Az ideális áldozat* címmel. A tanulmány hamar a viktimológiai szakirodalom alapműve lett. Christie felvázolja az ideális áldozat képét, és arra mutat rá, hogy ha valaki kiesik a megfelelő áldozat sztereotip kategóriájából, akkor az áldozathibáztatás célpontjává válhat. Christie ad néhány támpontot, hogy mely attribútumok jellemzik a sztereotip ideális áldozatot: (i) az áldozat gyenge és sérülékeny, általában idős, fiatal vagy beteg; (ii) az áldozatot valamilyen nemes cél, tiszteletreméltó cselekmény megvalósítása közben éri a bűncselekmény; (iii) olyan helyen történik a büntett, ami miatt az áldozat nem hibáztatható; (iv) az elkövető félelmetes; végül pedig (v) az elkövető ismeretlen, nincs kapcsolata az áldozattal. Az áldozati státusz nem egy fix címke, hanem társadalmilag konstruált és folyamatosan alakítható (Daly 2014: 378). Christie példát is hoz az ideális áldozatra: egy idős asszony, aki napközben éppen hazafelé tart beteg testvérétől, amikor egy ijesztő külsejű férfi megtámadja és kirabolja őt, hogy a pénz kábítószerre vagy alkoholra költse.

A tipológia alapján szexuális jellegű bűncselekmények vagy a családon belüli erőszak áldozatai nem illenek bele az ideális áldozat képébe, ezért is válhatnak, válnak az áldozathibáztatás célpontjává (Miért ment el bulizni? Miért ment haza egyedül késő este? Miért nem hagyta el a bántalmazó párját? stb.). Ha fent tárgyalt gyűlölet-bűncselekmények példáját nézzük, akkor ideális áldozatnak tekinthetők például a szellemi fogyatékkal élő áldozatok. Christie (1986: 28) szerint az ideális áldozatokkal szembeni bűncselekmények szigorúbb és erőteljesebb állami fellépéssel járhatnak, de közben a fogyatékkal élők sérelmére elkövetett előítéletes cselekmények szinte láthatatlanok maradnak a hatóságok előtt (Mason-Bish 2018). Érdekes, hogy az ideális áldozati címke milyen gyorsan meg tud változni. Gilmour (2013) azt mutatja be, hogy Natascha Kampusch áldozati megítélése hogyan változott meg a szökése utáni időszakban. Kampusch elrablása idején ideális áldozat volt, gyermekként éppen az iskola felé tartott, amikor egy felnőtt férfi a kisteherautójával mellé állt és elrabolta. Kampusch a szökése után adott interjúiban – a sajtó és a társa-

dalom többségének megrökönyödésére – nem szidta elrablóját, nem mondott róla rosszat, nem támadta őt. „A legkevésbé azt nem bocsátották meg nekem, hogy a tettest nem úgy ítélt meg, ahogy azt a nyilvánosság elvárta. Nem akarták tőlem hallani, hogy abszolút gonosz nem létezik, hogy a fekete és a fehér nem különíthető el tisztán egymástól.” (Kampusch 2010: 257–258) Ekkor sokan megkérdőjelezték Kampusch áldozati szerepét, többen úgy vélekedtek, hogy a végén már önszántából maradt a férfival – voltak olyan hangok, hogy valószínűleg Stockholm-szindrómában szenved, noha ezt maga Kampusch többször elutasította –, illetve több cikk is arra kereste a választ, hogy miért nem szökött el korábban, noha volt rá alkalma, amikor autóval Bécs környékén jártak. Natascha Kampusch önéletrajzi könyvének epilógusában így ír: „Az áldozat iránti részvét csalóka. Az emberek csak akkor szeretik az áldozatot, ha vele szemben fölényben érzik magukat.” (Kampusch 2010: 256)

Az áldozatok önvádja

Carin Perilloux, Joshua Duntley és David Buss (2014) kutatásukban azt vizsgálták, hogy az erőszakot elszenvedett nők hogyan értékelik a nemi erőszakhoz vezető történéseket azokhoz a nőkhöz képest, akiknek a barátnőjét erőszakolták meg. Hat faktort határoztak meg, amely befolyással lehetett a bűncselekményre: az elkövető, az áldozat, a helyzet, az áldozat családja, a barátok és egyéb. A legtöbb kategória vonatkozásában nem mutatkozott különbség az áldozatok és az áldozatok barátnői csoportjában. Az elkövető és az áldozat szerepét azonban eltérően ítélték meg. Azok a nők, akik maguk is áldozatok voltak, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az áldozat viselkedésének, mint azok, akiknek az ismerőse vált sértetté. Míg az előbbi csoport tagjai a cselekmény megtörténtét átlagban 70 százalékban tulajdonították az elkövetőnek és 19 százalékban a sértett közrehatásának, addig ez az arány a sértettek ismerősei körében 82 és 9 százalék volt. A kutatás további érdekes megállapítása, hogy míg az áldozati csoport 65 százalékban a szexet és 22 százalékban a hatalmat jelölte meg a bűncselekmény motivációjaként, addig a sértettek ismerősei csak 48 százalékban jelölték meg a szexet és 27 százalékban a hatalmat mint mögöttes indokot.

Az eltérések több faktoral is magyarázhatók: az áldozatok ismerősei talán a barátnőikkel való szolidaritásukat fejezték ki azáltal, hogy kisebb jelentőséget tulajdonítottak az áldozat közrehatásának, mint maguk az áldozatok. Másrészt az áldozatok azáltal, hogy magukat tették felelőssé, úgy érezhették, hogy kontrollálhatják az eseményeket, és reménykedhettek, hogy amennyiben a jövőben másként viselkednek, másként öltözködnek, megelőzhetik a sértetté válást. A büntudat, a szégyen, a csökkentértékűség, a „vesztesség” érzése, a feldolgozatlan harag önmaga ellen fordítja az áldozatot, aki az önvád miatt tovább traumatizálódik. Az önhibáztatás igazolása helyett és azzal épp ellenkezőleg sokkal inkább csökkenteni kellene az áldozat büntudatát.

Konklúzió

Az áldozathibáztatás mind az áldozatra, mind a társadalom egészére nézve káros következményekkel jár. Az áldozat elveszíti az önbizalmát és a hatóságokba vetett bizalmát, aminek következtében egy esetleges újbóli bűncselekményt követően kisebb eséllyel fog segítséget kérni. Az áldozathibáztatás komoly pszichés tüneteket is generálhat, mint például depresszió, étkezési vagy önértékelési zavarok. Az áldozathibáztatás következtében csökken a társadalom áldozatok iránti empátiája, érzékenysége. A jelenség továbbá eltereli a figyelmet az igazságszolgáltatási rendszer deficitjeiről és magáról az elkövetőről, aki valójában felelős a bűncselekményért. Másként fogalmazva, illetve tágabban értelmezve a problémát: az áldozathibáztatás a sértettre tolja a felelősséget a kialakult társadalmi struktúráért, a rendszerszintű igazságtalanságért vagy a konkrét bűncselekményért. Bűnelkövetés esetén az elkövető a sértettre hárítja egyéni felelősségét, aki amúgy is sérülékeny, és rendszeresen találkozik előítélettel, diszkriminációval, a hátrányos helyzetéből adódó nehézségekkel. Az olyan dimenziók, mint a társadalmi helyzet, a nem, az etnikai hovatartozás, illetve ezek interszekcióinak vizsgálata feltétele a „megbízható viktimológiának” (Borbíró 2016: 223), amely az áldozattá válás megelőzésére és az áldozattá válást követő folyamatokra megfelelő megoldásokkal tud szolgálni, és egyéni segítséget képes nyújtani. Minimumkövetelmény, hogy a rendszerszintű társadalmi problémák áldozatait ne viktimizálja tovább az igazságszolgáltatási rendszer. Ennél azonban sokkal messzebbre is lehetne menni.

Sok állam szembe megy a többség akarásával, amikor eltörli a halálbüntetést, lazít a büntetések szigorán, dekriminalizál bizonyos, a többségi erkölcs által megvetendőnek tartott magatartásokat, és általában is ellát egy felvilágosító, aufklárista funkciót. Ezeknek a feladatoknak a megtervezésekor és megvalósításakor, ahogyan arra a 2003-as Társadalmi Bűnmegelőzési Stratégia is rávilágít, figyelemmel kell lenni arra, hogy a bűnözéssel kapcsolatos problémák és hatások különbözőképpen érintik az egyes társadalmi csoportokat. Ha a bűnözés kezelésével kapcsolatos szerepkörök és felelősségi viszonyok tiszták és jól lehatárolhatóak, akkor sikeres lehet az áldozatpolitika. Ennek részeként elengedhetetlen az áldozatok tájékoztatása, komplex – lelki, anyagi, fizikai – támogatása, az állami, a civil és az egyházi szervezetek együttműködése, empatikus attitűd az eljárás során, a média részéről pedig a hiteles tájékoztatás. Ezek együttesen tehetik sikeressé az áldozatpolitikát. Ha az áldozatot fókuszba helyezzük, és az áldozati politikát prioritásként kezeljük, valamint ha az igazságszolgáltatás áldozatbaráti módon működik, akkor az olyan üzenetet hordoz magában, amely eszköz lehet a széles körű áldozathibáztató társadalmi narratívák megváltoztatásához.³⁹ Ám ha a fenti elvárásokat nem is teljesíti az állam, akkor is minimumkövetelmény, hogy ne szolgáltatasson muníciót az intoleranciának, ne játsszon rá a bűnbakkeresésre, az előítéletekre, az F-skála szerinti tekintélyelvű

39 115/2003. (X. 28.) OGY határozat a társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiájáról.

személyiségjegyekre, és főleg ne az áldozatot hibáztassa a bűncselekmény megtörténtéért, hanem a jog szigorával lépjen fel ellene.

Victim-blaming against minority crime victims

Abstract: Often times when members of vulnerable minorities become victims of crime, a victim blaming attitude can be traced on the side of the justice system, the media and the general public. Victim blaming can be regarded as a form of secondary victimisation, since society leaves crime victims for a second time behind, misinterpreting or downplaying their sufferings, whitewashing perpetrators and diminishing state disapproval of committing the crime in question.

We present the widespread phenomenon of victim blaming, and discuss its devastating effect on both the crime victims and society in general. In the first part of the paper we discuss the history of the concept, before connecting it to the oppression of women, crimes of sexual nature, and violent offences against minorities. In the second part we present theories that might explain the phenomenon and the force of victim blaming.

Keywords: victim blaming, victimisation, violence against women, hate crimes

Irodalom

- Aberson, C. L. (2015): Positive intergroup contact, negative intergroup contact, and threat as predictors of cognitive and affective dimensions of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, 18(6): 743–760.
<https://doi.org/10.1177/1368430214556699>
- Adorno, T. et al. (1950): *The Authoritarian personality*. New York: Harper.
- Akraly (2015): Kidobtak a Nyugati téri Mekiből egy szoptató anyát. 444.hu.
<https://444.hu/2015/05/21/kidobtak-a-nyugati-teri-mekibol-egy-szoptato-anyat/>.
- Alfred, C. (2017): Uganda's Miniskirt Ban Prompts Protests After Vigilante Strippings, *Huffinton Post*. http://www.huffingtonpost.com/2014/02/27/uganda-miniskirt-ban_n_4867061.html.
- Alvarez, A. (1997): Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust. *Social Science History*, 21(2): 139–78.
- Bárd P. (2019): A Kúria döntése a „meleg pánik védekezéséről”. *Jogeszetek Magyarázata*, 10(4): 5-10.
- Barr, S. (2020): Ruling to ban tampon advert condemned as ‘ridiculous’ and a ‘disgrace’. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/life-style/women/tampon-advert-tampax-banned-uk-offensive-asai-criticism-a9645131.html>.
- BBC News (2011): SlutWalk' marches sparked by Toronto officer's remarks.
<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-13320785>.
- BBC News (2014): Kazakhstan: Lace underwear ban sparks protests.
<http://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-26227943.html>.
- Bergdahl, E. (2014): This Tomboy Was Kicked Out Of School For Defying 'God-Ordained' Gender Roles. *Mic*. <http://mic.com/articles/86235/this-tomboy-was-kicked-out-of-school-for-defying-god-ordained-gender-roles>.

- Berta, P. (2020): Ethnicizing a Pandemic: COVID-19, Culture Blaming, and Romanian Roma. *Society for Romanian Studies Newsletter*, 42(1): 13–16.
- Bienek, S. – Krahé, B. (2011): Blaming the Victim and Exonerating the Perpetrator in Cases of Rape and Robbery: Is There a Double Standard? *Journal of Interpersonal Violence*, 26(9): 1785–1797. <https://doi.org/10.1177/0886260510372945>
- Borbíró, A (2016): Realista kriminológia. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerezsi K. – Lévy M. (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer, 210–232.
- Breezymama (2014) LAFitness Bans Mom from Breastfeeding in Locker Room. *Breezymama*. <https://breezymama.com/2014/04/27/mom-banned-from-breastfeeding-in-la-fitness-locker-room-shares-her-story/>.
- Broderick, R. (2014): A 15-Year-Old Girl Was Forced To Wear A „Shame Suit” After Her School Decided Her Dress Was Too Short *Buzzfeed*. <http://www.buzzfeed.com/ryanhatesthis/a-15-year-old-girl-was-forced-to-wear-a-shame-suit-after-her#uyg9edZBGg>.
- Bryant, E. et al. (2017): Techniques of Neutralization and Identity Work Among Accused Genocide. *Social Problems*, 64(4): 584–602. <https://doi.org/10.1093/socpro/spx026>
- Buchwald, E. – Fletcher, P. – Roth, M. (1993): *Transforming a rape culture*. Minneapolis, MN: Milkweed Editions.
- Burt, M. (1980): Cultural myths and supports for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(2): 217–230. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.38.2.217>
- Canto, M. J. – San Martín, J. – Perles, F. – Vallejo, M. (2020): Persons Who Fear Freedom and Equality Are the Ones Who Most Blame Women Who are Victims of Acquaintance Rape. *Violence Against Women*, 0(0): 1–17. <https://doi.org/10.1177/1077801220909896>
- CBC News (2014): Truro mom fights school dress code after shorts deemed too short. <http://www.cbc.ca/news/canada/nova-scotia/truro-mom-fights-school-dress-code-after-shorts-deemed-too-short-1.2641525>.
- Christie, N. (1986): The Ideal Victim. In Fattah E.A. (ed): *From Crime Policy to Victim Policy*. London: Palgrave Macmillan, 17–30. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-08305-3>
- Cohen, S. (1973): *Folk Devils and Moral Panics*. London: Paladin.
- Comstock, G. D. (1991): *Violence Against Lesbians and Gay Men*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/coms94560>
- Cook, T. (2014): Leggings and yoga pants now banned at Michigan High School. *The River*. <https://rivergrandrapids.com/leggings-and-yoga-pants-now-banned-at-michigan-high-school/>.
- Daily News (2014): Women should not laugh in public, Turkish deputy PM says. *Hürriyet Daily News*. <http://www.hurriyetdailynews.com/women-should-not-laugh-in-public-turkish-deputy-pm-says.aspx?pageID=238&nID=69732&NewsCatID=338>.
- Daly K. (2014) Reconceptualizing sexual victimization and justice. In Vanfraechem, I. – Pemberton, A. – Ndahinda, F. M. (eds): *Justice for Victims*. New York, NY: Routledge, 378–395. <https://doi.org/10.4324/9780203094532>

- Dukes, K. N. – Gaither, S. E. (2017): Black Racial Stereotypes and Victim Blaming: Implications for Media Coverage and Criminal Proceedings in Cases of Police Violence against Racial and Ethnic Minorities. *Journal of Social Issue*, 73(4): 789–807. <https://doi.org/10.1111/josi.12248>
- Edwards, F. – Lee, H. – Esposito, M. (2019): Risk of being killed by police use of force in the United States by age, race–ethnicity, and sex. *PNAS*, 116(34): 16793–16798. <https://doi.org/10.1073/pnas.1821204116>
- European Trauma Network: <http://www.european-trauma-network.eu/index.php?id=447>.
- Fattah, E. A. (2010): The Evolution of Young, Promising Discipline: Sixty Years of Victimology, a Retrospective and Prospective Look. In Shoham, S. G. – Knepper, P. – Kett, M. (eds): *International Handbook of Victimology*. Taylor & Francis Group, 43–94. <https://doi.org/10.1201/EBK1420085471>
- Fischhoff, B. (1975): Hindsight is not equal to foresight: The effect of outcome knowledge on judgment under uncertainty. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 1(3): 288–299. <https://doi.org/10.1037/0096-1523.1.3.288>
- Fromm, E. (1973): *The Anatomy Of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gilmour, F. (2013): The Girl in the Cellar: Media Representations of Natascha Kampusch. *Current Issues in Criminal Justice*, 25(2): 645–666. <https://doi.org/10.1080/10345329.2013.12035988>
- Glick, P. (2002): Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing. In Newman, L. – Erber, R. (eds): *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*. OUP, 113–142. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195133622.001.0001>
- Gönczöl K. (2021): Criminal Justice in an Age of Populism, *Achives of Criminology*. Megjelenés alatt.
- Haney, C. – Banks, C. W. – Zimbardo, P. (1973): A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30: 4–17. https://doi.org/10.1007/978-1-349-24483-6_7
- Hayes, R. M. – Lorenz, K. – Bell, K. A. (2013): Victim Blaming Others: Rape Myth Acceptance and the Just World Belief. *Feminist Criminology*, 8(3): 202–220. <https://doi.org/10.1177/1557085113484788>
- Hazani, M. (1991): The universal applicability of the theory of neutralization: German youth coming to terms with the Holocaust. *Crime, Law and Social Change*, 15: 135–149. <https://doi.org/10.1007/BF00172380>
- von Hentig, H. (1948): *The Criminal and His Victim*. New Haven: Yale University Press.
- Herek, G. M. – Cogan, J. C. – Gillis, R. J. (2002): Victim Experiences in Hate Crime Based on Sexual Orientation. *Journal of Social Issues*, 58(2): 319–339. <https://doi.org/10.1111/1540-4560.00263>
- Holohan, M. (2014): Victoria's Secret store bans mom from breastfeeding. *Today*.

- <https://www.today.com/parents/victorias-secret-store-bans-mom-breastfeeding-2D11968546>.
- Howard, J. A. – Pike, K. C. (1986): Ideological Investment in Cognitive Processing: The Influence of Social Statuses on Attribution. *Social Psychology Quarterly*, 49(2): 154–167. <https://doi.org/10.2307/2786726>
- Imhoff, R. – Banse, R. (2009): Ongoing Victim Suffering Increases Prejudice: The Case of Secondary Anti-Semitism. *Psychological Science*, 20(12): 1443–1447. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02457.x>
- Jámbor A. (2019): A nem létező magyar #metoo mozgalom sirjára. *Mérce*. <https://merce.hu/2019/03/19/a-nem-letezo-magyar-metoo-mozgalom-sirjara/>.
- Janoff-Bulman, R. – Timko, C. (1985): Cognitive biases in blaming the victim. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21(2): 161–177. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(85\)90013-7](https://doi.org/10.1016/0022-1031(85)90013-7)
- Johnston, I. (2014): Pool's food and drink rule bans babies being breastfed. *Independent*. <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/pools-food-and-drink-rule-bans-babies-being-breastfed-9655387.html>.
- Jones, T. – Young, J. – MacLean, B. (1986): *The Islington Crime Survey – Crime, Victimization and Policing in Inner-city London*. Aldershot: Gower.
- Kampusch, N. (2010): *3096 nap*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Kende, A. et al. (2020): Needs-Based Support for #MeToo: Power and Morality Needs Shape Women's and Men's Support of the Campaign. *Frontiers in Psychology*, 11:1–19. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00593>
- Kendi, I. X (2020): Stop Blaming Black People for Dying of the Coronavirus. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/04/race-and-blame/609946/?fbclid=IwAR3TNKZYPPKVe71ZA6bjlfmMzhGmD7Lmf6L83n4eypmvNKZ3orUhL7_AI-Y.
- Kerecsi K. – Gosztonyi M. (2016): Az empirikus kutatás módszertana. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerecsi K. – Lévy M. (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer, 331–354.
- Kiss L. – Lévy M. (2020): Még egyszer a hajléktalanok büntethetőségéről. *Közjogi Szemle*, 13(1): 8–21.
- Király, T. (1988): A büntetőhatalom korlátai. *Magyar jog*, 9: 730–743.
- Klein, R. (2014): School Reportedly Sends Girls Home Over Visible Bra Straps. *Huffington Post*. http://www.huffingtonpost.com/2014/05/30/menihek-high-school-dress-code_n_5419763.html.
- Kwan, R. (2011): Don't dress like a slut: Toronto cop. *Excalibur Publications*. <http://www.excal.on.ca/dont-dress-like-a-slut-toronto-cop/>.
- LBC (2016): Mums 'Could Breastfeed In The Corner'. *LBC*. <http://www.lbc.co.uk/breastfeeding-mums-could-sit-in-corner-says-farage-101487>.
- Lerner, M. – Simmons, C.H. (1966): The observer's reaction to the "innocent victim": Compassion or rejection? *Journal of Personality and Social Psychology*, 4(2): 203–210. <https://doi.org/10.1037/h0023562>

- Lerner, M. (1980): *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*. Boston: Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0448-5>
- Levenson, E. (2020): Why black Americans are at higher risk for coronavirus. *CNN*.
<https://edition.cnn.com/2020/04/07/us/coronavirus-black-americans-race/index.html>.
- Lőrincz N. (szerk.) (2009): *Utcai szociáliskoordinátor- és gondozóképzés. Képzési segédanyag*. Budapest: NSZFI.
- Lynne Peeples (2020): What the data say about police brutality and racial bias — and which reforms might work. *Nature News*. <https://www.nature.com/articles/d41586-020-01846-z>.
- Lyons, C. J. (2006): Stigma or Sympathy? Attributions of Fault to Hate Crime Victims and Offenders. *Social Psychology Quarterly*, (69)1: 39–59.
<https://doi.org/10.1177/019027250606900104>
- Marcotte, A. (2012): Defense Attorney Blames 11-Year-Old Rape Victim Because That's His Job. *SLATE*. http://www.slate.com/blogs/xx_factor/2012/11/29/cleveland_texas_rape_case_defense_attorney_calls_pre_teen_victim_a_spider.html.
- Marcus-Newhall, A. – Palucki Black, L. – Baumann, J. (2002): Perceptions of Hate Crime Perpetrators and Victims As Influenced by Race, Political Orientation, and Peer Group. *American Behavioral Scientist*, 46(1):108–135.
<https://doi.org/10.1177/0002764202046001008>
- Mason-Bish, H. (2018): Creating ideal victims in hate crime policy. In Duggan, M. (ed): *Revisiting the 'Ideal Victim', Developments in Critical Victimology*. Bristol: Policy Press, 43–63. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781447338765.001.0001>
- Mawby, R. I. – Walklate, S. (1994): *Critical Victimology: International Perspectives*. London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446250587>
- Milgram, S. (1974): *Obedience to Authority: An Experimental View*. London: Tavistock Publications.
- MTI (2019): Az egészségügy potyautasait is kiszűri az új járulék törvény. *Adózóna*.
https://adozona.hu/2020_as_adovaltozasok/Az_egeszsegugy_potyautasait_is_kiszuri_az_u_GMUQ9F.
- Neubacher, F. (2006): How Can It Happen that Horrendous State Crimes are Perpetrated? An Overview of Criminological Theories. *Journal of International Criminal Justice*, 4: 787–99.
- Newburn, T. (2017): *Criminology*. Abingdon, New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315629513>
- Nisbett, R. – Ross, L. (1980): *Human Inference: Strategies and Shortcomings of Social Judgment*. Prentice Hall Press.
- Palombo, R. (2014): Woman banned from breastfeeding baby at Aventura Mall. *Local 10*.
<http://www.local10.com/news/woman-banned-from-breastfeeding-baby-at-aventura-mall/27366694>.
- Pate, K. (2018): A Florida student was suspended for wearing ripped jeans. *Insider*.
<https://www.insider.com/student-suspended-for-ripped-knee-jeans-2018-9>.

- Perilloux, C. – Duntley J. D. – Buss D. M. (2014): Blame attribution in sexual victimization. *Personal and Individual Differences*, 63: 81–86.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.058>
- Perry, B. (2001): *In the Name of Hate: Understanding Hate Crimes*. New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203905135>
- Phone Farage (2016): LBC. <http://www.lbc.co.uk/watch-nigel-farage-live-on-lbc-96464>.
- Pilkington, E. (2020): Harvey Weinstein tried to silence and blame victims. At trial it no longer worked. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/24/harvey-weinstein-trial-verdict-victims>.
- Police.hu (2014): Nők az erőszak árnyékában. *Police.hu*. <http://www.police.hu/hirek-es-informaciok/bunmegelozes/aktualis/nok-az-eroszak-arnyekaban>.
- Rab L. (2016): A rongybabává varázsolt nő – volt budai kórházigazgatót gyanúsítanak a szadista bosszúval. *Népszabadság Online*.
<http://nol.hu/belfold/a-rongybabava-varazsolt-no-1609209>.
- Rees, S. et al. (2011): Lifetime prevalence of gender-based violence in women and the relationship with mental disorders and psychosocial function. *JAMA*, Vol. 306(5): 513–521. <https://doi.org/10.1001/jama.2011.1098>
- Reicher, S. D. – Haslam, S. A. (2006): Rethinking the psychology of tyranny: The BBC Prison Study. *British Journal of Social Psychology*, 45: 1–40.
<https://doi.org/10.1348/014466605X48998>
- Réz A. (2019): #MeToo – Hogyan beszélünk a szexuális visszaélésekről? *Goethe Intézet*.
<https://www.goethe.de/ins/hu/hu/kul/sup/klt/21485847.html>.
- Rhodan, M. (2014): Facebook Lifts Ban on Exposed Nipples in Breastfeeding Pictures. *Time*. <http://time.com/2869849/facebook-breastfeeding-nipples/>.
- Rickman, D. (2014): In pictures: women breastfeeding ostentatiously at Claridge's protest. *Independent*. <http://i100.independent.co.uk/article/in-pictures-women-breastfeeding-ostentatiously-at-claridges-protest--xyGi2R-Rdg>.
- Rodin, M. – Price, J. – Sanchez, F. – McElligot, S. (1989): Derogation, Exclusion and Unfair Treatment of Persons with Social Flaws: Controllability of Social Flaw and the Attribution of Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15(3): 439–451.
<https://doi.org/10.1177/0146167289153013>
- Rozmann, N. – Walsh, S. D. (2018): Perceived threat, blaming attribution, victim ethnicity and punishment. *International Journal of Intercultural Relations*, 66: 34–40.
<https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.06.004>
- Ryan, K. M. (2019): Rape Mythology and Victim Blaming as a Social Construct. In O'Donohue, W. T. – Schewe, P. A. (eds): *Handbook of Sexual Assault and Sexual Assault Prevention*. New York: Springer International Publishing.
<https://doi.org/10.1007/978-3-030-23645-8>
- Ryan, W. (1971): *Blaming the Victim*. New York: Vintage Books.

- Sangani, R. (2015): Instagram deletes woman's period photos but her response is amazing. *Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/women/life/instagram-deletes-womans-period-photos-but-her-response-is-amazing/>.
- Saul, H. – Yesudas, K. J. (2014): 'Women should not wear jeans' remark sparks angry backlash in India. *Independent*. <http://www.independent.co.uk/news/people/kj-yesudas-women-should-not-wear-jeans-remark-sparks-angry-backlash-in-india-9772414.html>.
- Sex Educatio Alapítvány (2012): *Utcai szociális munka prostitúcióban élő magyar nőkkel Magyarországon és Zürichben*. Iris.
- Schneider, K. (2014): 'Only ugly people are safe in bikinis here'. Thailand's Prime Minister Prayuth Chan-ocha says. *news.com.au*. <http://www.news.com.au/travel/travel-updates/only-ugly-people-are-safe-in-bikinis-here-thailands-prime-minister-prayuth-chanocha-says/story-e6frfq80-1227062871750>.
- Schönbach, P. (1961): *Reaktionen auf die antisemitische Welle im Winter 1959/60*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Stampler, L. (2014): Girl Gets Kicked Out of Prom for Having the Nerve to Wear Pants. *Time*. <http://time.com/74193/girl-gets-kicked-out-of-prom-for-having-the-nerve-to-wear-pants/>.
- Suarez, E. – Gadalla, T. M. (2010): Stop Blaming the Victim: A Meta-Analysis on Rape Myths. *Journal of Interpersonal Violence*, 25(11): 2010–2035. <https://doi.org/10.1177/0886260509354503>
- Sykes, G. M. – Matza, D. (1957): Techniques of Neutralization: Theory of Delinquency. *American Sociological Review*, 22(6): 664–670. <https://doi.org/10.2307/2089195>
- Szabó J. – Virág Gy. (2017): A nemi erőszak mítosza. In Parti K. (szerk.): *Szexuális erőszak: mítosz és valóság*. Budapest: OKRI, 201–229.
- Szabó M. et al. (2017) A felelősség paradoxona. A nemi erőszak mítoszok elfogadása és a társas identitás összefüggései. In Kovács M. (szerk.) *Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: Eötvös Kiadó, 117–140.
- TASZ (2018): *Hetedik elemzésünk az Alaptörvény legújabb módosításáról*. <https://tasz.hu/cikkek/hetedik-elemzesunk-az-alaptorveny-legujabb-modositasarol>.
- The Washington Post (2020): #MeToo is at a crossroads in America. Around the world, it's just beginning. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/05/08/metoo-around-the-world/?arc404=true>.
- Ustkiewicz E. (2020): Romák a járvány idején. *MTA–ELTE Lendület SPECTRA Kutatócsoport honlapja*. <https://spectra.elte.hu/content/romak-a-jarvany-idejen.t.13578>.
- Vig D. (2016): Radikális kritikai irányzatok. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerezi K. – Lévay M. (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer, 194–209.
- Virág Gy. – Kó J. (1998): Lakossági vélemények a szexuális erőszakra. *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok*, 35: 250–276.
- Virág Gy. (2001): *A szexuális erőszak áldozatai*. PhD-disszertáció, Miskolc: Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

- Virág Gy. (2016): Bűnözés és média. Radikális kritikai irányzatok. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerecsi K. – Lévay M. (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer, 395–419.
- Virág Gy. – Kulcsár G. – Rosta A. (2016): Erőszakos bűnözés. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerecsi K. – Lévay M. (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer, 553–602.
- Walster, E. (1966): Assignment of responsibility for an accident. *J. Pers. Soc. Psychol.* 3(1): 73–79. <https://doi.org/10.1037/h0022733>
- Ward, A. (2014): University of Texas dress code banning ‘revealing clothing’ goes viral *Austin Culturemap*. <http://austin.culturemap.com/news/city-life/06-04-14-university-of-texas-nursing-schools-dress-code-jezebel-revealing-clothing/>.
- Warren, R. (2014): Schoolgirls Were Sent Home Because Their Trousers Were „Too Tight”. *Buzzfeed*. <http://www.buzzfeed.com/rossalynwarren/schoolgirls-were-sent-home-because-their-trousers-were-too-t#.ejK0JeYMyp>.
- Willis, K. (2019): Mother says she was kicked out of court for breastfeeding baby. *Boston 25 News*. <https://www.boston25news.com/news/trending-now/mother-says-she-was-kicked-out-of-court-for-breastfeeding-baby/946564899/>.
- Writings of a furious woman (2017): Be A Lady They Said. <https://writingsofafuriouswoman.wordpress.com/2017/12/09/be-a-lady-they-said/>.
- Yang, L. (2018): A 17-year-old says she was told to put Band-Aids on her breasts after school officials claimed her nipples were distracting male students. *Insider*. <https://www.insider.com/braless-teenager-says-told-to-put-band-aids-on-nipples-at-school-2018-4>.
- Z. Papp Zs. (2017): Az áldozathibáztatás pszichológiai magyarázatai. *Alkalmazott pszichológia*, 17(1): 77–97. <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2017.1.77>

Társas támogatás megjelenése egy depresszió és szorongás témájú online fórumon¹

Máté Fanni²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.3>

Beérkezés: 2020. 11. 23.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 04. 23.

Elfogadás: 2021. 04. 28.

Összefoglaló: Az online segítő fórumok, közösségek jellemző csatornái a társas támogatásnak. Ezek a platformok a depresszióval, szorongással küzdők számára különösen jelentős segítséget nyújthatnak. Kutatásom célja kettős: egyfelől feltárni a társas támogatás mintázatait egy depresszió és szorongás témájú fórumon, másfelől pedig előzetes eredményekkel szolgálni a társas támogatás természetesnyelv-feldolgozással történő osztályozásához. Kutatásom egyedisége abban rejlik, hogy először a teljes használt adatbázis hagyományos kvalitatív elemzését végeztem el, s az így előálló adatbázist használtam az automatizált osztályozáshoz. A kvalitatív elemzés tapasztalatai a modellek definálásához, azok működésének és teljesítményének megítéléséhez alapos ismeretekkel szolgálnak. Ezen ismeretek az automatikus szövegosztályozás szociológiai témában történő használhatóságának feltérképezésekor elemi információkat jelentenek. A vizsgált fórumon átlagosan ötből négy hozzászólás köthető a társas támogatáshoz. A segítő hozzászólásokban legjellemzőbb az információs (59,9 százalék) és az érzelmi támogatás (44,7 százalék). A társas támogatás tipizálását végző legjobb osztályozómodellek a hozzászólások közel 80 százalékát sorolták be a megfelelő kategóriába. Eredményeim alapján elmondható, hogy a vizsgált fórumon a társas támogatás típusainak automatizált felismerésére alkalmazott modellek pontossága bizakodásra ad okot.

Kulcsszavak: depresszió, társas támogatás, online fórum, természetesnyelv-feldolgozás, NLP

Bevezetés

Legyen szó hírek olvasásáról, hivatalos tájékoztatásról vagy egyéni problémákhoz kapcsolódó segítségkérésről, az információszerzés elsődleges forrása napjainkban az internet. A személyes problémákkal kapcsolatos információgyűjtés és segítségkérés gyakran online közösségekben történik: az internetezők ezeken a helyeken keresnek választ a kérdéseikre, vagy gyűjtenek információt az adott témában jártasabb, tapasztaltabb, azonban sokszor szintén laikus hozzászólóktól (Hanley et al. 2019, Prescott et al. 2017, White–Dorman 2001). Rengeteg témában léteznek ilyen csoportok, a nővénygondozási tanácsokra alakult Facebook-csoporttól a gyereknevelési tapasztala-

1 A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült. A szerző köszönetet mond Németh Renátának a segítségével.

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, email: matefanni429@gmail.com

tokat megosztókon át az egészséggel kapcsolatos anonim fórumokig szinte az élet összes területét lefedve. Így van ez a mentális egészség kérdéseiben is (Coulson 2005, White–Dorman 2001), amelynél az online fórumok anonimitása a stigmatizálástól való félelemérzetet, szégyenérzetet is csökkenti (Barak et al. 2008, Huang et al. 2014, Rogers–Pilgrim 2005). Az ilyen online közösségek térben és időben határtalanok, hiszen egy feltett kérdésre a világ bármely más pontjáról érkezhet válasz, viszont a válaszok gyakran késleltetve, nem rögtön érkeznek. Az online fórumok segítségével tehát személyes kapcsolathálónkon túl, fizikai helyzetünk és lakóhelyünk által nem korlátozva hozzánk hasonló helyzetben lévő embereket érhetünk el. Amellett, hogy a sorstársakkal való megismerkedés, velük való társalgás már önmagában támogatást jelenthet (Hanley et al. 2019), az online fórumok további előnye, hogy nagyobb energiabefektetés, tehát a lakásból való kimozdulás nélkül, viszonylag olcsón elérhetőek – hiszen pusztán internet-hozzáférésre van szükség a csatlakozáshoz.

Az online támogató fórumok használatának motivációja jellemzően a társas támogatás iránti vagy annak nyújtására irányuló igény (Hanley et al. 2019, Walther–Boyd 2002). A társas támogatás szerepe pedig – ahogyan más negatív élethelyzetben is – a depresszióval és szorongással élők számára különösen fontos (Gariépy et al. 2016). Mivel a jövőben a depresszió és szorongás még szélesebb elterjedése várható (World Health Organization 2017), számíthatunk arra is, hogy az érintettek közül egyre többen veszik majd igénybe az online fórumokat, közösségeket. Ráadásul egy jelenlegi világjárványhoz hasonló helyzetben szintén megnövekedhet az igény a mentális egészséghoz kapcsolódó online segítség iránt, ugyanis az önkéntes vagy kötelező karantén a depressziót is előidézhetheti vagy fokozhatja (Lazáry 2020), az offline lehetőségek elérhetősége is korlátozott. Azonban már ma is elérhetőek a fiatalabb korosztályok szokásaihoz igazodó, telefonra letölthető, mentális egészséget támogató alkalmazások,³ amelyek lényegében online fórumként funkcionálnak, vagy a mesterséges intelligenciát hívják segítségül beszélgetőpartnernek. A technológiában rejlő lehetőségekre és azok széles körű használatára pedig a terület szakértőjének is reagálnia kell majd a kezelések során (Hanley et al. 2019, White–Dorman 2001). A fenti okok miatt az ezen fórumokból származó szövegek jelentős információval szolgálhatnak a depresszió és szorongás megélésének vizsgálatához, diagnosztizálásához (Karmen et al. 2015) vagy akár kezelésük támogatásához. Ezek feldolgozása azonban az adatok mennyisége miatt emberi erővel kivitelezhetetlen, így a gépi tanulást, azon belül is a természetesnyelv-feldolgozást (Natural Language Processing, NLP) kell szolgálatunkba állítanunk. A gépi tanulás ugyanakkor azzal is kecsegtet, hogy olyan mintázatok, azonosságok fedez fel az általa feldolgozott szövegrengetegben, amelyet a humán erő nem (lenne) képes, és a kódolást konzisztens módon végzi el a teljes adatbázisra (Molnár 2016).

3 Ilyen például a TalkLife vagy a Wysa.

Jelen kutatásom célja kettős: vizsgálom a társas támogatás megjelenését egy angol nyelvű online fórumon, másfelől pedig feltárom, mennyire különíthetők el természetesnyelv-feldolgozás segítségével a társas támogatás különböző kategóriái a vizsgált fórum hozzászólásaiban. A kutatás azzal az igénnyel született, hogy megalapozzon egy nagyobb volumenű, több fórumra kiterjedő kutatást, melynek célja a társas támogatási típusok azonosítása fórumbejegyzések szövegeiben annak érdekében, hogy mesterséges intelligenciaalapú fejlesztésekkel lehessen támogatni a fórumhasználók megküzdését. Annak ellenére, hogy jelen tanulmány angol nyelvű szövegeket vizsgál, tapasztalatai a hazai kutatók számára is hasznosak lehetnek. Az elemzés módszertani eredményei hozzájárulnak a hazai szociológiában még nem rutinszerűen használt (Németh et al. 2020) természetesnyelv-feldolgozás módszerének megismertetéséhez és hasznosíthatóságának megítéléséhez, továbbá ahhoz, hogy láthatóvá váljanak a módszerben rejlő lehetőségek, vagy éppen korlátok. A bemutatott módszerek pedig magyar nyelvű kutatásokban is alkalmazhatók, azzal a kitételrel, hogy a nyelvek különbözősége miatt részben eltérő eszközök igénybevételére van szükség.

A tanulmány első részében a kutatáshoz kapcsolódó főbb fogalmakat tisztázom. Ez után a kutatási kérdések megválaszolására alkalmazott módszereket, majd eredményeimet mutatom be. Az írás végén összefoglalom a kutatásom főbb eredményeit és tanulságait, illetve felvázolom a jövőbeli kutatási lehetőségeket.

Elméleti háttér

Társas támogatás

Társas támogatás alatt azokat a mások (nem szakértők) által nyújtott tevékenységeket értjük, amelyek segítenek egy negatív élethelyzetben lévő személynek az azzal való megküzdésben (Cutrona–Suhr 1994). A társas támogatás tipizálása nem teljesen egységes: egyes szakirodalmakban négy (House et al. 1988) másokban pedig öt kategóriát használnak (Cutrona–Suhr 1994, Vayreda–Antaki 2009) amely a korábbi négy kategóriát a kapcsolati hálóra épülő támogatással egészíti ki. A kutatás során én az újabb, öt kategóriát tartalmazó besorolást használtam, mivel a tudományos eredmények alapján a kapcsolatok megléte vagy hiánya depresszió esetén fontos tényező lehet (Grav et al. 2012, Kaplan et al. 1977). Az öt főkategória a következő: információátadás (*informational*), kézzelfogható segítség (*tangible*),⁴ érzelmi támogatás (*emotional*), megbecsülés (*esteem*) és kapcsolatokra, kapcsolati hálóra épülő támogatás (*network*) (Cutrona–Suhr 1994, Vayreda–Antaki 2009).

Az egyes kategóriákat részletesen Cutrona–Suhr (1992) tanulmánya alapján mutatom be, mely több más kutatás alapját is képezi (Braithwaite et al. 1999, Coulson 2005,

4 Ez utóbbit instrumentális segítségként is említik a szakirodalomban (Gariépy et al. 2016), míg mások (Semmer et al. 2008) az instrumentális kategóriát az érzelmi kategória ellenpontjaként fogalmazzák meg. Utóbbihoz tartozik a megbecsülés vagy törődés, míg előbbihez az információ nyújtása vagy a kézzelfogható segítség adása (Semmer et al. 2008).

Huang et al. 2014). Ez a kategorizálás eredetileg természetesen offline társas támogatásra fogalmazódott meg, de online támogatást vizsgáló kutatásokban is bevett felosztás (Coulson 2005, Huang et al. 2014). Így rámutathatunk arra is, hogy mely területek lehetnek azok, amelyek az online kommunikációban kevésbé jelen(het)nek meg a személyes támogatáshoz képest.

A kutatás során használt osztályozás alapjaként a Cutrona és Suhr (1992) által alkotott *Social Support Behavior Code* (1. táblázat) szolgált. Az első kategóriába, az *információ átadásába* tartozik, ha információkkal, tanácsokkal, ötletekkel segítjük az érintettet, de az is, ha segítünk átértékelni a helyzetét, vagy szakértőt ajánlunk számára. A *kézzelfogható segítségbe* tartoznak azok a formák, amelyek „konkrét” segítségek, például kölcsön nyújtása vagy feladatok átvállalása, de az is idetartozik, ha előre felajánljuk a segítségünket, amennyiben arra szüksége lesz az érintettnek. Az *érzelmi támogatás* a legbővebb kategória, amelynek része a fizikai kontaktus, például ölelés (amely online helyzetben legfeljebb a szándék szintjén valósulhat meg), a negatív élethelyzetben lévő személlyel való kapcsolat vagy az iránta érzett szeretet kifejezése, ahogyan a sajnálat vagy együttérzés kifejezése is. Szintén idetartozik az érintett figyelmes meghallgatása, bátorítása vagy az adott személyért történő imádkozás is. A *megbecsülés* típusú társas támogatáshoz a bókolást, az érintettel való egyetértést és a kialakult helyzetben játszott felelősségének enyhítését sorolhatjuk. Végül a *kapcsolatok, kapcsolati hálóra* épülő kategóriához a támogató jelenlét, illetve az érintett új emberekkel történő megismertetése köthető, továbbá az is, ha emlékeztetik az érintettet arra, hogy nincs egyedül, és mások is az övéhez hasonló problémával küzdenek.

1. táblázat: A társas támogatás 5 fő- és 23 altípusa

Információ	
Tanács	Ötleteket, lehetséges tevékenységeket javasol.
Ajánlat	Egyéb, külső segítséget ajánl.
A helyzet átértékelése	A segítő újradefiniálja, átértékeli a helyzetet.
Tanítás	Olyan tudást, híreket, információkat oszt meg, és olyan képességekről beszél, amik segítik kezelni a helyzetet
Kézszífogható segítség	
Kölcsön	Felajánlja, hogy kölcsön ad valamit.
Konkrét feladat	A negatív élethelyzethez közvetlenül kapcsolódó feladat elvégzését ajánlja fel.
Közvetett feladat	Felajánlja, hogy átvállalja az érintett egyéb, a negatív élethelyzethez nem kapcsolódó feladatainak egy részét.
Aktív jelenlét	Csatlakozik az érintetthez a stressz csökkentését szolgáló tevékenységben.
Hajlandóság	Potenciális segítséget ajánl fel, felajánlja, hogy segít, ha kell.
Érzelmi	
Kapcsolat	Hangsúlyozza a kapcsolatuk fontosságát és a szeretetet.
Fizikai támogatás	Fizikai kontaktust (ölelést, puszit, kézfogást stb.) nyújt.
Titoktartás	Kifejezi, hogy bizalmasan kezeli az érintett helyzetét.
Szimpátia	Sajnálatot, együttérzést fejez ki.
Figyelem	Figyelmes megjegyzéseket tesz, amikor a másik beszél.
Megértés/empátia	Kifejezi a megértését, vagy olyan saját történetet mond el, ami azt jelenti, hogy átérzi az érintett helyzetét.
Bátorítás	Reményt és bizalmat nyújt az érintettnek.
Ima	Imádkozik az érintettért.
Megbecsülés	
Bók	Kiemeli az érintett előnyeit vagy hangsúlyozza a képességeit.
Érvényesítés	Kifejezi, hogy egyetért az érintett nézőpontjával.
Felelősség enyhítése	Csökkenti az érintett büntudatát.
Kapcsolatok, kapcsolati háló	
Hozzáférés	Felajánlja, hogy új emberekkel ismerteti meg az érintettet.
Jelenlét	Felajánlja a társaságát az érintettnek.
Társaság	Emlékezteti az érintettet támogató közösségekre, olyanokra, akik az érintetthez hasonló helyzetben vannak.

Depresszió, szorongás és társas támogatás

Kutatásomban a társas támogatás megjelenését egy depresszió és szorongás témájú fórumon vizsgálom. A depresszió az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA) 2013-ban kiadott kézikönyve (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5TM, 5th ed.*) szerint akkor áll fenn, ha az alábbi tünetek közül legalább öt legalább két héten keresztül egyszerre megfigyelhető:

- lehangoltság
- érdeklődés, öröme való képesség elvesztése
- étvágyban vagy testsúlyban bekövetkező nagymértékű növekedés, vagy csökkenés
- megnövekedett vagy csökkent alvási igény, álmatlanság
- pszichomotoros agitáció (nyugtalanság) vagy retardáció (lassulás)
- fáradtság, energiahány
- csökkent önértékelés, indokolatlan büntudat érzése
- gondolkodásra való képtelenség, döntésképtelenség, koncentrációhiány
- halálra vonatkozó gondolatok gyakorisága, öngyilkossági készlet.

Az első két tünet kitüntetett, közülük legalább az egyiknek mindenképpen teljesülnie kell a diagnózishoz (APA 2013). A szorongás egyfelől túlzott félelmet, feszültséget jelent, másfelől az olyan szorongásos zavarokat jelöl, mint például a generalizált szorongás, a pánikzavar, a különböző fóbiák vagy a poszttraumás stressz szindróma.

A szorongás és a depresszió sok esetben együtt jár (Hirschfeld 2001), és több kutatásban is együtt kezelik őket. A fentiek miatt saját kutatásom során én is együtt kezelem a két fogalmat, a vizsgált fórum mindkét témát felöleli.

A társas támogatás és depresszió együttes vizsgálata már Durkheimnél is megjelent,⁵ aki úgy találta, hogy a társas kapcsolatok, az erős kötések hiánya kapcsolatban áll az öngyilkossággal (1951), mely – főként az egoista típusú öngyilkosság esetén – közvetetten a társas támogatás meglétéhez vagy hiányához köthető. Brown és munkatársai azt találták (2002), hogy bizalmi kapcsolattal és munkahellyel nem rendelkező, gyermekeikkel otthon lévő nők nagyobb eséllyel lettek depressziósak stresszes élethelyzetben, mint más nők. Comer és társai (2013) a depresszió szociokulturális megközelítése kapcsán arról írnak, hogy a depresszió okai a személyközi kapcsolatokban keresendők, például a gyenge szociális képességek miatti csökkenő interakciók, alacsony szintű támogatást nyújtó házasságok vagy társadalmi izoláció. A depresszió szociológiai megközelítésében tehát az izoláció és a társadalmi kapcsolatok hiánya potenciális okként jelentkezik.⁶

A depresszió és a társas támogatás kapcsolatát vizsgáló kutatásokból készített metaelemzést Gariépy munkatársaival (2016) a társas támogatás három típusára (érzelmi, információs, instrumentális/kézzelfogható) fókuszálva, amelyben ezek lehetséges hatásait vizsgálták. Összesen száz kutatás eredményei szerint a 18 és 27 éves kor közöttiek esetén a legtöbb esetben szignifikáns, a depresszió csökkenésének irányába ható kapcsolatot elsősorban az érzelmi támogatás, másodsorban az instrumentális, harmadsorban pedig az információt nyújtó segítség mutatott a depresszióval. A szerzők ezek alapján arra a megállapításra jutnak, hogy a társas támogatás megléte segíthet a depresszió csökkenésében.

Társas támogatás az online közösségekben

A virtuális tér, az internet a társas támogatásban is új csatornákat nyitott, térben és időben korlátlanul elérhetővé téve azokat. Az online tér anonimitása is az offline segítségkérés helyett az online csoportok felé terelheti az egyént, különösen ha olyan esetben kell segítséget kérnie, amely stigmatizálással járna, vagy kellemetlenséget okozna számára (Hanley et al. 2019, Prescott et al. 2017, White–Dorman 2001).

Az elmúlt időszakban egyre több tanulmány foglalkozik az online közösségekben, online fórumokon elérhető társas támogatással. Neil Coulson (2005) irritábilis bél szindrómával élők online fórumát vizsgálta az általam is alkalmazott öt kategória

5 Durkheim elmélete annak ellenére is megkerülhetetlen bázisát képezi az ilyen vizsgálatoknak, hogy módszereit gyakran kritikával illetik (Selvin 1958, van Poppel–Day 1996).

6 Ez természetesen csak egy aspektusa a depresszió szociológiai megközelítésének. További irodalmak a témában például: Busfield 2000, Pikó 2002, Rogers–Pilgrim 2005.

alapján. Kutatásában, amelyben 572 üzenetet vizsgált deduktív tematikus elemzéssel, arra jutott, hogy az általa vizsgált fórumon az öt közül a leggyakoribb kategória az információcélú társas támogatás. Ennél tágabb nézőpontból vizsgálta a témát Deetjen és Powell (2016), akik többféle egészségi témával foglalkozó fórumot – ideértve a mentális egészséggel foglalkozó fórumokat is – vizsgáltak az alapján, hogy az érzelmi vagy az információs támogatás gyakoribb-e az ott folyó diskurzusokban. Automatikus szövegelemzést, azon belül bayesi klasszifikációt használva arra az eredményre jutottak, hogy a mentális egészséggel foglalkozó fórumokon az érzelmi támogatást nyújtó hozzászólások dominálnak, míg hosszú ideig fennálló, elsősorban fizikai jellegű problémák esetében az információs típusú támogatás a jellemzőbb. Kutatásomhoz a leginkább hasonló Prescott és munkatársainak (2017) Nagy-Britanniában végzett kutatása, amelyben fiatalok (11-25 évesek) online kommunikációját vizsgálták a társas támogatás megjelenése szempontjából mentális egészséggel foglalkozó fórumokon. Eredményeik szerint a fiatalok mind információs, mind emocionális támogatásra számíthattak a vizsgált fórumokon. E kutatás újdonsága az volt, hogy az elemzés során megkülönböztették a célzott (*directed*) és nem célzott (*non-directed*) segítséget: míg utóbbi típusnál személyes tapasztalatait, történeteit osztja meg valaki, a célzott segítségnél tanácsot (is) ad (Prescott et al. 2017).

A korábbi kutatások alapján tehát elmondhatjuk, hogy az online fórumok a vizsgált öt kategória közül jellemzően információt és érzelmi támogatást nyújtanak. Kérdés azonban, hogy ez mennyire felel meg a fórumokat felkeresők igényeinek. Hiszen ha a fórumokat kifejezetten támogatás kérése céljából használják (Hanley et al. 2019, Walther-Boyd 2002), akkor a fórumok sikerességének fokmérője is lehet az, hogy mennyire képesek a felhasználói igényeket kielégíteni. Ezt a gondolatmenetet erősíti Cutrona és Suhr (1994) azon megállapítása, hogy a társas támogatás akkor éri el igazán stresszcsökkentő hatását, ha olyan jellegű segítség érkezik, amelyre a negatív helyzetben lévőnek szüksége van. Például egy olyan esetben, amikor az érintett kontrollálni tudja a helyzetet, a megbecsüléshez kötődő segítség; míg egy kontrollálhatatlan helyzetben a kézzelfogható segítség csökkentheti igazán hatékonyan a stresszt. Egy későbbi munkájában Cutrona munkatársaival (2007) a korábbitól részben eltérő szempontok mentén fogalmazza meg a „kereslet” és a „kínálat” találkozását: eszerint akkor beszélhetünk a vágyott és a kapott támogatás egyezőségéről (*matching*), ha olyan típusú támogatás érkezik, amelyet a negatív élethelyzetben lévő igényel. Szintén ezt a definíciót használja Vayreda és Antaki (2009), akik új fórumhasználók kezdőposztjaiban megjelenő igényeket és az azokra érkező válaszokat elemezték. Az általuk vizsgált fórumnak helyet adó honlapra deklaráltan a medikális megközelítés jellemző, vagyis a fórumon zajló beszélgetés, az abban részt vevők, sőt, a moderátor is betegségként, medikális úton kezelhető problémaként tekint a bipoláris zavarra. Eredményeik szerint, ha a fórum új használója ezt az értelmezést nem utasítja el, a fórumszokások szerint számíthat válaszra. A válaszok azonban sok esetben nem

találkoznak a posztot író igényével, ugyanis elsősorban közvetlen, kéréstlen tanácsot kap, akkor is, ha annál általánosabb támogatást vagy információt kért volna.

A kutatás módszertana

Kutatásomban tehát egy depresszió témájú online fórumon vizsgálom, hogy milyen jellegű társas támogatás jelenik meg, és hogy osztályozhatók-e automatikusan az egyes hozzászólások a társas támogatás előre meghatározott típusaiba. E két cél az alábbi kutatási kérdésekkel ragadható meg:

- 1) Mennyire gyakori az adott fórum hozzászólásaiban a társas támogatás megjelenése, és azon belül melyik fő- és alkategóriák fordulnak elő leggyakrabban?
- 2) Milyen mértékben tárható fel automatikus szövegosztályozási módszerekkel az, hogy egy-egy hozzászólás melyik társas támogatási kategóriába tartozik?

Az első kérdés megválaszolásához a fórum hozzászólásainak kvalitatív tartalom-elemzését végzem el. Második kérdésemhez pedig automatizált kvantitatív szövegelemzéssel mintázatokat keresek a vizsgált fórum hozzászólásaiban. Ez utóbbi célja, hogy felderítő kutatásként szolgáljon a társas támogatást tartalmazó hozzászólások automatikus szövegelemzéssel történő osztályozását végző további kutatásokhoz, programokhoz. A teljes kutatás pedig esettanulmányként szolgál fórumhasználók célzott segítségét támogató programok későbbi kidolgozásához. A konkrét eredményeim általánosíthatósága valamelyest korlátozott, hiszen az öt típus konkrét arányai a különböző fókuszú fórumok esetében eltérhetnek. Azon eredményeim azonban, amelyek az általam alkalmazott automatizált kvantitatív klasszifikációs modellek hatékonyságát mutatják az ilyen témájú és nyelvezetű hozzászólások esetén, fontos és általánosan alkalmazható viszonyítási pontot jelenthetnek a későbbi kutatásokban.

Használt adatbázis

Kutatásom adatbázisát egy, az RC²S² kutatócsoport⁷ keretében végzett, depresszió témájú angol nyelvű fórumokhoz kapcsolódó kutatás adatbázisának egy részhalmaza adja. Ezen adatokat a SentiOne bocsátotta rendelkezésünkre, a GDPR szabályainak megfelelően, regisztráció nélkül olvasható nyilvános fórumokról. A kutatásomban nem vizsgálom a hozzászólások szerzőit, és a szövegeket is csak magyarra fordítva idézem, így is biztosítva az anonimitást.⁸

Az eredeti adatbázist adó fórumokat a „*depression forum*” és „*depression online*” kifejezésekre történő kereséssel állítottuk össze, azt modellezve, ahogy valaki ilyen témájú fórumokat kereshet. Jelen kutatásomban az így létrejött adatbázisból a legtöbb

⁷ rc2s2.eu A depresszióval foglalkozó kutatást végezték: Németh Renáta, Sik Domonkos, Katona Eszter és a szerző.

⁸ Mivel a fórumon jellemzően nicknévvel szerepelnek a felhasználók, anonimitás alatt elsősorban azt értem, hogy ne lehessen összekapcsolni egy felhasználó összes hozzászólását, vagyis ne lehessen egyfajta profilt alkotni a szerzőkről. Különösen akkor indokolt ez a védelem, ha a felhasználó személyes információkat is megosztott magáról a nicknevében, adatlapján vagy a hozzászólásaiban.

hozzászólást tartalmazó *healthunlocked.com* oldal egyik, depresszióhoz és szorongáshoz kapcsolódó fórumának (*Anxiety and Depression Support*) beszélgetésfolyamait (vagyis *threadjeit*) vizsgálom. Beszélgetésfolyam alatt azokat a tematikus al fórumokat értem, amelyeket külön címmel indít el egy-egy fórumhasználó. A fórumot a leírása szerint az *Anxiety and Depression Association of America* indította el „szorongással és depresszióval érintettek számára, hogy olyanokkal beszélhessenek, akik igazán megértik őket”. Kutatásomban a hozzászólásokban megjelenő társas támogatás típusainak kvalitatív elemzése (mely a kvantitatív szakasz alapját is képezi) miatt szükséges területi korlátok okán az al fórumnak csak a 2018-as évben született hozzászólásait elemeztem. Ezáltal az elemzett adatok mennyisége feldolgozható mértékű volt a kutatás keretein belül, és az esetleges szezonális hatások (McCarthy et al. 2002) sem torzítják az adatokat. A kiinduló adatbázis 2358 hozzászólást tartalmazott, amelyek tisztítása⁹ után összesen 2336 hozzászólást osztályoztam. A hozzászólásokat az al fórumokon belül időbeli sorrendbe állítva elemeztem, így egy-egy beszélgetésen belül a hozzászólásokat az eredeti kontextusukban értelmezve követtem végig.

Alkalmazott módszerek

A kvalitatív elemzés során először öt kategóriába soroltam a hozzászólásokat az alapján, hogy köthető-e a hozzászólás társas támogatáshoz. Az öt kategória a következő volt: (1) *nem jelenik meg társas támogatás a hozzászólásban*; a hozzászólás írója valamilyen típusú (2) *társas támogatást kér*; a hozzászólás írója valamilyen típusú (3) *társas támogatást nyújt*; a (4) *támogatást megköszönő hozzászólás*; vagy pedig (5) *irreleváns hozzászólás*. Ez utóbbi kategóriába tartoztak a csak linkeket, hirdetéseket, vagy csak köszönést tartalmazó hozzászólások és egy, a fórum használatára vonatkozó (kezdő) hozzászólás. Ezt követően a társas támogatást tartalmazó (azt kérő vagy azt nyújtó) hozzászólásokat besoroltam az öt fő kategória 23, fent ismertetett alkategóriáiba. Gyakran egy hozzászóláson belül többféle társas támogatás fordult elő, ilyen esetben mindegyik kategóriát feltüntettem az adott hozzászólásnál, nem téve különbséget a kategóriák között (például azok súlyában vagy az előfordulásuk sorrendjében).

Annak feltárására pedig, hogy automatikus osztályozással besorolható-e a vizsgált hozzászólások a társas támogatás valamelyik kategóriájába, természetesnyelv-feldolgozást alkalmaztam, amely a természetesen előforduló (beszélt és írott) nyelvek számítástudományi módszerekkel történő feldolgozását végzi többféle alkalmazási terület számára oly módon, hogy az az emberi feldolgozáshoz hasonló minőségű legyen (Liddy 2019). Az osztályozást többféle felügyelt algoritmussal végeztem. A felügyelt algoritmusok működésének lényege, hogy az osztályba sorolást a gép egy előzetesen humán kódolókat által osztályozott adatbázison „tanulja meg”, majd az újabb adatokon ez alapján végzi el az automatizált besorolást. Ezen módszereknel tehát a gépi besorolás nem pusztán az adatok hasonlóságaiból-különbségeiből indul ki, ha-

⁹ A tisztításra az automatikus adatgyűjtésből származó hibák miatt volt szükség, így eltávolítottam az ismétlődő hozzászólásokat, és összekapcsoltam a több egységre töredezett hozzászólásokat.

nem ismeri azok „valós” kategóriáját is (Németh–Koltai 2020, Sebők et al. 2016, Tikk 2007). Az előzetes besorolást tartalmazó adatbázist jelen esetben az első kutatási kérdés megválaszolásához alkalmazott besorolás képezi.

Alkalmazott modellek

Háromféle modellt alkalmaztam az automatikus osztályozáshoz: naiv Bayes¹⁰-osztályozót, SVM-et (*Support Vector Machine*)¹¹ és logisztikus regressziót. A naiv Bayes-algoritmus a Bayes-tételen alapuló osztályozó, amely a tanuló adatbázis alapján kiszámítja egy hozzászólás szavaira az egyes osztályokba tartozás valószínűségét, majd a hozzászólást abba az osztályba sorolja, amelynél ezen valószínűségek szorzata maximális. A modell nevének naiv előtagja arra utal, hogy a valószínűségek össze-szorzása a szavak függetlenségét feltételezi, amely a legtöbb esetben sérül (Tan et al. 2012, Tikk 2007) (hiszen egy szöveget alkotó szavak jellemzően nem egymástól függetlenül tűnnek fel a szövegben).

Szövegek osztályozása során a logisztikus regresszió „független változó” a szöveg egyes szavai, esetleg egyéb, általunk megadott jellemzői. A modell a tanuló adatbázisban minden kategória esetében együtthatókat rendel a szavakhoz (egyéb tényezőkhöz), melyeket a teljes adatbázis szavaira (egyéb tényezőire) alkalmazva végzi el az ismeretlen szövegek osztályozását (Hosmer Jr. et al. 2013). Ennek előnye, hogy a modell működésébe is bepillantást enged, láthatjuk, melyek voltak a legfontosabb szavak az egyes kategóriák melletti döntés meghozásakor.

Az SVM algoritmus alapvetően lineáris döntési határt alkalmaz, azonban nem egy egyenes (több dimenzióban [hiper]sík) jelöli ki a döntési határt az egyes kategóriák elkülönítésére, hanem kettő, amelyek a lehető legszélesebb tartományt foglalják magukban. A sík a megkülönböztetendő csoportok két adatpontja¹² között található a legoptimálisabb helyzetben. Ahhoz, hogy egyszerre több csoportot is osztályozhassunk általa, kétféle megközelítést alkalmazhatunk. Az egyik megközelítés esetén a mintát egy-egy kitüntetett csoportra és annak komplementerére bontjuk. Ebben az esetben annyi bináris osztályozást kell elvégeznünk, ahányféle csoportunk van. A másik megoldás esetén páronként vesszük sorra a lehetőségeket, és mindig csak e két csoport közötti besorolást végezzük el. Ezt követően összegezzük az egyes osztályozás eredményeit, és a többségi elv alapján döntünk. Az általam használt algoritmus ez utóbbit követte (Aggarwal 2018).

¹⁰ Egyéb írásmódja külföldi és magyar szakirodalmakban: Naive Bayes, Naïve Bayes.

¹¹ Tikk Domonkos (2007) könyvében részben magyarul, szupportvektorgépként hivatkozik rá, azonban azóta a magyar szaknyelvben is elterjedt a support vector machine kifejezés használata, így én is ezt a formát használok.

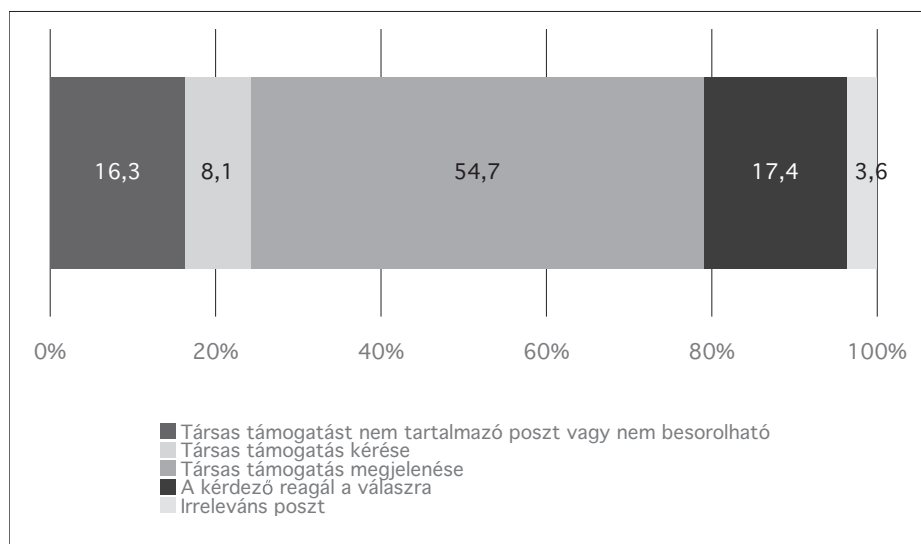
¹² Ezek az adatpontok maguk a „tartóvektorok” (support vectors).

Eredmények

A társas támogatás megjelenése

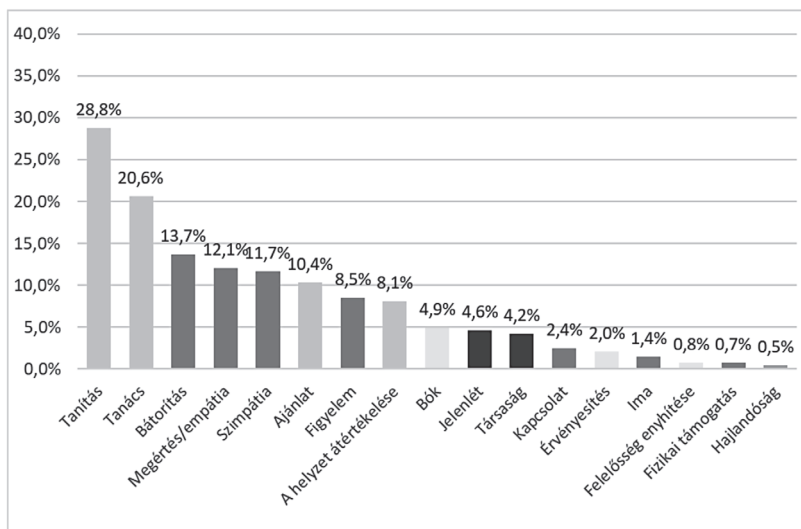
Ahhoz tehát, hogy feltárjam, milyen típusú társas támogatás jelenik meg az adott fórum hozzászólásaiban, kvalitatív tartalomelemzést végeztem. Az alábbi ábrán látható, hogy a fórumon előforduló hozzászólások jelentős hányada valamilyen formában a társas támogatáshoz kapcsolódik. A hozzászólások 80,1 százaléka, vagyis 5-ből 4 hozzászólás vagy társas támogatás iránti igény kifejezését vagy annak nyújtását, vagy pedig ez utóbbi megköszönését tartalmazza. Figyelemre méltó, hogy a vizsgált hozzászólások valamivel több mint fele társas támogatás nyújtását tartalmazza.

1. ábra: Társas támogatás előfordulása a hozzászólások között (N=2336)

A társas támogatást nyújtó hozzászólásokat (N=1277) ezt követően besoroltam valamelyik támogatási kategóriába. Az elemzés során nem az öt főkategória, hanem a 23 alkategória megjelenését vizsgáltam a hozzászólásokban, mivel azok könnyebben azonosíthatók, és egyben beazonosítják magát a főkategóriát is. Két rövid hozzászólás esetében nem volt eldönthető az alkategória, így azt a két hozzászólást végül kihagytam az elemzésből.

2. ábra: Kategóriák előfordulási gyakorisága a társas támogatást nyújtó hozzászólásokban (N=1275)

A maga 28,8 százalékos megjelenésével egyértelműen a leggyakoribb¹³ a *tanítás* típusú támogatás, amikor valamilyen információval, tudással segítik egymást a fórumhasználók. Tanítás típusú hozzászólásra jellegzetes példa a következő két hozzászólás.

*„Nagyon hasonló történetünk van a Zolofittal. És én IMÁDOM a klonopint. Először elálmósíthat, szóval nem szedheted napközben.”*¹⁴

„De ha úgy érzed, a Prozac még olyanabbá tesz vagy növeli a problémákat vagy ront a helyzeten ahelyett, hogy javítana a kezdeti fázisában, habozás nélkül hívd fel az orvosodat és mondd el neki, és kérdezd meg, hogy lehetne-e, hogy alacsonyabb dózison, 20 mg-on tartson helyette [...] de újra, 2 nap nagyon kevés, hogy meg lehessen mondani. Ugyanígy, ne hagyj abba soha semmilyen gyógyszert az orvosod jóváhagyása nélkül, mert az is okozhat még rosszabb problémákat is.”

Ezek a hozzászólások jellemzően gyógyszerekkel kapcsolatos saját tapasztalatot, információt tartalmaznak, azon belül is a hatásosságukra, mellékhatásaikra vagy a gyógyszerek szedésének, elhagyásának módszereire vonatkoznak. Ez utóbbival kapcsolatban gyakran megjelent, hogy idő kell a gyógyszereknek, amíg hatnak, ne keseredjen el a használó a gyógyszer elkezdése utáni napokban. Meg kell említeni, hogy a

¹³ Mivel egy hozzászólásnál minden olyan kategóriát feltüntettem, ami abban előfordult, így az itt közölt százalékos arányok azt mutatják, hogy a társas támogatást nyújtó hozzászólások mekkora arányában jelent meg az adott kategória.

¹⁴ A fordítások során megőriztem az eredeti hozzászólások írásmódját (például nagybetűk, írásjelek használata).

gyógyszerszedésre vonatkozó információk – amennyiben a szedésre vonatkozó konkrét javaslatot adnak – szakértői tudás nélkül veszélyesek lehetnek, így kockázatokat rejthet, ha ilyen döntéseket csak laikus fórumok alapján hoznak meg az érintettek. A következő idézet jól példázza az ilyen típusú hozzászólásokat.

„Ne csináld, a xanax erősen addiktív lehet és ha más anyagokkal kevered, halálos lehet. Én egyik gyógyszert sem ajánlom a benzo-k közül.”

Ez a jelenség az online (mentális) egészséggel foglalkozó fórumok használatának veszélyeihez tartozik, a vizsgált fórumon azonban sok esetben megjelent, hogy orvos nélkül ilyen kérdésekben ne döntsön senki, mivel a fórumhasználók csak saját tapasztalataikat tudják egymásnak átadni, egy gyógyszer hatása viszont egyénenként változó lehet. A hozzászólók jellemzően el is tanácsolták egymást a gyógyszerek hirtelen történő abbahagyásától („cold turkey”) vagy meggondolatlan cseréjétől, ahogyan a második idézetben is olvasható. Fontos megemlíteni, hogy a szakértők bevonására tett javaslatok (például orvos, pszichiáter, pszichológus felkeresése) nem ebbe a kategóriába, hanem az *ajánlatba* tartoznak (amely a hozzászólások 10,4 százalékában fordult elő).

A hozzászólások több mint ötödében (20,6 százalék) fordult elő konkrét, praktikus tanács, amely általánosabban a szorongás, depresszió kezelésére vonatkozott. Ilyen javaslat volt a naplóírás, sport, meditáció vagy hasznos gondolati sémák alkalmazása. Idetartoztak azok a hozzászólások is, amelyekben konfliktushelyzet esetén a családtagokkal való beszélgetést javasolták. Az alábbi két hozzászólás jól illusztrálja az altípusba tartozó hozzászólásokat.

„Én azt mondom, figyeld magad folyamatosan. Emellett aludj eleget, egyél megfelelően és mozogj. A mozgás sokat segíthet”

„Esetleg gondoldj arra, hogy az ezzel kapcsolatos gondolataid irracionálisak és mondd magadnak, hogy egészséges vagy. A negatív gondolatokat le lehet győzni pozitív és igaz gondolatok ismételtetésével”

A korábbi két kategóriához képest jóval ritkábban, átlagosan 100-ból 12-14 hozzászólásban nyújtanak bátorítást, fejeznek ki megértést vagy szimpátiát a fórumhasználók. Bátorítás esetén jellemzően egy megkezdett, pozitív változásokat előidéző tevékenység folytatására biztatták egymást a fórumhasználók, vagy arra, hogy ne adják fel, később jóra fordulnak a dolgok. A megértést tartalmazó hozzászólásokban jellemzően annak kifejezése jelenik meg, hogy a segítséget nyújtó átérzi, tapasztalta azt a helyzetet, amelyet az eredeti hozzászólás írója megfogalmazott. A szimpátia kategóriájába tartozó hozzászólásokban olyan mondatokat találunk, amelyek sajnálatot fejeznek ki, vagy éppen reményt azzal kapcsolatban, hogy a korábbihoz képest már javult a másik személy helyzete. Ezekre a kategóriákra is jellemző, hogy egy hozzászólásban

egyszerre több kategória is megjelenik, ahogyan a példamondatokon is látszik. Az elsőben a bátorítást és megértést, míg a másodikban a szimpátiát és imát találjuk meg:

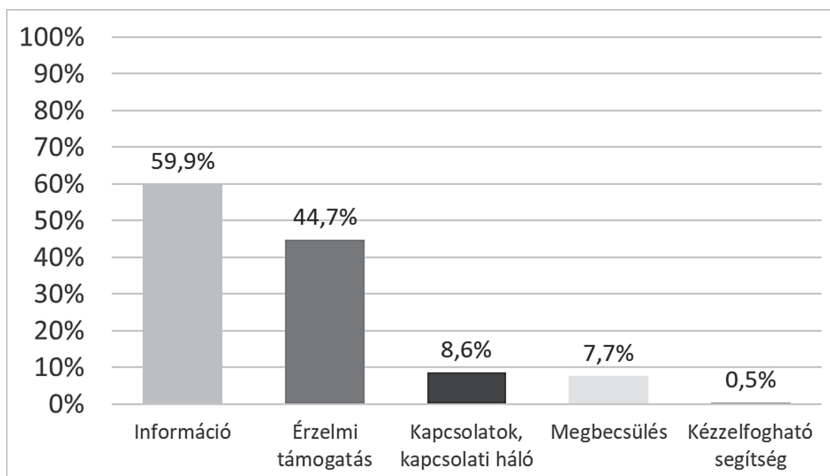
„Csak azt akarom neked mondani, hogy 2015-ben összeomlottam úgy, hogy két gyereket nevelek, és én mondom, a dolgok jobbra fordulnak majd és túl fogsz jutni ezen!!”

„Nagyon sajnálom, hogy ilyen nehéz időszakon mész most keresztül. [...] Imádkozom, hogy találj egy megoldást, ami segít fizikálisan és érzelmileg is jobban érezni magad.”

Mivel egy hozzászólás több kategóriába is tartozhat, érdemes megnézni az alkategóriák együttes előfordulását is (függelék, 1. táblázat). Jellemzően az azonos főkategóriába tartozó alkategóriák jelennek meg egyszerre egy hozzászólásban, illetve a gyakoriságoknak megfelelően a bátorítás és megértés fordul elő gyakran az információnyújtásba tartozó tanács, tanítás és ajánlat kategóriákkal. Emellett a bátorítás és bók kategóriák fordulnak elő még viszonylag gyakran (13 esetben) egyszerre, amely azt mutatja, a hozzászólót vélt előnyeit, képességeit kiemelve biztatták. Az érzelmi jellegű támogatási típusok mellett megjelenik még több esetben a jelenlét kifejezése, vagyis a szimpátiát, megértést vagy bátorítást kifejező hozzászólásokban a támogatók egyúttal arról is biztosítják az érintettet, hogy elérhető, ha szükség van rájuk (például privát üzenet formájában).

Az alkategóriákat ezt követően összevontam főkategóriákká. Ahogyan az alkategóriákat mutató ábráról is szembetűnő: az információs és az érzelmi típusú támogatás fordult elő leggyakrabban a hozzászólásokban. A kapcsolatokhoz vagy a megbecsüléshez tartozó kategóriák elenyésző arányban jelennek meg a hozzászólásokban. A fórum virtuális voltából adódóan nem meglepő, hogy a kézzelfogható segítség szinte egyáltalán nincs jelen. Ebbe a kategóriájába csak azok a hozzászólások kerültek, amelyek jövőbeni, általános segítséget ajánlottak fel.

3. ábra: Fő kategóriák előfordulási gyakorisága a társas támogatást nyújtó hozzászólásokban (N=1275)

A társas támogatást nyújtó hozzászólásokban tehát az információ típusú támogatás van túlnyomó többségben (59,9 százalék), de gyakori az érzelmi támogatás nyújtása is, mely a hozzászólások 44,7 százalékában található meg. Az emberi kapcsolatokon alapuló támogatási formát tartalmazó hozzászólások jellemzően magára a fórumközösségre utalnak, arra, hogy ott vannak egymásnak a fórum használói, de idetartoznak azok a hozzászólások is, amelyben azt ajánlja fel valaki, hogyha az illetőnek szüksége van rá, bármikor írhat neki. A megbecsülés fő kategóriáján belül elsősorban a büszkeség kifejezése jelenik meg, illetve az, ha az érintett előnyeit, képességeit emelik ki. Ez utóbbi esetben érdemes szem előtt tartani, hogy a fórumhasználók egymást csak a fórumhozzászólások vagy üzenetek és az azokban (saját nézőpontból) leírt történetek alapján tudják megítélni, holott a megbecsülés kategóriához a másik személy alapos ismerete szükséges. A kapcsolatok kategória pedig közösen elérhető társaságot feltételez, amely az ország vagy akár világ másik pontján élő személlyel – hacsak nem online társaságról van szó – nem áll fenn. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy online fórumon a megfigyelt-nél nagyságrendekkel nagyobb előfordulás nem is feltétlenül várható.

Automatikus kategorizálás

Az osztályozás automatizálhatóságának elemzése során természetesnyelv-feldolgozással vizsgáltam,¹⁵ hogy a különböző társas támogatási formák elkülöníthetők-e egymástól gépi tanulással

A természetesnyelv-feldolgozás során a szövegeket bizonyos előfeldolgozási lépéseknek kell alávetni, melyek a probléma jellegétől függnék. Ilyen lépés a szótövezés (lemma-

¹⁵ Az elemzést a saját magam által Python v3.7. programnyelven írt kód segítségével végeztem különböző csomagok felhasználásával.

tizálás), azaz a különböző formában szereplő (például toldalékolt) szavak azonos alakra hozása (Tikk 2007), így például a „has”-ból „have” lesz. A szövegben gyakran előforduló szókapcsolatok (két szó esetén bigramok, három szó esetén trigramok) azonosítása lehetővé teszi, hogy a számítógép a feldolgozás során együtt kezelje a több szóból álló kifejezéseket, elkülönítve az akár többletjelentéssel bíró kifejezést az azt alkotó egyedi szavaktól. További lépés lehet, hogy az ún. stopszavakat eltávolítjuk a szövegből, „koncentráltabbá” téve a szövegtörzset. A stopszavak olyan gyakori szavak, amelyek önálló jelentéssel nem bírnak, ezért a szövegek egymástól való elkülönítésében, klasszifikációjában sem játszanak jelentős szerepet. Ilyen szavak a határozószók, névmások és prepozíciók.

Ahhoz, hogy a szöveget a számítógép számára értelmezhetővé tegyük, a tisztított szövegeket számokká, számvektorokká kell alakítani. Ennek két gyakran alkalmazott módja a tf-idf vektorizálás és a count vektorizálás. A tf-idf figyelembe veszi az egyes szavak dokumentumokon (jelen esetben hozzászólásokon) belüli gyakoriságát és azt is, hogy a dokumentumok mekkora arányában fordul elő az adott szó (Tikk 2007). A count vektorizálás ezzel szemben csak azt veszi figyelembe, hányszor fordult elő egy szó egy szövegben, vagy bizonyos esetekben csak azt, hogy előfordult-e egyáltalán.

A feldolgozott szövegen futtatott osztályozómodell teljesítményének megítéléséhez egy olyan adatbázison kell azt tesztelni, amelyben a kategóriák már ismertek az egyes szövegekre, de azok nem azonosak a tanító adatbázissal, amelyen a modell tanult. Ennek – főként kis méretű adatbázis esetén – egyik módja a keresztvalidálás. Keresztvalidálás során a tanító adatokat k (például öt vagy tíz) egyenlő, diszjunkt részre bontjuk véletlenszerűen, ahol $k-1$ rész szolgál tanító adatbázisként, 1 egység pedig tesztadatként. A tanítást és tesztelést k -szor végezzük el, mindig egy-egy egységet hagyva tesztalumnak. Ekkor a modell teljesítményét a k futtatás átlagos eredményeként írjuk le, megalapozottabb képet kapva a teljesítményről, mintha csak egyszer futtattuk volna le a modellt.

A modell teljesítményének értékelésére használt gyakori mérőszám a pontosság (*accuracy*). Figyelembe kell venni, hogy a pontosság azonban ilyen egyenlőtlen osztályeloszlás esetén jobb eredmény felé torzíthat, mivel már egy egyszerű valószínűségalapú becsléssel is viszonylag jó eredményt mutathat.¹⁶ Ezért érdemes vizsgálni a *Cohen-kappa* (Landis–Koch 1977) értékét, amely a véletlenszerű osztályozáshoz képest mutatja a teljesítményt. A felidézés (*recall*) és precizitás (*precision*),¹⁷ valamint a kettő harmonikus átlagaként számolt ún. *F1-score* érték kategóriánként vizsgálja az osztályozás jószágát. A felidézés azt adja meg, hogy az adott kategóriába tartozó hozzászólások mekkora arányát sorolta a modell valóban abba a kategóriába, a precizitás pedig azt, hogy az adott kategóriába sorolt hozzászólások mekkora arányát kellett valóban abba a kategóriába sorolni.

¹⁶ Ha például az egyik kategóriába 100, a másikba 900 eset tartozik, akkor az összes esetre a domináns kategóriát becsülve is elérhető 90 százalékos pontosság.

¹⁷ A *precision* magyar szakirodalomban jellemzően pontossággként fordítják (Sebők et al. 2016, Tikk 2007), én azonban az *accuracy* szótól való megkülönböztetés érdekében a precizitás fogalmát használok, akárcsak a Bevezetés az adatbányászatba című könyv (Tan et al. 2012) fordítója. Tikk az *accuracy* szót szabotosságnak (2007), míg Sebők és társai (2016) hitelességnek fordítják.

Az adatbázis előkészítése

A teljes adatbázis 2336 hozzászólást tartalmazott, a legfeljebb három szóból álló hozzászólások¹⁸ eltávolítása után a természetesnyelv-feldolgozáshoz szükséges előfeldolgozásnak vettem alá a szöveget. Első lépésként kitöröltem minden olyan karaktert, amely nem betű, szám vagy szóköz, majd lemmatizáltam a szöveget, és azonosítottam a szövegben előforduló bigramokat. Ezt követően eltávolítottam a társas támogatást (nyújtását vagy kérését) nem tartalmazó hozzászólásokat, így 1408 hozzászólás maradt az adatbázisban. Mivel a kézzelfogható segítség elenyésző számban jelent meg a fórumban (4 eset), azokat az eseteket kizártam az automatikus osztályozási folyamatból. Ugyanígy tettem azokkal a támogatást kérő hozzászólásokkal, amelyekben nem volt egyértelműen azonosítható a támogatási típus (8 eset).

Egyosztályos kategorizáció

Az adatbázist továbbá átalakítottam úgy, hogy egy-egy hozzászóláshoz csak egy fő-kategória tartozzon, egyszerűbbé téve az osztályozási problémát a modell számára. Azokban az esetekben, amikor egy hozzászólás több támogatási fő-kategóriát is tartalmazott, az lett a kiválasztott fő-kategória, amelyből a hozzászólás több alkategóriát tartalmazott. Azokat a hozzászólásokat (192 eset), ahol az alkategóriák között a relatív többségi elv alapján nem lehetett dönteni, kitöröltem az adatbázisból.¹⁹ Ezen szűrések végrehajtása után 1204 hozzászólás maradt. Ebben az adatbázisban 751 hozzászólás tartozott az információs, 373 az érzelmi, 43 a kapcsolatokra, kapcsolati hálóra és 37 az önbecsülésre vonatkozó társas támogatási típusba, a csoportok eloszlása tehát meglehetősen egyenetlen volt. Mivel a támogatást kérő hozzászólások jellegükben eltérnek a támogatást nyújtó hozzászólásoktól (hosszabbak, szerteágazóbb témákat, így változatosabb szövegeket tartalmaznak), és eltérő mintakeresési feladat a támogatás nyújtásának és arra irányuló kérésnek a felismerése, a kutatás végső szakaszában²⁰ csak a támogatást nyújtó hozzászólásokra építettem a modelleket (N=1030).

Mivel az önbecsülés (37 esettel) és a kapcsolatok, kapcsolati háló típusú társas támogatás (36 esettel) meglehetősen ritka a vizsgált adatbázisban, a tanulási szakaszban is kevés adat áll rendelkezésre a mintázatok felismeréséhez. Ennek következményeként a modellek ezekbe a kategóriákba nem sorolnak eseteket, tehát nem használhatóak ezek felismerésére, ellenben az osztályozás jóságának megítéléséhez pontatlan eredményeket kapunk. Így tehát azokat a hozzászólásokat, amelyek ezekbe a kategóriákba tartoztak, kizártam az elemzésből. Ezt a döntést erősíti, hogy korábbi

18 Az ennél rövidebb, 14 hozzászólás jellemzően csak születésnapj közönlétét vagy gyógyszernevet tartalmazott, így inkább csak zajként jelentek volna meg az osztályozásban.

19 Ez ugyan viszonylag nagy mértékű adatvesztés, viszont korábbi tapasztalataink alapján (Németh, Sik, Máté, 2020) a modell teljesítménye jobb, ha kevesebb, de biztosabban azonosítható adattal dolgozik, mint ha több, de bizonytalanabb esettel. Ilyenkor fennáll annak a lehetősége, hogy új, ilyen módon „nem kipreparált” adatok besorolása során nem működik megfelelően az algoritmus, elsődleges célom azonban az volt, hogy feltérképezzem a lehetséges legjobb körülmények között a modellek általános teljesítményét.

20 A támogatást kérő és nyújtó hozzászólásokra épített legjobb modellek eredményei a függelékben megtalálhatók.

kutatások is elsősorban az információs és érzelmi támogatás fontosságát emelték ki az online segítő fórumok kapcsán (Braithwaite et al. 1999, Coulson 2005), így a kutatói érdeklődés fókuszában is sokszor ezek a kategóriák állnak. Az így előállt adatfájlt 602 információs típusú támogatást nyújtó és 355 érzelmi típusú támogatást nyújtó hozzászólás képezi.

A szövegek feldolgozásának változtatása modellben

A fentiek alapján előállított szövegeket háromféle formában alkalmaztam a modellezés során: (1) a stopszavakat eltávolítva; (2) benne hagyva a szövegben; illetve (3) a stopszavakat ugyan meghagyva, de a túl rövid, csak két karakterből álló szavakat kitörölve a szövegből. Ez utóbbi lépés a prepozíciók, rövidítések és a „be” létige törlesztet szolgálta, amelyek a hozzászólások témájának meghatározását jelentősen nem befolyásolják (hiszen mindegyik csoportba tartozó szövegben gyakran előfordulnak), ellenben a modell működését lassítják. A számítások során ötszörös keresztvalidálást alkalmaztam, vagyis véletlenszerűen kiválasztott 765 hozzászóláson tanult a modell, és a 192 hozzászóláson tesztelte a tanulás eredményességét.

A modellek jóságának eredményeit a különböző mérőszámok alapján a 2–4. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: A naiv Bayes-osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén (N=192)

	Naiv Bayes			
	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,696	0,791	0,620	0,22
Stopszavazás nélkül	0,670	0,784	0,571	0,13
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,670	0,784	0,570	0,13

3. táblázat: A logisztikus regressziós osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén (N=192)

	Logisztikus regresszió			
	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,733	0,770	0,691	0,34
Stopszavazás nélkül	0,783	0,814	0,759	0,48
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,757	0,788	0,727	0,41

4. táblázat: Az SVM osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén (N=192)

	SVM			
	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,726	0,785	0,676	0,32
Stopszavazás nélkül	0,775	0,807	0,750	0,46
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,752	0,793	0,719	0,40

A fenti eredmények alapján egyfelől látható, hogy összességében a logisztikus regresszió nyújtja a legjobb teljesítményt mindegyik mérőszám alapján, a naiv Bayes pedig a legrosszabbat, amely a véletlen besoroláshoz képest nem nyújtott érdemben jobb teljesítményt (Cohen-kappa értékek 0,2 alattiak). A szövegek tisztítása szempontjából mindegyik mérőszám azt mutatja, hogy az SVM és a logisztikus regressziós modell akkor a legjobb, ha a legteljesebb, legkevésbé módosított szövegre alkalmazzuk, míg a naiv Bayes a stopszavazott szövegen mutatta a legjobb teljesítményt. A Cohen-kappa érték értelmezésének irányadó műve (Landis–Koch 1977) alapján azt mondhatjuk, a legjobb logisztikus regressziós és SVM modellek csak mérsékelten nyújtanak jobb teljesítményt, mint a véletlenszerű besorolás.

Ahhoz, hogy lássuk, miként működött a gépi tanulás, milyen szavak alapján „döntött” a gép, megvizsgáltam a legjobb, stopszavazás nélküli logisztikus regressziós modell regressziós együtthatóit. Az információs társas támogatás kategóriájánál legmagasabb együtthatóval rendelkező húsz szó között olyan, jelentéssel bíró szavakat találunk, mint a „try” (próbál), „help” (segíteni, segítség), „taking” (szedés), „side_effect” (mellékhatás), „should” (kellene), „doctor”, „mg”. E szavak egyértelműen felrajzolják, hogy ebben a kategóriában tanácsok, azon belül is elsősorban a gyógyszereszedéssel kapcsolatos tapasztalatok, javaslatok fogalmazódnak meg.

Az érzelmi társas támogatáshoz kapcsolódó fontos szavak elsősorban a szimpátia kifejezéséhez és a bátorításhoz tartoznak, amely alkategóriák a kategórián belül is gyakoriak voltak az adatbázisban. Ilyen például a „hope” (remény, remélni), „good_luck” (sok szerencsét), „luck” (szerencse), „sorry” (sajnálni), „wish” (kívánni, kívánság). Érdekes kiemelni, hogy ebben a kategóriában a második legmagasabb együtthatóval az „im” (vagyis az „I am”, „én, én vagyok” összevont alakja), az ötödik legmagasabbal pedig a „you” (te, ti) szerepel. A stopszavazott vagy a rövid szavakat nem tartalmazó szövegben ezek a kifejezések nem szerepelnének, de úgy tűnik, az érzelmi támogatás felismerésében jelentős szerepet játszanak, ami eredhet a „sajnálak téged / sajnálom a helyzetedet” kifejezések kategórián belüli gyakori előfordulásából (erre utal a szintén szereplő „so” [ebben a kontextusban nagyon, annyira] is), például:

„Sajnálom, hogy így érzel a munkáddal kapcsolatban.”

A legfontosabb szavakban a „happy” mellett a „birthday” (születésnap) is szerepel. Ennek oka: az egyik al fórum arról szólt, hogy az illető 64 éves lett, és így számos köszöntést kapott.

A fenti elemzések során legjobban teljesítő logisztikus regressziós modell esetén készítettem még három, komplexebb modellt is, amelyekbe a szövegeken túl más független változókat, vagyis feature-öket is bevontam. Az első modellben csak a hozzászólás előfeldolgozáson átesett szövege szerepelt (ugyanúgy, ahogy a modelleket összehasonlító elemzésben is), a második modellben a hozzászólás szövege mellett az al fórum címét is bevontam a modellbe, a harmadik esetben pedig az előbbieket mellett azt is beépítettem, hogy előfordul-e a hozzászólásban gyógyszernév – amely információ főként az információk támogatás kategóriájának felismerését segíti. Az al fórum nevét az abban megfogalmazott tématerület, a fórum eredeti céljának ismerete miatt építettem be a modellbe. Az al fórum témája az információk jellegű támogatási típus felismerésében például a gyógyszerek használatával kapcsolatos szavak (például „Szedett valaki Xanaxot korábban?”) jelenléte miatt segíthet; az érzelmi típusú támogatás kategóriába való besorolást a „need” (szükség) vagy „help” (segítség) szavak mozdíthatják elő. Az al fórum nevét nem a hozzászólásoknál használt tf-idf-alapú vektorizálással, hanem előfordulás-alapú vektorizálással alakítottam át, ahol a vektor értékei csak azt mutatják, hányszor fordult elő az adott szó az adott szövegben. Ez a fajta vektorizációs eljárás a tf-idf módszerhez képest abban különbözik, hogy nem veszi figyelembe, hogy a dokumentumok mekkora arányában fordul elő az adott szó, és a szöveg hosszát sem. Mivel a fórumcímek beépítésének célja csak a fórum témájának meghatározása volt, elegendő volt az az információ, hogy milyen szavak és hányszor fordultak elő a címben, nem volt szükség annak az információnak a beépítésére, hogy adott szavak a többi fórumcímben hányszor fordultak elő. Továbbá egy-egy fórumcím meglehetősen rövid, csupán néhány szóból áll, így szintén nem volt szükséges a szöveg hosszával arányosítani az előfordulást, mivel nem feltételeztem összefüggést a szó jelenléte és a szöveg hossza között.

5. táblázat: Az alkalmazott logisztikus regressziós modellek teljesítménye

„Független változók” módosításai	Csak a hozzászólás szövege		A hozzászólás szövege és az al fórum címe		Szöveg, al fórum név, gyógyszer előfordulás	
A szöveg módosításai	Pontosság	Cohen-kappa	Pontosság	Cohen-kappa	Pontosság	Cohen-kappa
Stopszavak nélkül	0,733	0,34	0,762	0,46	0,767	0,48
Stopszavakkal együtt	0,783	0,48	0,760	0,46	0,771	0,49
Stopszavakkal együtt, de rövid szavak nélkül	0,757	0,41	0,764	0,47	0,768	0,48

A fenti táblázatban láthatók a háromféle szövegmódosítást és az osztályozást segítő információk kombinációiból előálló logisztikus regressziós modellek pontosság- és a Cohen-kappa értékei. A pontosságot és a Cohen-kappát együttesen figyelembe véve megállapítható, hogy a legjobb modell továbbra is a legegyszerűbb, amely semmilyen más tényezőt nem vesz figyelembe az osztályozáskor, csak a stopszavakat tartalmazó szöveget. Mindazonáltal a legmegbízhatóbb teljesítményt az alfórum nevét és a gyógyszeresek előfordulását is figyelembe vevő modell mutatja, ami eredhet a rendelkezésre álló információk mennyiségéből.

Többsztályos besorolás

Mivel egy hozzászólás több kategóriába is tartozhat, a fent ismertetett, csak főkategóriát becselő osztályozó túlegyszerűsíti a problémát. Így megvizsgáltam azt az osztályozási feladatot is, hogy az adott kategória előfordul-e a hozzászólásban, vagy sem. Ehhez az osztályozási kérdéshez tehát nem kellett eltávolítani olyan eseteket, amelyeknél nem lehetett egyértelműen meghatározni egy kategóriát. Szintén az adatok között maradhatnak, és így további információval szolgálhatnak a két kisebb (kapcsolatok, kapcsolati háló és megbecsülés) kategóriából származó esetek. Ezt a modellt is a társas támogatást nyújtó hozzászólások besorolására használtam, így az adatfájl végül 1219 esetet tartalmazott. A szövegek vektorizációját szintén tf-idf vektorizációval végeztem, és szintén három formában építettem be a szövegeket a modellekbe. A modellek validálása itt is ötszörös keresztvalidációval történt (a tanulóadat nagysága 975 eset, a tesztadat pedig 244). A modelleket mind a négy kategória esetében megvizsgáltam, de a két kisebb kategóriát ekkor sem ismerték fel a modellek. A modellek teljesítményét az alábbi táblázatok tartalmazzák.

6. táblázat: Naïv Bayes-modell az információs és érzelmi támogatási kategóriák előfordulása (N=244)

Naïv Bayes								
	Információ típusú társ. tám.				Érzelmi típusú társ. tám.			
	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopsz.	0,686	0,788	0,608	0,21	0,669	0,698	0,635	0,28
Stopsz. nélkül	0,660	0,780	0,558	0,13	0,659	0,722	0,605	0,25
Stopsz. nélkül, hossz.	0,663	0,782	0,565	0,14	0,662	0,715	0,613	0,26

7. táblázat: Logisztikus regressziós modell az információs és érzelmi támogatási kategóriák előfordulására (N=244)

Logisztikus regresszió								
	Információ típusú társ. tám.				Érzelmi típusú társ. tám.			
	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopsz.	0,744	0,778	0,712	0,39	0,689	0,699	0,673	0,34
Stopsz. nélkül	0,772	0,794	0,752	0,47	0,717	0,724	0,706	0,40
Stopsz. nélkül, hossz.	0,758	0,782	0,735	0,43	0,701	0,708	0,689	0,37

8. táblázat: SVM modell az információs és érzelmi támogatási kategóriák előfordulására (N=244)

SVM								
	Információ típusú társ. tám.				Érzelmi típusú társ. tám.			
	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa	Pont.	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopsz.	0,733	0,775	0,695	0,36	0,685	0,704	0,661	0,32
Stopsz. nélkül	0,778	0,801	0,760	0,49	0,715	0,726	0,701	0,39
Stopsz. nélkül, hossz.	0,759	0,786	0,735	0,43	0,696	0,711	0,678	0,35

A modellek teljesítménye hasonló az egyosztályos problémához, csak néhány százados eltérést találhatunk, szisztematikus eltérés egyik irányba sem figyelhető meg, kivéve a naiv Bayes-modellnél, ami rosszabb eredményeket mutat ennél az osztályozási feladatnál. A két társas támogatási típus eredményei azonban jelentősen eltérnek egymástól, az információs támogatást magabiztosabban sorolja be a modell, mint az érzelmi támogatásba tartozó eseteket. Ennek oka lehet az érzelmi támogatás kisebb esetszáma, de az is, hogy ebben a kategóriában egymástól jobban elkülönülő témák jelennek meg.

A stopszavazás nélküli logisztikus regressziós modell együttthatóit vizsgálva az egyosztályos modellhez hasonló szavakat találhatunk. Az információs típusú támogatásnál a „try”, „side_effect”, „medication”, „should” szavak mellett a húsz legmagasabb együttthatójú szavak között szerepel a „Prozac” antidepresszáns neve is. Az érzelmi kategóriánál a „hope”, „you” és „im” a három legmagasabb együttthatóval rendelkező szó, a „sorry”, „good_luck” mellett a „good” (jó), „sending” (küldés, például ölelést), „glad” (örülni), „feel_better” (jobban érezni [magát]), „hug” (ölelés) és „best” (legjobb) kifejezésekkel egészült ki a legmagasabb együttthatójú szavak listája. Az új szavak a szimpátia mellett a bátorítás alkategóriákhoz sorolhatók, amelyek megerősítik azt, hogy a szimpátia kategória fontos szerepet játszik az osztályozásban annak ellenére, hogy a három főkategória közül a legritkább – igaz, csak két százalékponttal ritkább, mint a bátorítás kategória.

Összefoglalás

Kvalitatív kutatási kérdésemre, miszerint „Mennyire gyakori az adott fórum hozzászólásaiban a társas támogatás megjelenése, és azon belül melyik fő- és alkategóriák fordulnak elő leggyakrabban?” az a válasz adható, hogy a fórum hozzászólásainak több mint fele, 54,7 százaléka nyújt valamilyen típusú társas támogatást. A két domináns típus az információs és érzelmi jellegű támogatás, amelyek a hasonló élethelyzetben lévők információval, tanáccsal történő támogatását fejezik ki, illetve megértést, szimpátiát és bátorítást. Jellemző továbbá az is, hogy egy hozzászólás többféle kategóriát tartalmaz. A kvalitatív elemzésem eredményei megegyeznek Prescott és munkatársai (2017) következtetéseivel, miszerint a mentális egészséggel kapcsolatos fórumokon elsősorban információra számíthatnak a felhasználók, azonban eltérnek Deetjen és Powell (2016) eredményeitől, akik azt találták, hogy mentális egészséggel kapcsolatos témákban az érzelmi támogatás dominál az információ típusú támogatással szemben. Az általam elemzett fórumon az alkategóriákat vizsgálva látható, hogy elsősorban tudásátadás és konkrét tanácsok nyújtása jelenik meg, az érzelmi jellegű támogatás pedig főként a hozzászólást író helyzetének megértését, sajnálat kifejezését vagy bátorítást jelent a vizsgált fórumon.

Az automatizált klasszifikációs modellezéssel kapcsolatban kutatási kérdésem az volt: „Milyen mértékben tárható fel automatikus szövegosztályozási módszerekkel az, hogy egy-egy hozzászólás melyik társas támogatási kategóriába tartozik?” A kérdés megválaszolása érdekében kétféle osztályozási problémát vizsgáltam, háromféle algoritmussal, háromféleképpen feldolgozott szövegen. Kezdeti eredményeim nyilvánvalóvá tették, hogy a teljes szövegen belül kis számosságban és alacsony arányban előforduló társas támogatási kategóriák (megbecsülés és kapcsolatok, kapcsolati háló) felismerésére a modellek nem alkalmazhatók. Ahhoz, hogy a szövegekben alacsony gyakoriságú kategóriák is felismerhetővé váljanak a modell számára, nagyságrendekkel több adatot tartalmazó tanító adatbázis szükséges. Az adatbázis növelése egyben a humán erőforrás növelését is maga után vonná. Kódolók tömegeinek elérésére többféle ún. crowdsourcing platform érhető el, például az Amazon Mechanical Turk és a CrowdFlower, amelyeket nyelvészeti kutatásokban széles körben használnak (Sabou et al. 2014), megválaszolandó kérdésként merül fel azonban, hogy mennyire alkalmasak speciális előzetes tudást igénylő (szociológiai) kutatásokhoz.

Amikor a modelleknek a hozzászólásokat csak egy osztályba kellett besorolniuk az információs és érzelmi típusú támogatás közül, az alkalmazott logisztikus regresszió és SVM modell 70 százalék feletti pontosságot és a véletlenszerű besoroláshoz képest legalább 30 százalékkal jobb teljesítményt mutatott. Ettől a jellemzően gyengébb teljesítményt nyújtó naiv Bayes algoritmus maradt el, 67 százalékos pontossággal és a véletlen besorolásnál minimálisan jobb teljesítménnyel. Az alkalmazott modelleknél 2-5 századnyi különbséget eredményeztek a különbözően feldolgozott szövegek, a legjobb teljesítmény az eredeti szöveg legteljesebb megőrzésekor figyelhető meg logisztikus regresszió és SVM esetén, mely rámutat a szövegek feldolgozására vonatkozó dönté-

sek fontosságára. Azonban, ha nem csak a szöveg, hanem egyéb információk (alfórum címe és gyógyszernév előfordulása a szövegben) is segítették a modell döntését, robusztusabb eredményeket kaptam, a szövegek feldolgozásának különbségei nem eredményeztek tényleges eltérést a modellek teljesítményében. Ugyanakkor a modellek jobb teljesítményt nyújtottak, mint a stopszavak vagy rövid szavak nélküli modellek. Az egyosztályos megkötés hátránya, hogy csupán részben teljesíti az elvárásokat, amennyiben csak a dominánsabb témát ismeri fel a hozzászólásban, illetve a domináns témával nem rendelkező hozzászólások eltávolításával csökken az adatmennyiség.

Amikor az osztályozómodelleknek csak azt kell felismerniük, hogy előfordul-e az információs vagy érzelmi jellegű támogatás a hozzászólásban, nincs szükség a csak egy kategóriába be nem sorolható adatok eltávolítására és előzetes megkötésekre sem. Emellett jobban modellezi azt a feladatot, pontosabban illeszkedik arra, hogy a hozzászólásokban megjelenő társas támogatási típusokat azonosítsuk. Ezen modell eredményei is az egyosztályos modell eredményeihez hasonlóak, de annál néhány századdal gyengébbek voltak, ami eredhet pontosan abból, hogy nem csak az egyértelműen egy kategóriába sorolható hozzászólások alkották az adatbázist. Az információs típusú társas támogatás emellett magabiztosabban felismerhető a modell által, mint az érzelmi típus, bármelyik modellspecifikációt is vizsgáljuk.

A vizsgált együttthatók alapján a logisztikus regressziós modell működése mindkét kérdés esetében érvényesnek mondható: valóban azok a szavak bírnak jelentős súllyal az osztályozási döntésben, amelyek a szövegek kvalitatív elemzése során tapasztalt témákhoz kapcsolódnak. Összességében elmondható, hogy a társas támogatási kategóriák automatizált felismerésének eredményei bizakodásra adnak okot, a modellek ismeretlen hozzászólásokra való megbízható alkalmazhatóságához azonban a vizsgált modellek teljesítményében még további fejlesztések szükségesek.

A kutatás egyik korlátja, hogy csak egy személy (a cikk írója) osztályozására alapszik; megbízhatóbb képet kapnánk akkor, ha többen kategorizálták volna a hozzászólásokat, és ezen kategorizációkat együttesen vettük volna figyelembe az osztályozás során.

A kutatás célja az volt, hogy kiindulópontként szolgáljon egy későbbi, nagyobb léptékű kutatáshoz, amelyben olyan technikákat tervezünk kidolgozni, amelyekkel nagy megbízhatósággal azonosíthatóvá válnak a társas támogatási típusok fórumszövegekben. Ahhoz azonban, hogy valóban hatékony és megbízható eredményekhez jussunk, egyfelől több adat szükséges, amelyben az egyes, főleg ritkán előforduló kategóriák (kapcsolatok és megbecsülés) számossága is megfelelő; másfelől pedig olyan adat, amely többféle fórumról származó hozzászólásokat tartalmaz, hogy az adott fórumot használók nyelvezetétől kevésbé függjenek a modellek. Mind a kvalitatív, mind a kvantitatív elemzés eredményei alapján érdemes lehet egy olyan osztályozó algoritmus tesztelése, ahol az elsődleges osztályozandó egységet nem a hozzászólások, hanem azok egyes mondatai képzik, s azok összességéből ered a hozzászólás kategóriájának meghatározása.

Social Support on an Online Forum for Depression and Anxiety

Abstract: Nowadays, online communities are typical sources of social support, which is a considerable help especially for those suffering from depression or anxiety. The aim of my research is to investigate the patterns of social support on an online depression and anxiety forum and to serve as an exploratory research of Natural Language Processing usage to classify comments into the categories of social support. The uniqueness of my research is the quantitative text analysis based on a complete qualitative analysis of the whole dataset. The conclusions of the qualitative analysis provide profound information for model definition, and for their evaluation. This knowledge is important for the investigation the potential of automatic text analysis in sociology. On average, four out of five comments are related to social support on the examined forum. Informational support appears in 59.9 percent of the supportive comments, while emotional support appears in 44.7 percent. The applied models' accuracies are nearly 80 percent, which means that they classified the vast majority of comments into the right category. The results show that there is a potential in building reliable models in order to classify the comments into the previously defined categories of social support.

Keywords: depression, social support, online forum, Natural Language Processing, NLP

Irodalom

- Aggarwal, C. C. (2018): *Machine Learning for Text* (1st ed.). Springer Publishing Company, Incorporated. Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-73531-3>
- Barak, A. – Boniel-Nissim, M. – Suler, J. (2008): Fostering empowerment in online support groups. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1867–1883. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2008.02.004>
- Braithwaite, D. O. – Waldron, V. R. – Finn, J. (1999): Communication of Social Support in Computer-Mediated Groups for People With Disabilities. *Health Communication*, 11(2), 123–151. https://doi.org/10.1207/s15327027hc1102_2
- Brown, G. (2002): Social Roles, Context and Evolution in the Origins of Depression. *Journal of Health and Social Behavior*, 43, 255–276. <https://doi.org/10.2307/3090203>
- Busfield, J. (2000): Introduction: Rethinking the sociology of mental health. *Sociology of Health & Illness*, 22(5), 543–558. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.00219>
- Comer, R. J. (2013): *Abnormal Psychology*. Worth Publishers. New York, New York
- Coulson, N. S. (2005): Receiving Social Support Online: An Analysis of a Computer-Mediated Support Group for Individuals Living with Irritable Bowel Syndrome. *CyberPsychology & Behavior*, 8(6), 580–584. <https://doi.org/10.1089/cpb.2005.8.580>
- Cutrona, C. E. – Shaffer, P. A. – Wesner, K. A. – Gardner, K. A. (2007): Optimally matching support and perceived spousal sensitivity. *Journal of Family Psychology*, 21(4), 754–758. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.21.4.754>
- Cutrona, C. E. – Suhr, J. A. (1992): Controllability of stressful events and satisfaction with spouse support behaviors. *Communication Research*, 19(2), 154–174. <https://doi.org/10.1177/009365092019002002>
- Cutrona, C. E. – Suhr, J. A. (1994): Social support communication in the context of marriage: An analysis of couples' supportive interactions. In Burleson, B. R., Albrecht, T. L., &

- Sarason, I. G. *Communication of social support: Messages, interactions, relationships, and community*. (pp. 113–135). Sage Publications, Inc. Thousand Oaks, California
- Deetjen, U. – Powell, J. A. (2016): Informational and emotional elements in online support groups: A Bayesian approach to large-scale content analysis. *Journal of the American Medical Informatics Association*, 23(3), 508–513.
<https://doi.org/10.1093/jamia/ocv190>
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™*, 5th ed. (2013): American Psychiatric Publishing, Inc. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Durkheim, E. (1951): *Suicide: A study in sociology* [1897]. Translated by JA Spaulding and G. Simpson. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1951.
- Gariépy, G. – Honkaniemi, H. – Quesnel-Vallée, A. (2016): Social support and protection from depression: Systematic review of current findings in Western countries. *British Journal of Psychiatry*, 209(4), 284–293. Cambridge Core.
<https://doi.org/10.1192/bjp.bp.115.169094>
- Grav, S. – Hellzèn, O. – Romild, U. – Stordal, E. (2012): Association between social support and depression in the general population: The HUNT study, a cross-sectional survey. *Journal of Clinical Nursing*, 21(1–2), 111–120.
<https://doi.org/10.1111/j.1365-2702.2011.03868.x>
- Hanley, T. – Prescott, J. – Gomez, K. U. (2019): A systematic review exploring how young people use online forums for support around mental health issues. *Journal of Mental Health*, 28(5), 566–576.
<https://doi.org/10.1080/09638237.2019.1630725>
- Hirschfeld, R. M. A. (2001): The Comorbidity of Major Depression and Anxiety Disorders: Recognition and Management in Primary Care. *Primary Care Companion to The Journal of Clinical Psychiatry*, 3(6), 244–254.
<https://doi.org/10.4088/pcc.v03n0609>
- Hosmer Jr., D. W. – Lemeshow, S. – Sturdivant, R. X. (2013): *Applied logistic regression* (Vol. 398). John Wiley & Sons. Hoboken, New Jersey
<https://doi.org/10.1002/9781118548387>
- House, J. S. – Umberson, D. – Landis, K. R. (1988): Structures and Processes of Social Support. *Annual Review of Sociology*, 14(1), 293–318.
<https://doi.org/10.1146/annurev.so.14.080188.001453>
- Huang, K.-Y. – Chengalur-Smith, I. – Ran, W. (2014): Not Just for Support: Companionship Activities in Healthcare Virtual Support Communities. *Communications of the Association for Information Systems*, 34, 561–594.
<https://doi.org/10.17705/1CAIS.03429>
- Kaplan, B. H. – Cassel, J. C. – Gore, S. (1977): Social support and health. *Medical Care*, 15(5), 47–58. <https://doi.org/10.1097/00005650-197705001-00006>
- Karmen, C. – Hsiung, R. C. – Wetter, T. (2015): Screening Internet forum participants for depression symptoms by assembling and enhancing multiple NLP methods. *Computer Methods and Programs in Biomedicine*, 120(1), 27–36.

- <https://doi.org/10.1016/j.cmpb.2015.03.008>
- Landis, J. R. – Koch, G. G. (1977): The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159–174. <https://doi.org/10.2307/2529310>
- Lazáry J. (2020): A COVID–19-pandémia akut hatásai a pszichés állapotra a járvány első szakaszában. *Neuropsychopharmacologica Hungarica*, 22(4), 172–177.
- Liddy, E. (2001): Natural Language Processing. In Kent, A., Lancour, H. (eds.) *Encyclopedia of Library and Information Science*, 2nd Ed. NY. Marcel Decker, Inc
- McCarthy, E. – Tarrier, N. – Gregg, L. (2002): The nature and timing of seasonal affective symptoms and the influence of self-esteem and social support: A longitudinal prospective study. *Psychological Medicine*, 32(8), 1425–1434. <https://doi.org/10.1017/s0033291702006621>
- Molnár, C. (2016): Szövegekódolás a gyakorlatban: Kézi, géppel támogatott és gépi megoldások. In Sebők M. (szerk.): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest, L'Harmattan, 24–36. https://poltextlab.tk.hu/uploads/files/Kvantitativ_szovegelemzes_keszipdf.pdf (utolsó megtekintés: 2021. április 20.)
- Németh, R. – Katona, E. R. – Kmetty, Z. (2020): Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 30(1), 44–62. https://szociologia.hu/dynamic/44_62_oldal.pdf (utolsó megtekintés: 2021. április 22.)
- Németh, R. – Koltai, J. (2020): The potential of automated text analytics in social knowledge building. In: Rudas T., Péli G. (eds.) *Pathways Between Social Science and Computational Social Science – Theories, Methods and Interpretations*. Springer. Cham
- Németh, R. – Sik, D. – Máté, F. (2020): Machine Learning of Concepts Hard Even for Humans: The Case of Online Depression Forums. *International Journal of Qualitative Methods*. <https://doi.org/10.1177/1609406920949338>
- Pikó, B. (2002): A depresszió társadalom-lélektana: Körtünet vagy kortünet? *GYEMSZI – MOB. Valóság*, 55(7), 53–62.
- Prescott, J. – Hanley, T. – Ujhelyi, K. (2017): Peer Communication in Online Mental Health Forums for Young People: Directional and Nondirectional Support. *JMIR Mental Health*, 4(3), e29–e29. PubMed. <https://doi.org/10.2196/mental.6921>
- Rogers, A. – Pilgrim, D. (2005): *A sociology of mental health and illness* (5th ed.). Open University Press. Berkshire England, <https://doi.org/10.1002/cbm.413>
- Sabou, M. – Bontcheva, K. – Derczynski, L. – Scharl, A. (2014): Corpus Annotation through Crowdsourcing: Towards Best Practice Guidelines. *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/497_Paper.pdf (utolsó megtekintés: 2021. április 23.)
- Sebők, M. – Kubik, B. – Molnár, C. – M. Balázs, Á. – Vancso, A. – Zorigt, B. – Zágoni, B. – Szabó, G. (2016): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest, L'Harmattan

- https://poltextlab.tk.hu/uploads/files/Kvantitativ_szovegelemzes_keszipdf.pdf
(utolsó megtekintés: 2021. április 20.)
- Selvin, H. C. (1958): Durkheim's suicide and problems of empirical research. *American Journal of Sociology*, 63(6), 607–619. <https://doi.org/10.1086/222356>
- Semmer, N. K. – Elfering, A. – Jacobshagen, N. – Perrot, T. – Beehr, T. A. – Boos, N. (2008): The emotional meaning of instrumental social support. *International Journal of Stress Management*, 15(3), 235–251.
<https://doi.org/10.1037/1072-5245.15.3.235>
- Tan, P.-N. – Kumar, V. – Steinbach, M. (2012): *Bevezetés az adatbányászatba—Alapvetés*. Panem Kft.
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0046_adatbanyaszat/adatok.html
(utolsó megtekintés: 2021. április 20.)
- Tikk, D. (szerk.). (2007): *Szövegbányászat*. Budapest, Typotex
- van Poppel, F. – Day, L. H. (1996): A Test of Durkheim's Theory of Suicide—Without Committing the 'Ecological Fallacy'. *American Sociological Review*, 61(3), 500–507.
<https://doi.org/10.2307/2096361>
- Vayreda, A. – Antaki, C. (2009): Social Support and Unsolicited Advice in a Bipolar Disorder Online Forum. *Qualitative Health Research*, 19(7), 931–942.
<https://doi.org/10.1177/1049732309338952>
- Walther, J. – Boyd, S. (2002): *Attraction to Computer-Mediated Social Support*. Cresskill, NJ: Hampton press.
- White, M. – Dorman, S. M. (2001): Receiving social support online: Implications for health education. *Health Education Research*, 16(6), 693–707.
<https://doi.org/10.1093/her/16.6.693>
- World Health Organization (2017): *Depression and other common mental disorders: Global health estimates*. World Health Organization. Geneva
<https://apps.who.int/iris/handle/10665/254610> (utolsó megtekintés: 2021. április 18.)

Függelék

1. táblázat: A 23 társas támogatási kategória együttes előfordulása

	Információ				Kézzelf.	Érzelmi						Önbecsülés				Kapcsolatok		
	Tanács	Ajánlat	A helyz. át- ért.	Tanítás	Hajland.	Kapcs	Fiz. tám.	Szimp.	Figy.	Meg- ért.	Bát.	Ima	Bók	Érvény.	Fel- enyh.	Jelen- lét	Társ.	Össe- sen
Információ	Tanács	21	12	39	0	2	0	14	6	18	27	3	9	2	5	8	11	263
	Ajánlat	21	2	25	2	0	0	7	4	10	13	1	1	0	1	4	7	132
	A helyzet át- értékelése	12	2	4	0	0	0	5	1	4	11	0	4	0	3	1	3	103
Kézzelf.	Tanítás	39	25	4	1	0	0	6	5	16	19	1	4	3	1	5	6	367
	Hajlandóság	0	2	0	1	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	2	0	6
	Kapcsolat	2	0	0	0	0		1	2	0	3	1	4	1	0	1	0	31
Érzelmi	Fizikai támo- gatás	0	0	0	1	0		1	0	1	1	0	0	0	0	2	1	9
	Szimpátia	14	7	5	6	1	1		9	13	8	0	2	2	2	11	7	149
	Figyelem	6	4	1	5	0	2	0	9	5	4	1	1	2	1	3	0	109
Önbes.	Megértés/ empátia	18	10	4	16	1	0	1	13	5	25	0	4	2	0	9	8	154
	Bátorítás	27	13	11	19	1	3	1	8	4	25	5	13	4	1	11	6	175
	Ima	3	1	0	1	0	1	0	0	1	0	5	2	0	0	2	0	18
Kapcs.	Bók	9	1	4	4	0	4	0	2	1	4	13	2	1	0	2	4	63
	Érvényesítés	2	0	0	3	0	1	0	2	2	4	0	1		0	1	0	26
	Felőlösség enyhítése	5	1	3	1	0	0	2	1	0	1	0	0	0		1	1	10
Összesen	Jelenlét	8	4	1	5	2	1	2	11	3	9	11	2	2	1		3	59
	Társaság	11	7	3	6	0	0	1	7	0	8	6	0	4	0	1	3	54
	Összesen	263	132	103	367	6	31	9	149	109	154	175	18	63	26	10	59	54

2. táblázat: A társas támogatást kérő és azt nyújtó hozzászólásokat tartalmazó adatokra épülő modellek teljesítménye

2.1. táblázat: A naiv Bayes osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén

	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,648	0,701	0,532	0,09
Stopszavazás nélkül	0,637	0,694	0,508	0,04
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,639	0,704	0,512	0,05

2.2. táblázat: A logisztikus regresszió osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén

	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,709	0,675	0,655	0,32
Stopszavazás nélkül	0,732	0,687	0,684	0,38
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,726	0,684	0,678	0,36

2.3. táblázat: Az SVM osztályozó teljesítménye különböző módon feldolgozott szövegek esetén

	Pontosság	Precizitás	F1-score	Cohen-kappa
Stopszavazva	0,688	0,685	0,607	0,22
Stopszavazás nélkül	0,710	0,681	0,648	0,30
Stopszavazás nélkül, hosszabb szavakkal	0,695	0,678	0,624	0,25

Szociológiai Szemle 31(1): 87–115.

A nemzeti büszkeség építőkövei

Nemzeti identitás és történelemkép a magyar társadalomban¹

László Tamás² – Makay Mónika³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.4>

Beérkezés: 2020. 09. 21.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 04. 28.

Elfogadás: 2021. 05. 06.

Összefoglaló: A nemzeti identitás az elmúlt évtizedek jelentős témája, amely a társadalomtudományos és a közéleti diskurzusok résztvevőit egyaránt foglalkoztatja. Tanulmányunkban képet kívánunk kapni arról, hogy a magyar társadalom tagjainak gondolatvilágában milyen potenciális „büszkeségelemek” jelennek meg. Az elemzés újdonságot jelent a tekintetben, hogy országosan reprezentatív adatokra támaszkodik, ugyanakkor a nyílt kérdéses technika és a feldolgozás induktív logikája révén lehetőséget biztosít a témával kapcsolatos vélemények feltérképezésére. A klaszterelemzés során létrehozott négy jellegzetes büszkeségcsoport más, szociodemográfiai és értékrendi változókkal való összevetése nyomán olyan kérdésekre is választ kívánunk adni, mint hogy alapvető szociológiai ismérvek mentén mennyire egységes vagy heterogén a társadalmi szolidaritás egyik pilléréül szolgáló nemzeti büszkeségforrásokról való közvélekedés, illetőleg milyen esetleges törésvonalak fedezhetők fel.

Kulcsszavak: nemzeti büszkeség, történelemkép, identitás, kollektív emlékezet, klaszterelemzés

A büszkeség és a csoportidentitás dilemmáiról

1. Az elemzés keretei, kérdésfelvetése

Bármely emberi közösséghez való tartozás szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy a közös ismérvek alapján egyazon körbe tartozó (vagy oda sorolható) tagok számára milyen értelmet kap maga a csoporttagság ténye, valamint a konkrét csoport elvi mibenléte. Ezek a problémák olyan, köznapi és tudományos vitákra is alapot adó kérdésekben ölthetnek testet, mint például hogy „mi a (magyar) nemzet”, vagy hogy „mit jelent a (magyar) nemzethez tartozni (magyarnak lenni)”. Az ilyen és ehhez hasonló témák megosztják a kutatókat, hiszen az identitáskérdések körüli harcok jelentős részben egy – tényszerű szempontoktól távoli – szimbolikus térben zajla-

¹ A tanulmány a Századvég Alapítvány által a Nemzeti Emlékezet Bizottsága megbízásából végzett, *A kommunista diktatúra emlékezte a magyar társadalomban* című kutatás eredményeit felhasználva készült, a két intézmény engedélyével.

² Századvég Politikai Iskola Alapítvány, email: laszlo.tamas@szazadveg.hu

³ Századvég Politikai Iskola Alapítvány, email: makay.monika@szazadveg.hu

nak, ez pedig különösképpen így van azokban az esetekben, amikor az egyéni énkép helyett csoport-hovatartozások és húsba vágó társadalmi viszonyok múlnak egy-egy meghatározás és értékelés elfogadásán, illetve elutasításán.

Elemzésünk során arra a kérdésre keressük a választ, hogy napjainkban milyen építőkövekből alkotható meg egy pozitív társadalmi (magyar nemzeti) azonosságtudat. Kutatásunk központi kérdését úgy is megfogalmazhatjuk, hogy „*mi az, ami miatt jó/érdemes magyarnak lenni*” – mindezt pedig „két szűrőn át” kívánjuk vizsgálni, vagyis másodlagos megfigyelői pozíciót felvéve vagyunk kíváncsiak arra, hogy a fenti kérdésre milyen válaszokat találnak megkérdezettjeink. A Századvég Alapítvány a Nemzeti Emlékezet Bizottsága megbízásából 2017-ben és 2018-ban többlépcsős, komplex módszertani eszköztárra épülő társadalomtudományi kutatást végzett *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban* címmel. A vizsgálat sorozat kérdőíves részében szerepelt a következő nyitott kérdés: „Ön szerint magyarként mire lehet büszke az ember?” Elemzésünk empirikus találatát az ezen kérdésre adott válaszok alkotják, ám az eredmények megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlen a büszkeség, a nemzet és az identitás tudományos (és kultúrtörténeti) diskurzusának kontextusában elhelyezni eszmefuttatásunkat – ennek vázlatos áttekintésére, bemutatására vállalkozunk adataink elemzését megelőzően.

2. A büszkeség mint az egyéni és a csoportidentitás közötti híd

Vizsgálatunk gyújtópontjában tehát a *nemzeti büszkeség* áll. A büszkeség fogalma értelmezhető az egyén és a csoport szintjén is, de mindkét esetben ambivalens kulturális gyökérzetre bukkanunk. Ami az egyéni dimenziót illeti, a fogalom kevélységként vagy gőgként a hét főbűn egyikeként szerepel a keresztény hagyományban. A *Biblia* többek között így fogalmaz: „*Ha jön a kevélység, jön a szégyen is, a szerénységgel pedig bölcsesség jár együtt*” (Péld 11,2). Ugyanakkor az egészséges önbizalom is megjelenik, egyénre vonatkoztatva: „*Hiszen ha jól cselekszel, emelt fővel járhatsz*” (1Móz 4,7). Tágabb kulturális közegünk másik alapja, a görög műveltség ettől részben eltérő hangsúlyokkal dolgozik – Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* (1997) a büszkeség „nemes becsvágyként” a felfuvalkodottság túlzása és a kishitűség jelentette hiány között fellelhető erény. Érdemes kiemelni, hogy nemcsak a nyelvek különféle szavai és fogalmai nem feleltethetők meg problémamentesen egymásnak, de a kulturális hagyományokként konszenzuálisan külön kezelt tradíciók esetében is inkább a társadalmi gyakorlatokban folyton változó hangsúlyeltolódások azok, amik között ellentmondásosságot érzékelhetünk.

A modern pszichológiának az önbizalomhiány jelenségére irányuló figyelme, valamint az emberek élénk érdeklődése önmaguk és az önmagukról kialakított kép iránt egymást erősítő folyamatokként is értelmezhetők, amelyek – ismét csak hangsúlyaikat tekintve – eltolták, árnyalták a büszkeség fogalmához társított konnotációkat a pozitív pólus felé. Viszonylagos közmegegyezést tapasztalhatunk a tekintetben, hogy a személyiségfejlődés során kialakuló egészséges énképhez szükséges az identitáshoz stabilan kapcsolódó büszkeségérzés. Tracy és Robins (2007:

189) egyenesen az ember és az állat közötti legfontosabb megkülönböztető jegyek tekintik a komplex szelf-élményt. Az alapérzelmeiktől megkülönböztetik az úgynevezett éntudatos érzelmek kategóriáját, amelybe tartozónak vélik a szégyen, a bűntudat és a zavar mellett a büszkeséget is (Tracy és Robins 2007: 188). Tangney és Tracy (2012) szerint továbbá külön érdemes beszélni *autentikus* és *hübrisztikus* büszkeségről – előbbi ideáltipikusan a jól teljesítő és magabiztos, utóbbi pedig az öntelt és arrogáns személyhez társítható.

A büszkeség témája azonban nem csupán az individuum szintjén vet fel kérdéseket, de csoportvonatkozásait tekintve is jelentős. Ebben a vetületben elengedhetetlen, hogy az *identitás* nagy karriert befutó és virágkorát élő fogalmának kontextusában tárgyaljuk, illetve legalább vázlatosan tisztázzuk, hogy az egyén kollektív elemekre támaszkodó büszkeségérzése milyen szerepet játszik a közösséghez tartozás vonatkozásában, hogyan képez hidat a személy és a nemzet képzei között, továbbá miként illeszkedik mindez a nemzetépítés történelmi léptékű folyamatába.

Az egyén és a csoport közötti viszony meghatározó vonásainak, a közösségi lét feltételeinek Csányi Vilmos (2002) négy pontját határozza meg: közös hiedelmek, közös akciók, közös konstrukciók és érzelmi kötődés. E négy rendszerszervező képesség közül témánk szempontjából talán a *közös hiedelmek* megléte/hiánya a leginkább releváns, melyről a humánetológus a következőket mondja: „*az ember az identitását kifejező kultúráját kritika nélkül elfogadja, kívánja, hiszi a csoport kulturális eszméit, mítoszait, vallását, ideológiáját*” (Csányi 2002: 768) – vagyis olyan gondolati elemekből építi fel saját önazonosságának külső kapcsolódási pontjait, amelyek egy adott, már létező közösség kultúrájának, „elővilágának”⁴ részét képezik. A szociálpszichológus Csepeli György és a szociológus Örkény Antal (1998) is rámutatnak arra a nehézségre, ami a csoport-hovatartozás alapján a kultúrából kiragadott elemeket felhasználó személyes büszkeségérzet formálódásának megértése közben adódik. Véleményük szerint a nemzeti identitást érzelmi szempontból mindenekelőtt a nemzeti büszkeség képes megalapozni, mely „*ezáltal hidat képez a személy saját személyes jóérzéséhez, mintegy megtoldja, kiegészíti a személyes identitás érzelmi alapjait*” (Csepeli–Örkény 1998: 6). A nemzeti büszkeség szempontjából szerintük a fontos kérdés az: mivel igazolják az egyének érzéseik jogosságát. Az ilyen érveléseknek a kutatók két nagyobb csoportját határozzák meg: a *teljesítményfókuszúakat* (amelyek empirikusan igazolhatók), valamint a *kommunikációfókuszúakat* (amelyek társadalmi összehasonlításon alapulnak). A két társadalomkutatónál némiképp megengedőbb álláspontot képvisel Hunyady György (2005), aki kutatásai alapján a nemzeti perspektíva használatának és az önértékelésnek a fontosságára, pozitív hozadékaire is felhívja a figyelmet. Párhuzamot vonva az egészséges, tetterős és életképes egyének pozitív önértékelésével, úgy véli, hogy „*a nemzeti közösség önképe és várakozása is (természetesen nem végtelen, abszurd módon felfokozott formában) akkor és úgy szolgálja a túlélést, ha pozitív*” (Hunyady 2005: 142).

4 Schütz (1984) terminusával élve az elővilág felhalmozódott tapasztalatai a mindenkori életvilágban a hagyományokon keresztül válnak elérhetővé.

A nemzeti „teljesítménnyel” való elégedettség és a szubjektív jólét kapcsolatát vizsgálták pszichológusok a Gallup 128 országban végzett reprezentatív felméréssorozatára alapozva. Morrison, Tay és Diener (2011) az adatokat elemezve arra jutottak, hogy a nemzeti büszkeség jó előrejelzője az egyéni szintű elégedettségnek. Mindez fokozottan igaz az alacsonyabb jövedelmű és kényelmi szintű háztartások, az alacsonyabb szintű mobilitással rendelkezők, valamint azok körében, akik szegényebb vagy nem nyugati országokban élnek. A nyugati országokban ezzel szemben jellemzőbb, hogy a nemzeti büszkeség helyett a munkával, az egészséggel és az életszínvonallal való elégedettség függ össze nagyobb mértékben a szubjektív jóléttel. A kutatók eredményeik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az elégedettség szintjét főként az egyénhez közeli tényezők határozzák meg abban az esetben, ha jobbak a körülmények, vagy nagyobb fokú az individualizmus, a vélt vagy valós társadalmi sikerek súlya azonban nagyobb akkor, ha az életkörülmények kedvezőtlenebbek, vagy a kollektívizmus a jellemző.

A „saját csoport” vélt vagy valós értékei miatti – vagy akár pusztán a csoporthoz való kötődést kísérő – büszkeségérzés a társadalmi diskurzusok turbulens témája, amely megosztja az embereket. A feszültséggel terhes nemzeti identitás példáit láthatjuk abban, hogy a büszkeség mellett megjelenik a nemzeti hovatartozás és a bűn történeti kapcsolatának elismerése révén a szegény fogalmának mind gyakoribb előfordulása és – kutatási eredmények tanúsága szerint – beismerése, felvállalása (melyben a németek és az oroszok „szerepvállalása” mondható jelentősnek) (Csepeli-Örkény 1998: 6). Az identitások elismertetése és elvitatása körüli harcok a tudományos világot sem hagyták érintetlenül (Taylor 1989). Hunyady György (2005: 141–143) szerint a posztmodern szellemi áramlatba illeszkedő nemzetkritika négy tételben foglalható össze: a) a nemzeti összetartozás csupán konstrukció, nincsenek valós alapjai;⁵ b) a nemzethez tartozás szubjektív döntés kérdése; c) a nemzettudat művi termék, társadalmi mechanizmusok és intézmények eredője; d) a társadalmi változások tendenciája egy nemzetek feletti vagy nemzet nélküli kapcsolatoknak kedvező jövő felé mutat.⁶

5 E nézet egyik nagy hatású képviselője Benedict Anderson (1989), aki a nemzeteket „elképzelt” politikai közösségekként definiálja, vagyis az összetartozás érzésének (pusztán) szubjektív, tudati jellegét hangsúlyozza. Más kutatók ezzel szemben éppen a nemzet mint entitás valós alapjait hangsúlyozzák – akár a konstruktivista álláspont kiegészítéseként. Ilyen köztes álláspontot képvisel többek között Craig Calhoun, aki a következőket állítja: „A kategorikus identitások, azáltal, hogy eszközként kínálnak a már előzetesen is létező homogenitás és különbségek megragadására, valamint ezen identitások különböző változatainak kialakítására, a mindennapi életet is formálják. Éppúgy teljességgel lehetetlen, hogy a nacionalizmust teljesen leválasszuk az etnicitásról, mint az, hogy a nacionalizmust egyszerűen az etnicitás folytatásaként magyarázzuk.” (Calhoun 2009: 172–173). Inkább utóbbival cseng egybe Smith (2004) felvetése, aki szerint fontos volna a premodern közösségeknél is vizsgálni, hogyha meg akarjuk érteni, miért vonzó a modernitásban a nemzet és a nacionalizmus – véleménye szerint ugyanis kimutatható egyfajta folytonosság a korábbi szerveződések és a modern nemzetek között, de utóbbi legalábbis nem teljesen új, tisztán „kitalált” jelenség (tehát a szolidaritásnak nem csak kommunikatív alapjai vannak).

6 Hasonlóan, pontokba szedve fogalmazza meg kritikáit Brubaker (1996), aki a szaktudományos diskurzus „ártalmas állításait” gyűjti össze. Ezek egyikét a nemzeti önrendelkezés délibábjának nevezi (szerinte a nemzeti konfliktusok feloldhatók a fenti elvre alapozva), ami egyfajta pozitív olvasata a nacionalizmusnak – vele szemben határozható meg a „lőporos hordó” elterjedt metaforája (amely kifejezetten Kelet-Közép-Európa viszonyait írja le, szembeállítva azokat a nyugati, sok szempontból „egyensúlyibb” helyzetűnek tekintett nacionalizmusokkal). Egy másik „ártalmas állítás” Brubaker szerint, hogy a nemzeti érzés – például kommunista diktatúrák általi – elfojtása annak erőteljes felszínre törését vonja/vonta maga után (vagyis a nacionalizmusnak ősi gyökerei vannak, úgymond az „öszönháztartás” része). Ennek az állításnak az ellentétpárja szerinte az, amikor a nacionalizmusokat az elitek manipulációjaként értelmezik (túlhangsúlyozzák az érdekalapú politikát az identitáspolitikához képest, mesterségesnek láttatva a szóban forgó folyamatokat). A csoport a priori önálló entitásként való kezelése további olyan „előítélet”, ami különösen a közép-kelet-európai régió gondolkodóinak körében népszerű (szemben például az Egyesült Államokkal). Végül Brubaker hatodik pontja a „manicheus nézőpont”, mely a „jó” és „rossz” nacionalizmus címkeivel operál (rossznak bélyegezve például az „etnikai fajtát”, melyet csakugyan a közép-kelet-európai térségnek szokás tulajdonítani).

A nemzet önálló entitásként való meghatározásának nehézségei ugyanakkor nem újkeletűek, már a szociológia klasszikusa, Max Weber is így írt róla: „A »nemzetet« – ha ez a fogalom egyáltalában egyértelműen meghatározható – biztosan nem lehet a neki tulajdonított és a tapasztalatok szerint közös jegyek alapján definiálni. A fogalom – abban az értelemben, ahogy mindenkor használják – először is kétségtelenül azt jelenti, hogy az emberek bizonyos csoportjairól feltételezik, hogy sajátos szolidaritást éreznek másokkal szemben, vagyis a nemzet az értékek körébe tartozik” (Weber 2009: 42).⁷ Miroslav Hroch (2004) differenciált módon közelít a nemzet kérdéséhez, rámutatva, hogy az nem „örök kategória”, hanem a történeti változások komplex folyamatának terméke, sokféle tényező különféle kombinációi révén létrejövő társadalmi csoport. Kialakulásában szerepet játszhatnak objektív (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kapcsolatok, de a kollektív tudatban integrálódó szubjektív reflexiók egyaránt.⁸ Hroch hangsúlyozza továbbá a közös múlt emlékezetének, valamint a nyelvi és kulturális kötődések sokaságára építő társadalmi kommunikációnak a szerepét. A szakirodalomban mind a nemzetek kialakulásának folyamatát, mind pedig a nemzeti identitás hangsúlyait tekintve visszatérően használt eszköz a *kultúrnemzet* és a *politikai nemzet* kettőseinek különbözőségeire való rámutatás. Ezen eltéréseket Alain Dieckhoff (2004) szerint a társadalomtudósok rendszerint úgy értelmezik, hogy előbbi főként a közösen megtapasztalt kulturális örökség (nyelv, vallás stb.), utóbbi pedig a közös politikai berendezkedés múltja és jelene jelentette pilléreken nyugszik.⁹

A nemzet és a nacionalizmus témáinak kiterjedt irodalma van, e kettő pedig egymással szinte szétszálazhatatlanul összekapcsolódott. Az ezekben a kérdésekben kialakult tudományos vitákat meggyőzően foglalja össze Anthony D. Smith (2004: 21), aki a történészek szerepét is hangsúlyozza a kérdésben. „A nacionalizmus története legalább annyira a megfogalmazóinak, mint magának az ideológiának és a mozgalomnak a története. A nacionalizmus, éppen azért, mert annyira sokarcú és változékony, csak különböző konkrét formákban mutatkozik meg, vagy inkább azokban a formákban, amelyekbe támogatói és kritikusai öntik számunkra” (Smith 2004: 21). Smith szerint a történészek megközelítését igen gyakran a nemzettel és a nacionalizmussal kapcsolatos szkepszis, ellenségesség jellemzi – ezt abból a szempontból problematikusnak látja, hogy az ideológiával való foglalkozás során mintha elsikkadna a nemzet kialakulása folyamatának elemzése, ennek jelentősége.¹⁰ A viszonylag újabb keletű

7 Kiemelés az eredetiben.

8 Már Ernest Renan (1995) klasszikus megközelítésében is megjelenik nem csupán az emlékezet és a – „faji”, nyelvi, érdekalapú, vallási vagy földrajzi – kapcsolódási pontok potenciális jelentősége, de a felejtés (sőt, a történelmi tévedés) némiképp szükségzerű szerepe is. „Egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezze, és hogy mindenki sok mindent elfelejtessen.” (Renan 1995: 175). E nézet szerint a közös emlékek öröksége mellett kulcsfontosságú tényező, hogy van-e szándék, akarat a közös folytatásra, tehát a közös múlt elismerése mellett a jövőtervekben megmutatkozó szolidaritásra is.

9 Roger Scruton (2005) a – leginkább politikai nemzetként felfogott – nemzetállamok szükségessége mellett érvel, mintegy szembeállítva azokat a globális és regionális, nemzetek feletti szerveződési formákkal.

10 Hasonló kritikákat fogalmaz meg Peter Stachel (2007) az identitás fogalmának használatával, a kortárs társadalom- és kultúratudományok képviselői általi „elhasználásával” kapcsolatban. A főbb problémák között említi a klisézerű konstruktivizmust („divat” lett az identitások ingatagságáról, konstruáltságáról írni), a fogalom jelentése és használata közötti ellentétet (az állandóság megragadása összeegyeztethetetlen a képlékenység végletes hangsúlyozásával) és mindenekelőtt a fogalom felpuhításának negatív következményeit (elemzési célra mind kevésbé alkalmazható).

– Smith szerint elemzési célra alkalmasabb, kevésbé normatív – megközelítések és tipológiák közül az egyik legnagyobb hatásúnak Seton-Watson (1977) különbségtételét látja, melyben a magyar az úgynevezett „rég, folyamatos nemzetek” közé tartozik (az angolokkal, franciákkal, lengyelekkel, oroszokkal és másokkal egyetemben), szemben az „új nemzetekkel” (szerbek, románok, arabok, afrikaiak stb.).¹¹ Renan (1995) – eredetileg 1882-ben megjelent írásában – azt is hangsúlyozza, hogy a kelet-közép-európai régióban – jellemzően a nyugat-európai nemzetépítési folyamatokkal ellentétben – nem annyira a nyelvi és vallási homogenitás előmozdítása, de gyakran éppen az itt élő népek szembeállítása, egymással szembeni „kijátszása” volt jellemző.¹² Brubaker és Cooper (2000) a fogalmak differenciált használatának egész rendszerét javasolja annak érdekében, hogy a nemzet, a nacionalizmus és az identitás vizsgálata, elemzése során a társadalmi valóság kellően árnyalt bemutatása lehetővé váljon. Abból indulnak ki, hogy a társadalomtudományok képviselői a konstruktivizmus jegyében túl sokféle jelenséget próbálnak az identitás fogalmával leírni – az identitást magától értetődőnek tekintik, mégis sérülékenységet és változékonyságát hangsúlyozzák.¹³ A szerzők szerint célszerű az identifikáció és a kategorizáció fogalmait differenciáltan használni – ezen keresztül kifejezve, hogy ki az, aki a csoportba sorolás aktusát végrehajtja. Fontos volna továbbá az önértelmezés és a társadalmi helymeghatározás diszkurzív, relációkra építő fogalmait is alkalmazni. Emellett pedig az azonosság, kötődés és összetartozás-érzés eltérő jelentésű fogalmait használni annak leírásakor, hogy milyen jellegű és erősségű kötelékek mutathatók ki egyén és csoport között.

Mint látható, a büszkeség fogalmának használata és az általa kifejezett, nehezen körvonalazható jelenségek megítélése körüli elvi és morális dilemmák, ambivalenciák a nemzet szintjén valamiképp megismétlődnek, immár új, politikai eszméktől, de legalábbis értékorientációktól sem mentes, sokszor kimondott vagy kimondatlan normatív elemeket tartalmazó közéleti és tudományos diskurzusok, egymással szemben álló elképzelések és értelmezések formájában.

3. Nemzetképek – a karakter, az identitás és a büszkeség kutatása

A tudományos kíváncsiságnak régóta tárgya, hogy az egyes nemzeti csoportok sajátosságai miben érhetőek tetten. Hunyady György (2005) rámutat, hogy a vizsgálódásoknak

11 Bizonyos fokig már ez az adottság is magyarázatát adhatja, hogy egy-egy nemzet tagjai büszkeségelemek tekintetében mennyiben inkább a távolabbi múltban, illetőleg a jelenben és a közelmúltban tájékozódnak.

12 „*Szent István koronája alatt a magyarok vagy a szlávok napjainkban is épp annyira különböznek egymástól, mint nyolcszáz évvel ezelőtt*” (Renan 1995: 175).

13 A közösségek identitásával kapcsolatos legújabb fejlemények, a modernitás, a globalizáció és a posztmodern összefüggésrendszerében mindinkább széteső, lassanként elvesző emlékezetközösségek helyébe lépő új, pótlékszerű „kapaszkodók” megnevezésére használja Pierre Nora (2010) az emlékezethely fogalmát. A különféle márkák, tárgyak, nevek stb. azt az illúziót keltik a kor embere számára, hogy általuk helyreállítható a történeti idő folytonossága. „*A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket*” (Nora 1999: 6). Gyáni Gábor (2012) két traumatikus történelmi esemény, Trianon és a Holokauszt kapcsán vetette fel annak kérdését, hogy mennyiben tekinthetők a magyar „emlékezet helyeinek” – a kérdésre adott válasz nem egyértelmű, mindenesetre az alapján, hogy a politikai diskurzus szempontjából megosztónak tekinthető témákról, „emlékezethelyekről” van szó, legalábbis kétségbe vonható, hogy ezek mennyiben képesek kifejezni, szimbolizálni a nemzeti közösség összetartozását.

különböző korszakai különíthetők el, melyeket más-más érdeklődési irány és módszer-tan jellemez. A kontinensen már a 19. században is megpróbálkoztak egyes szerzők a nemzetek jellemzőinek többé-kevésbé módszeres leírásával, aminek hazánkban új lendületet adott – egyúttal pedig sajátosan „vádaskodó önvizsgálat” jelleget kölcsönzött – a trianoni békediktátum jelentette sokk. A *nemzetkarakterológiai* munkák helyét később az amerikai szociálpszichológiai kutatások vették át, és szabtak egyúttal új irányt a tudományos kérdésfeltevéseknek is. A tudósokat már nem egyszerűen a népekre, nemzetekre jellemző különbségek, sajátosságok kidomborítása foglalkoztatta, sokkal inkább arra voltak kíváncsiak, hogy milyen *sztereotípiák* tapadnak az egyes csoportokhoz, illetve hogy ezek a róluk kialakított képzetek és értékelések hogyan változnak és maradnak fenn. A nemzetekkel kapcsolatos elképzelések egyéni gondolatvilágokban történő lecsapódása vizsgálatának az ezredfordulót követően is meghatározó iránya az előítéletes gondolkodásmód és a nacionalizmus nézetrendszere közötti összefüggés feltérképezése, a nemzeti identitás és érzület problematikusnak tartott változatainak lokalizálását célzó indíttatás.¹⁴

Az empirikus kutatások legfeljebb elvétve foglalkoztak konkrétan és célzottan a *nemzeti büszkeség* kérdéskörével, azonban számos kutatás operál különböző, büszkeséget körüljárni kívánó kérdésblokkal. Többek között a *Magyar Ifjúságkutatás* keretein belül 2012-ben és 2016-ban is lekérdeztek egy olyan kérdéscsoportot, amely jellemzően a magyar identitás, valamint a nemzettudat mértékének felmérésére alkalmas, emellett a kérdésblokk több eleme is tartalmazta kifejezetten a büszkeség szót. Ezek jellemzően a magyarsággal és a Magyarországgal kapcsolatos büszkeség *mértékét* képesek felmérni, tehát a kérdések jellegéből és a kutatási célok eltérő mivoltából fakadóan a nemzeti büszkeség elemeinek vizsgálatára és differenciálására nem alkalmasak. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a büszkeség mértékének növekedése tapasztalható mind a négy érintett kérdés¹⁵ esetében a magyar fiatalok¹⁶ körében a két adatfelvétel alapján.

Az *Ifjúságkutatásokon* túl megemlítenődik a *European Values Study* (EVS) adatfelvételei is, melyek során azt kérdezték a válaszadóktól, hogy mennyire büszkéek arra, hogy az adott ország állampolgárai. Egész Európát tekintve érdemes kiemelni, hogy a büszkeség mértékét vizsgálva Magyarország – a kutatás mind a négy hullámának eredményei alapján¹⁷ – a középmezőnyben helyezkedik el. A magyar eredményeket longitudinálisan vizsgálva látható, hogy a büszkeség mértéke az évek során viszonylag kis mértékben változott, egyedül a 2008/2009-es eredmények térnek el némiképp (negatív irányban), aminek számos különféle oka lehet, melyek között vélhetően szerepel a gazdasági válság is (1. ábra).

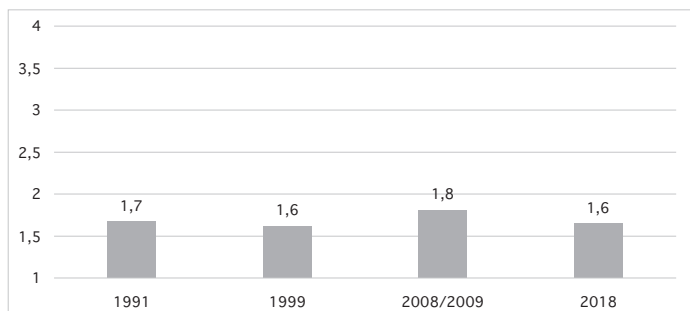
14 A magyarországi vizsgálatok közül kiemelhetjük például Csepeli és munkatársai (2004) vonatkozó, a fenti megközelítést használó tanulmányát.

15 A kijelentések a következők voltak: „Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok.”; „Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek.”; „Büszke vagyok Magyarországra.”; „Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.”. Ezekről az állításokról kellett megmondaniuk a válaszadóknak egy Likert-skála segítségével, hogy milyen mértékben értenek egyet velük.

16 2012-ben teljes mintán, míg 2016-ban 2000 fős almintán kérdezték le a kérdéseket.

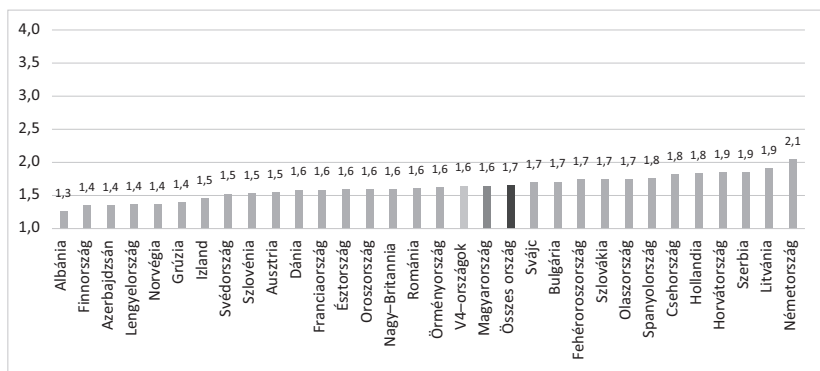
17 Az EVS hullámai adatfelvételeinek időpontja Magyarországon: 1991, 1999, 2008/2009, 2018.

1. ábra: „Mennyire büszke arra, hogy Magyarország állampolgára?” – az eredmények átlaga az egyes EVS-hullámokban¹⁸ (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)

Az utolsó EVS-hullám eredményei alapján, az összes részt vevő országot vizsgálva Magyarország eredménye abszolút átlagosnak mondható, ezt remekül példázza, hogy a V4-országok átlaga, valamint az összes ország átlaga között helyezkedik el a 2. ábrán. A visegrádi országok kapcsán elmondható, hogy kiemelkedően büszkék a lengyelek, ám a magyarokhoz hasonlóan a szlovák válaszadók szintén átlagos büszkeségérzettel rendelkeznek, a csehországi kérdezettek pedig valamivel kevésbé büszkék a nemzetükre. Az országok teljes sorából az albánok a leginkább, míg a németek a legkevesbé büszkék a nemzetükre. Már korábbi kutatások is bizonyították, hogy az albánok kiemelkedően büszkék a történelmükre, a gyökereikre, a már leküzdött és a még előttük álló akadályokra egyaránt (Spahiu 2017), míg a németek esetében a szerényebb mértékű büszkeség okai többek között vélhetően a 20. századi Németország háborús részvételére és tetteire vezethetők vissza (Miller-Idriss–Rothenberg 2012).

2. ábra: „Mennyire büszke arra, hogy [ország] állampolgára?” – az eredmények átlaga a 2018-as adatfelvétel alapján (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)

¹⁸ Az adatok forrása: az EVS összesített adatbázisa.

A nagymintás, reprezentatív felmérések közül kiemelendő a *Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program* (angol rövidítéssel ISSP), amely számos országban felvett kérdőívekben foglalkozott a nemzeti identitás témakörével (az 1995-ös, a 2003-as, valamint a 2013-as adatfelvételek keretében).¹⁹ Ebben a kutatássorozathoz a válaszadók identitásának *mértékére és milyenségére* előre meghatározott lehetőségek közötti választásaik alapján nyílt lehetőség következtetni. Az általunk használt módszerhez leginkább hasonló megközelítéssel a nemzeti büszkeség formáinak feltérképezésére és mérésére vonatkozóan a 2014-es, állampolgársággal, nemzeti büszkeséggel foglalkozó kutatásban találkoztunk. A kérdőíves vizsgálat során tíz tényezőt soroltak fel, ezekről mondták meg a felmérésben részt vevők, hogy az adott dologra milyen mértékben büszkéek. Az alábbi táblázatban látható, hogy a felsoroltak közül a *sportban*, illetve a *művészetben és irodalomban* elért eredményekre a legbüszkébbek a magyar válaszadók, ezzel szemben legkevésbé a demokrácia működése és a társadalombiztosítási rendszer tölti el őket büszkeséggel (1. táblázat).

1. táblázat: A nemzeti büszkeség az ISSP 2014-es felmérése²⁰ alapján – átlagértékek

„Mennyire büszke országában a következőkre?” (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)	
Sportokban elért eredmények	1,7
Művészetben és irodalomban elért eredmények	1,7
Tudományos és technológiai területen elért eredmények	1,9
A történelem	1,9
Fegyveres erők	2,5
Méltányos bánásmód a különböző társadalmi csoportokkal	2,7
Gazdasági területen elért eredmények	2,7
Politikai befolyás a világban	2,7
A demokrácia működése	2,8
Társadalombiztosítási rendszer	2,8

Csepeli György és Örkény Antal (1998) még az első adatfelvételi hullám (1995) adatai alapján a nemzeti identitás öt, egymástól különböző típusát reprezentáló csoportot („xenofóbok”, „kulturális nacionalisták”, „mérsékelt nacionalisták”, „politikai nacionalisták”, „kozmetopoliták”) határoztak meg, klaszterelemzés segítségével. Úgy találták, hogy Magyarországon – a vizsgálatban szereplő másik huszonkét, zömében európai országgal összehasonlítva – a „mérsékelt” és a „kulturális nacionalisták” aránya mondható magasnak (mindkét csoportot viszonylag jelentős etnocentrizmus és idegenekkel szembeni intolerancia jellemzi a szerzők szerint). Kiemelhetjük to-

¹⁹ Kutatásunk fókuszában európai, illetve Magyarországot (is) érintő kutatások állnak, ám érdemes megemlíteni, hogy Meitinger (2018), aki Németországban, Nagy-Britanniában, Mexikóban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban kutatott, arra az eredményre jutott, hogy kétféle nemzeti büszkeségről beszélhetünk. Az egyik a normatív, a másik pedig a megalapozott nemzeti büszkeség. Témánk szempontjából a legjelentősebb eredménye annak feltárása, hogy az egyes nemzeti büszkeséget mérő mutatók, melyeket az ISSP is használ (GNatPr), nem működnek minden országban egyformán jól.

²⁰ Az adatok forrása: az ISSP 2014-es magyar adatbázisa.

vábbá azon megállapításukat, hogy az etnocentrikus érzések generálására – a németek kivételével – minden országban különösen alkalmasnak látszanak a nemzetközi sportesemények.²¹ *„Különösen élen járnak ebben a posztszocialista országok, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az államszocializmus alatt a nemzetközi sportszeplés a nemzeti azonosulás szinte egyetlen legitim megnyilvánulása volt.”* (Csepeli–Örkény 1998: 5). Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az „etnocentrizmus” fogalma önmagában is értékterhelt, és a saját csoport iránti természetes elfogultságot mintha burkoltan megbélyegezné.²²

Fabrykant és Magun (2015) ugyancsak az ISSP – 2003-as – adatfelvételére alapozva végezték el elemzésüket, mely során a nemzeti büszkeség megalapozott és normatív dimenzióit vették górcső alá. Mint rámutattak, a vizsgálatban részt vevő országok közötti „rangsort” illetően jelentős különbségek fedezhetők fel attól függően, hogy egyetlen, általános kérdéssel vagy több, a felmérésben használt tíz, teljesítményre vonatkozó indikátort alapul véve mérjük a nemzeti büszkeség mértékét – míg például Svájcban utóbbi szempontból tekinthető viszonylag jelentősnek a büszkeség, és előbbiben jóval alacsonyabbnak, addig a Fülöp-szigeteken éppen fordított a helyzet. Magyarország a felmérésben részt vevő 36 ország, illetve régió közül egyetlen, általános kérdés alapján a huszonkettedik, a tíz, különféle szempont szerint viszont a tizenötödik helyet foglalja el. A kutatók faktorelemzés alapján kimutatták, hogy a tíz indikátor alapján elkülöníthető egyrészt egy úgynevezett elitista és egy tömeges nemzeti büszkeség. Az előbbihez sorolt objektívációkat jellemzően a mindenkori elit állítja elő (tudományos vívmányok, sporteredmények, történelem stb.), az utóbbiakhoz tartozók viszont rutinszerű társadalmi folyamatokat jeleznek, amelyek az „egyszerű” ember jólétét is befolyásolják (társadalombiztosítási rendszer, gazdasági eredmények stb.). Magyarországon e kettő közül egyértelműen az előbbi, „elitista” típusú büszkeség a meghatározóbb. Fabrykant és Magun eredményeik alapján azt a következtetést vonják le, hogy a nacionalizmus nem feltétlenül irracionális tényezőkből nyeri vonzerejét, és cáfolják azt az elképzelést, miszerint egy kis létszámú elit által a szélesebb néprétegek számára „legyártott”, felülről irányított ideológiai termék lenne. Mint írják, elemzésük azt támasztja alá, hogy napjaink nemzeti büszkesége nem húz határvonalat az irracionális tömegek és egy manipulatív elit közé – az országok népességében egyszerre van jelen a kritikai gondolkodást inkább feltételező megalapozott és az indoktrinációra építő, normatív jellegű nemzeti büszkeség. *„A kétféle büszkeség közötti különbség gyakorlati következménye abból fakad, hogy az emberek objektíven megalapozott nemzeti büszkeségre törekedve szívesen hozzájárulnak az ország kézzelfogható eredményeihez, miközben a normatívan*

21 Ezzel kapcsolatban ugyanakkor megjegyezhető, hogy a német nemzeti identitás kifejezése körüli viták részben éppen arról szólnak, hogy a sportesemények alkalmat adhatnak-e egy, a történelmi előzmények mellett is „ártalmatlan” büszkeségérzetre.

22 Érdekes kérdés, hogy a sporteseményekkel kapcsolatban a szervesen fejlődött, tradicionális közösség (az „ethnosz”) iránti elfogultság növekedése miért tűnik vizsgálándó, társadalmi veszélyt inkább magában hordozó jelenségnek, mint egy ugyanolyan sportesemény alkalmával a mesterséges, vagy legalábbis a modernitás termékének tekinthető, ugyanúgy elfogultsággal járó csoportidentitások (szurkolói klubok, rajongótáborok) önkifejezése.

kijelölt büszkeség fenntartása sok esetben csupán a vágyvezérelt gondolkodás ösztönzésére szolgál” (Fabrykant–Magun 2015: 28).²³

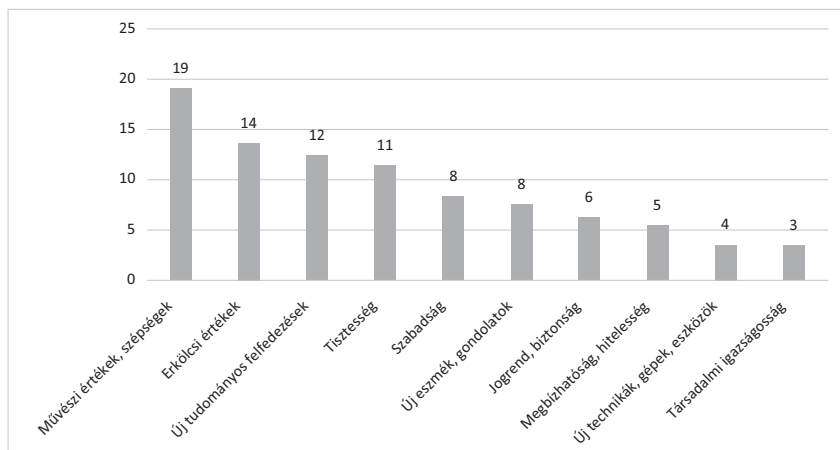
További kérdőíves adatfelvételeket vizsgálva megemlítenéd Füstös László, Hankiss Elemér és Antalóczy Tímea 2008-as *Emberi magatartás és értékrend* című kvantitatív adatfelvétele,²⁴ mely során huszonnégyszáz²⁵ tényezőről kérdezték meg, hogy az adott szempont szerint hol van a világ közepe. Minden esetben kilenc ország közül kellett a válaszadónak kiválasztaniuk azt, amelyik szerintük a *világ közepe* az éppen szóban forgó szempont szerint. A 3. ábrán látható tényezők mindegyike büszkeségre adhat okot. Látható, hogy a Magyarországot választók aránya minden esetben 20 százalék alatt maradt, ám ez – figyelembe véve, hogy kilenc ország közül lehetett választani, melyek között számos, általában fejlettebbnek tartott ország szerepelt – nem tekinthető a büszkeség hiányának. Egy-két tényezőt közelebből vizsgálva összességében elmondható, hogy az itt bemutatott szempontok esetében jellemzően nyugati országok viszik a prímét a magyarok szerint (minden esetben az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Németország vagy Ausztria kapta a legtöbb jelölést). A művészi értékek esetében a kérdezettek 56 százaléka választotta Franciaországot, míg az erkölcsi értékek esetén Ausztriáról, Németországról és Franciaországról is nagyobb arányban gondolják úgy a kérdezettek, hogy a leginkább rá illik. Érdekes továbbá, hogy a tudományos felfedezéseket a válaszadók fele leginkább az Egyesült Államokhoz köti, 17 százalék Kínához, 12 százalék pedig Magyarországhoz.

23 Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy a nemzeti büszkeségre úgy is tekinthetünk, mint aminek csak egyik, „kimeneti” oldala a büszkeségérzet megléte/megjelenése, másik oldalán (a „bemenetin”) található ennek „politikai termelését” mint a nacionalizmus megnyilvánulását. Ilyen értelemben a nemzeti identitások konstitúciója legalábbis egyik fontos összetevője a nemzeti tudat kialakításának és fenntartásának. Azt feltételezzük ugyanakkor, hogy a büszkeség „megalapozottsága” és „normaszerűsége” nem – de legalábbis nem szükségszerűen – függ a mindenkori elitiek által generált azonosulási lehetőségektől; például a kevés objektív elemre épített nemzeti büszkeség nemcsak a „felülről előírt” nemzeti érzület tartalmatlan megnyilvánulásának tekinthető, hanem a kollektív emlékezet töredezettségének, a közösség múltképéhez hozzátartozó felejtésnek is tulajdonítható. Assmann (2013) szerint a kollektív felejtés már az ókori magaskultúrák társadalmi számára is olyan kihívást jelentett, ami az integráció ellenében hatott – ez pedig, tehetjük hozzá, már a mai értelemben vett nemzetek létrejötte előtt is olyan természetes mozgatórugóként szolgált, ami szinte magától értetődően indította be a megőrzés technikáit és a múlttal való kollektív azonosulást „becsatornázó” folyamatokat.

24 A kutatás során 1153 főt kérdeztek meg.

25 Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé az összes szempont tárgyalását, ezért itt a téma szempontjából nagyobb jelentőséggel bíró tényezőket vizsgáljuk meg, kizárólag azokat, melyek büszkeségre adhatnak okot.

3. ábra: „Arra kérem, válasszon ki egyet a kilenc ország közül, amelyre a leginkább jellemző az adott jelenség, tulajdonság!” – Magyarországot jelölők aránya, százalékban kifejezve

A büszkeség témájához indirekt módon, de a nemzeti identitás aktuális kérdéseire közvetlenül is kapcsolódó kutatási eredményeket közölt a Pew Research Center (2017), amely vizsgálat adatait 2016 tavaszán tizennégy országban, köztük Magyarországon vették fel. Elemzésük apropóját a nemzetközi migráció akkori fokozódása adta, a részt vevő országok lakosságát pedig arról kérdezték, hogy a nyelvtudás, a születés helye, a szokások és hagyományok, illetőleg a vallás mennyiben tekinthető meghatározónak az adott országhoz, nemzethez tartozás, a nemzeti identitás szempontjából. Magyarország mindegyik vizsgált vonatkozásban azok közé az országok közé tartozik, ahol a lakosság viszonylag nagy arányban gondolja nagyon fontosnak az adott tényezőt a közösséghez tartozást illetően. A tíz európai ország lakosai közül a magyarok szemében számítanak legtöbbször a szokások és a hagyományok (68 százalék jelölte meg a négyfokú skála legmagasabb értékét), valamint a születés helye (52 százalék szerint nagyon fontos), de a nyelvtudás (81 százalék szerint nagyon fontos) és a vallás (29 százalék a vonatkozó arányszám) tekintetében is a harmadik, illetve negyedik helyet foglalja el Magyarország. Bár a kontinens egyes országaiban igen eltérők a vélemények a nemzeti identitás szempontjából fontos tényezőket illetően, az egyértelműen látható, hogy a nyelvtudás alapvető jelentőségű. A Pew Research Center elemzése arra is rávilágított, hogy összefüggés van egyfelől a feltárt attitűdök, másfelől pedig az életkor, illetőleg a politikai beállítódás között – jellemzően az idősebbek és a magukat jobboldalinak tartók vélik fontosnak az egyes kritériumokat a közösséghez tartozás tekintetében.

A korábbi kvantitatív kutatások sorbavételének zárásaként érdemesnek tartjuk megemlíteni a Trianon100 reprezentatív kutatást (MTA – Lendület Trianon 100 Kutatócsoport 2020). A felmérés elsősorban ismeretekre, a magyar történelem jellem-

zőinek megítélésére és konkrét tényekre vonatkozott, de feltételezzük, hogy a magyar történelemről való vélekedés valamilyen mértékben meghatározhatja a nemzethez kapcsolódó érzéseket, így a büszkeséget is. A kutatás főbb eredményei szerint a magyarok jelentős része – bár fordulatossnak, ám egyúttal – tragikusnak tartja a magyar történelem alakulását. A nemzeti büszkeség vizsgálata szempontjából az egyik legérdekesebb kérdés, hogy kik azok, akik dicsőségesnek tartják a történelmet – ez a csoport a válaszadók 60 százalékát teszi ki, ők azok, akik feltételezhetően büszkeségről számolnának be hasonló kérdés esetén. Érdekes adalék még, hogy a válaszadók 84 százaléka szerint „magyar az, akinek fáj Trianon”.²⁶ Feltételezzük, hogy az e kijelentéssel való ekkora mértékű egyetértésnek szerepe lehet a magyarságról, magyar nemzetről való gondolkodásmódban is, tehát oka vagy gátló tényezője lehet a büszkeség érzésének.²⁷

A nemzeti identitás és büszkeség vizsgálatának megtalálhatjuk a szakirodalomban kvalitatív kutatásmódszertanra épülő példáját is. Berger Ágnes (2005) hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásának tükrében elemezte a nemzeti identitástudatot, melyhez tíz magyarországi, multinacionális cégnél dolgozó vezetővel készült interjút használt fel. Tanulmányában többek között rámutatott két visszatérő narratívára: egyfelől a kérdezettek büszkéek a magyar nemzet *ellenállóképességére és szívósságára*, egy másik tipikus megközelítés szerint pedig az ország *kivételesnek ítélt szellemi tőkéjére, tehetségére* hivatkoznak (Berger 2005: 119). A szerző – Halbwachs nyomán – a kollektív emlékezet fogalmára vezeti vissza az interjús beszélgetésekben közölt vonatkozó információkat: „*a kollektív emlékezet egyfajta természetes áramlatként jön létre: csak olyan események, tapasztalatok maradhatnak meg benne, amelyek a csoport számára elegendő szimbolikus jelentőséggel bírnak ahhoz, hogy a nemzet tudatában elevenen tovább éljenek.*” (Berger 2005: 117). Ez egyúttal a jelen tanulmányban részletesen elemzett, nyitott kérdésre kapott válaszok, „szövegtörödékek” társadalmi vetületben való értelmezhetősége mellett is szól.

Az általunk vizsgált területnek könyvtárnyi előzménye van, akár a büszkeség, akár a nemzet, akár az identitás fogalmának nyomvonalán indulunk el – ezek legalább vázlatos ismertetését szükségesnek éreztük annak érdekében, hogy a kérdéskör különféle vetületei megfelelően tág értelmezési kontextust adjanak. Tudományos szempontból is gazdagon kutatott területről beszélhetünk, tehát jogosan merülhet föl a kérdés: mi újat tudunk mondani a jelen tanulmányban közzétett elemzésben? A kérdőívben feltett kérdés („*Ön szerint magyarként mire lehet büszke az ember?*”) lehetőséget ad közvetlenül annak megválaszolására: *mik lehetnek egy*

26 Ez a kvantitatív adat némiképp ellentmondani látszik annak az általános perpciónak, hogy Trianon megítélése, az eseményhez való viszonyulás megosztó kérdés a magyar társadalomban. Ennek kapcsán felvethető, hogy a nyilvános diskurzusok mennyiben tekinthetők megbízhatónak a tekintetben, hogy egy közösség gondolat- és érzésvilágában mi számít az egymás iránti szolidaritás alapjának.

27 Ernest Renan (1995) szerint a közös szenvedés a közös örömnél is erősebb kapocs a nemzetek életében. Mint fogalmaz, „*nemzeti emlékeinkben a gyász becsebb, mint a győzelem, mivelhogy kötelességeinkre figyelmeztet, közös erőfeszítésre ösztönöz*” (Renan 1995: 185). Az empirikus kutatás eredményei azt is kifejezhetik, amire Renan is utal, miszerint büszkeségre nem pusztán a múlt dicső pillanatai, de a sebek jelentette „megpróbáltatás” szintén alapot adhat – Máté-Tóth András (2015) a kollektív identitások sebzettségét különösen jellemzőnek tartja a kelet-közép-európai régió országaira.

egészséges nemzeti identitás, egy megfelelő mértékű nemzeti érzület építőkövei, a magyarok közösségével való azonosulás melletti legitim, morálisan elfogadható érvelések alappillérei – elsősorban a társadalom tagjai, nem pedig a kutatók értékrendje, előítéletei szerint. Eredményeink módszertani érdekességét pedig az adja, hogy kvalitatív szemléletben megfogalmazott (nyitott) kérdés nyomán előállított kvantitatív (országosan reprezentatív) adatok vegyes módszertannal történt elemzésén (kutatói trianguláció²⁸ során kategorizált válaszok többváltozós statisztikai eljárásokkal történt vizsgálatán) alapulnak.

A nemzeti büszkeség építőkövei a magyar társadalomban

1. A nemzeti büszkeség lehetséges forrásainak kutatásáról

A jelen tanulmányban bemutatott eredmények részletes ismertetésével vállalt célunk, hogy a nemzeti büszkeséggel kapcsolatos gazdag elméleti munkák és áttekinthető jellegű összehasonlításra alkalmas nemzetközi kutatások által megrajzolt képet kiegészítsük. A saját nemzettel és országgal kapcsolatos büszkeség mérésére a fentiekhez hasonló, zárt kérdéseken alapuló módszerek használata bevettnek számít. A hagyományos kvantitatív kutatások azonban – kiváltképpen a kategóriák előre megadott volta miatt – jelentős információvesztéssel járhatnak, a nemzeti büszkeség témája pedig számos árnyalatnyi különbséget hordozhat magában. Éppen ezért egy – a korábbiaktól eltérő – módszert választottunk a nemzeti büszkeség feltérképezésére, amit az alábbiakban ismertetünk, egyúttal pedig röviden bemutatjuk az elemzés alapjául szolgáló adatforrás előállításának körülményeit.

A magyarországi felnőtt lakosság körében végzett reprezentatív adatfelvétel²⁹ során a kérdezőbiztosok számítógéppel támogatott személyes kérdezés („CAPI”)³⁰ keretei között ezer embert kérdeztek meg. A kérdőívben a magyar történelem megítélésére és a nemzeti büszkeség elemeire vonatkozó kérdések közvetlenül a történelem iránti általános érdeklődést és a történelmi ismeretekkel való rendelkezés általános és személyes vonatkozásainak percepcióját mérő bevezető kérdésblokk után következtek – így potenciálisan csak viszonylag kevés tényező befolyásolta az általunk elemzett, központi kérdésekre történő válaszadást (a kérdéssor következő témablokkjai már kifejezetten a kommunista korszakkal voltak kapcsolatosak, a kérdőívet pedig szociodemográfiai ismérvek, életmódra és értékrendre vonatkozó kérdések zárták).

28 A trianguláció elvének alkalmazási lehetőségeiről és a fogalom megalkotásának hátteréről bővebben értekezett Szokolcsy Ágnes (2004: 245).

29 Nem, korcsoport és a lakhely településtípusa szerint, a Központi Statisztikai Hivatal 2016. évi kis népszámlálásának adatai alapján (a mintavétel során keletkező kisebb eltéréseket nem, korcsoport, településtípus és legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint, iteratív súlyozással korrigáltuk).

30 Computer Assisted Personal Interviewing.

2. Az empirikus elemzés eredményei

Jelen fejezetben bemutatjuk, hogy a magyar társadalom tagjainak nemzeti identitása milyen építőkövekből áll, ezeknek milyen „típusai” azonosíthatók, illetve hogy választásaik eltérő kombinációi alapján milyen különféle csoportok határozhatók meg – valamint hogy ezeknek a klasztereknek milyen szociodemográfiai, értékrendbeli jellemzői vannak, nem utolsósorban pedig a magyar történelem domináns megítélését illetően milyen percepciókkal rendelkeznek.

A nemzeti büszkeség elemei és kategóriái

A nemzeti büszkeség feltérképezésére a következő kérdést használtuk fel: „*Ön szerint ma magyarként mi töltheti el büszkeséggel az embert?*” Minden kérdezett legfeljebb három – saját szavaival megfogalmazott – választ adhatott a kérdésre, így összesen mintegy háromezer válasz elemzésére került sor. Az elemzés során elsőként a hiányos, nem értelmezhető és nem releváns válaszokat azonosítottuk,³¹ ami alapján elmondható, hogy mindösszesen a kérdezettek 84,2 százaléka mondott legalább egy értelmezhető dolgot, amire a magyarok büszkék lehetnek. A fennmaradó 15,8 százalék körében szignifikánsan felülreprezentáltak a fiatalok (18–29 évesek) és a vidéki városokban (de nem megyeszékhelyen) élők. Mindezek ellenére nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a nem, vagy nem értelmezhető módon válaszolók szerint nincs mire büszkének lenniük a magyaroknak, ám feltehetjük, hogy a fiatalabbak kevésbé tudnak azonosulni a jelen lévő identitáselemekkel, vagy elképzelhető, hogy egyszerűen nem igazán érdeklődnek a téma iránt. Ezzel szemben az, hogy valaki egy, kettő, három vagy több dologra is büszke, önmagában nagyobb érdeklődést feltételez. Az elemzés további szakaszaiban azon válaszadók (842 fő) eredményeivel dolgozunk tovább, akik említettek legalább egy büszkeségelemet. A kategorizálatlan, önálló büszkeségelemek meglehetősen heterogének voltak, ezenfelül – amennyiben egy válaszadó több dolgot is említett – többször előfordult, hogy egyes kérdezettek a három helyen három különböző kategóriába tartozó büszkeségelemet említettek meg (például nyertes csaták, kiváló költők és művészek egyazon kérdezett válasza). Emellett kevesebb volt az olyan válaszadó, akiknek a válasza egyazon kategóriába sorolhatók lettek volna. Az egyedi büszkeségelemeket több, egymástól – több tényező mentén – eltérő módon kategorizáltuk annak érdekében, hogy a lehető legkevesebb információvesztés mellett, a továbbiakban kvantitatív módon elemezhető adatokat kapjunk. A kategorizálás folyamata több lépcsőben, kutatói trianguláció alkalmazásával zajlott.³² Első lépésben a válaszok tisztítására került sor, ami önmagában egyfajta csoportosítási eljárás volt, ám itt még csak az egymáshoz nagyon ha-

31 Irrelevánsnak tekintettünk olyan válaszokat, mint például hogy „sok minden” vagy „ez így hülyeség”. Ezenfelül voltak, akik szerint nincs olyan, amire büszkék lehetünk (hiányos válasz), és természetesen voltak, akik nem tudtak/akartak válaszolni a feltett kérdésre.

32 A kódolási-kategorizálási eljárás során a megalapozott elmélet módszerének elveit követtük, folyamatosan finomítva az egyes elnevezéseket, amennyire lehetett, a szükségszerű absztrahálás során is ragaszkodva az eredeti szövegtörödékek nyelvi stílusához és/vagy denotatív jelentéséhez. A megalapozott elmélet módszerét Corbin és Strauss (2015) könyve részletesen ismerteti.

sonló válaszok kerültek egy kategóriába. Ebben a lépésben került például a „Balaton és környéke”, valamint a „Balaton” válasz egyaránt a „Balaton” gyűjtőfogalom alá. Így, az alapvető adattisztítást és minimális összevonásokat követően 271 egyedi, tisztított válaszról beszélhetünk, melyeket további kategóriákba soroltunk. Egyfelől háromszintű – az eltérő szinteken egyre kevesebb kategóriát tartalmazó, ezáltal egyre nagyobb fokú absztrakciót jelentő – tartalmi kategorizálást végeztünk, másfelől létrehoztunk egy úgynevezett formális kategóriarendszert is (amely a jelentések némiképp szükségszerűen szubjektív kategorizálása helyett a válaszok típusait olyan jellegzetességek alapján ragadta meg, mint hogy például személyt, eseményt stb. nevezett-e meg).³³

Az elemzést előkészítő csoportosítás szintjei a következők voltak: alapszintű, középszintű és felső szintű tartalmi kategóriák. A második lépésben létrehozott alapszintű kategóriákat inkább csak útmutatóként vettük figyelembe a későbbiekben, ezek még szorosan, közel azonos formában magukban hordozták a válaszadók említéseit, így ez a szint még 133 kategóriát tartalmazott. A tisztított büszkeségelemek és az alapszintű kategóriák figyelembevételével születtek meg harmadik lépésben a középszintű kategóriák, melyekből 41-et hoztunk létre, végül utolsó lépésként ezek összevonása révén alakult ki a 12, leginkább letisztult felső szintű kategória,³⁴ melyekre az elemzés további részeit építjük (2. táblázat). A kategóriák a következők: 1. *korábbi történelmi, politikai esemény, személy*, amibe minden 1945 előtti, az elnevezésben szereplő kategóriákba tartozó büszkeségelem beletartozik. 2. *A kultúra, művészet* kategóriába kerültek az írók, költők, zenszerzők, valamint a kultúrához köthető fogalmak, mint például a nóták, a színház és a kalocsai hímzés. 3. *A sport* kategóriába kerültek a sportolók, a sportcsapatok, illetve a hazai rendezésű sportesemények is, például az Aranycsapat, illetve a vizes világbajnokság is. 4. A következő kategória a *társadalmi csoportok*, ahová olyan – tovább nem konkretizált – említéseket soroltunk, amilyenek az ősök, a nők vagy a bányászok. Az 5. kategória a *tudomány, felfedezések és találmányok* nevet kapta, idekerültek a magyar feltalálók, valamint a hozzájuk köthető felfedezések, találmányok. 6. A *magyar termék* kategóriába a jellegzetes magyar ételek és italok – melyek önmagukban elemezhetetlen méretű csoportot képeztek volna –, valamint a forint és a Malév tartoznak. 7. Külön kategóriát hoztunk létre továbbá *1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy* névvel, amibe olyan egyéni említések kerültek, mint az ezredév, a rendszerváltás, Kádár János és Gyurcsány Ferenc. A kategória egyes aktuálpolitikai elemeinek különválasztását megfontoltuk, ám ez esetben a két alkategória egyike sem rendelkezne megfelelő, elemzésre alkalmas elemszámmal, ezért döntöttünk az emergens kategória megtartása mellett. 8. A *nemzeti jelképek, szimbólumok* újabb kategóriát alkotnak, ahova a Himnusz, a

³³ Ez utóbbi kategóriarendszert végül nem használtuk fel jelen elemzésünk során.

³⁴ Az összes kategória említ / nem említ struktúrájú, tehát az összes (1000 fő) válaszadóra vetítve tartalmazza azokat, akik az adott kategóriába tartozó egyedi büszkeségelemet említették meg. Egy válaszadó adott esetben több mint három kategóriába is tartozhat, mivel a rögzítéseknel visszatérően előfordult, hogy egy válaszhelyen több dolgot is rögzítettek a kérdezőbiztosok – ezek között nem kívántunk utólag, önkényes módon szelektálni.

hungarikumok, a magyar zászló és a fentiekhez hasonló büszkeségelemek kerültek. 9. A *gazdaság* nevű kategóriába a turizmus egyes elemeit, illetve a gazdaság bizonyos ágazatait soroltuk. 10. Ezek mellett számos egyedi említés tartozik a *természeti és épített környezet, földrajzi helyek* nevű csoportba, ide került minden természeti képződmény, úgymint a Duna és a Badacsony, valamint az épített büszkeségelemek is, így a stadionok³⁵ vagy a fürdők. 11. Létrehoztunk egy csoportot, amelybe a *személyes tulajdonságok, értékek* kerültek, ide kifejezetten emberi, egyénekhez köthető jellemzőket soroltunk, amilyen a becsületesség, a vendégszeretet és a talpraesettség. 12. Végül utóbbihoz hasonlóan tulajdonságok kerültek a *nemzeti jellemvonások, általános értékek* nevű kategóriába, ám ide azokat a büszkeségelemeket soroltuk be, amelyek a nemzet összességére vonatkoztatva adhatnak okot büszkeségre – ide került például az erő, a kereszténység és az összetartás is. Az egyes kategóriákba tartozó egyedi elemek említési gyakorisága meglehetősen széles skálán mozgott, a legalacsonyabb számosságú kategória a *nemzeti jelképek, szimbólumok* csoportja volt, amelybe tartozó büszkeségelemet az összes válaszadó 1,4 százaléka említett meg, ezenfelül szintén kevesen (összesen 2 százalékban) említettek a *gazdaság* kategóriába tartozó elemeket. A vonatkozó csoportokat azonban mégis érdemes volt megtartani, mert az ezekben szereplő egyedi büszkeségelemek átsorolása nemkívánatos mértékben felhívítaná a további kategóriákat, amelyekben 4,5 és 25,3 százalék közötti arányban szerepelnek említések.

2. táblázat: A nemzeti büszkeség elemeinek klaszterelemzéshez használt tizenkét kategóriája

Felső szintű kategóriák	Példák (egyedi büszkeségelemek)
Korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai esemény, személy	<i>fekete sereg, pozsonyi csata, Kossuth Lajos beszéde</i>
Kultúra, művészet	<i>Arany János, néptánc, Koós János, kalocsai himzés</i>
Sport	<i>vizes világbajnokság, Aranycsapat, evezős sportok</i>
Társadalmi csoportok	<i>határon túli magyarok, királyok, bányászok</i>
Tudomány, felfedezések és találmányok	<i>C-vitamin, Puskás Tivadar, Nobel-díjasok</i>
Magyar termék	<i>forint, pálinka, gasztronómia, borok</i>
1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy	<i>migrációs politika, rendszerváltás, Kádár János</i>
Nemzeti jelképek, szimbólumok	<i>Szent Korona, Himnusz, hungarikumok</i>
Gazdaság	<i>mezőgazdaság, turizmus</i>
Természeti és épített környezet, földrajzi helyek	<i>Balaton, Tokaj, Országház, Hortobágy, Budapest</i>
Személyes tulajdonságok, értékek	<i>tehetség, bátorság, vendégszeretet, dolgoosság</i>
Nemzeti jellemvonások, általános értékek	<i>szabadságszeretet, kereszténység, összetartás</i>

35 E tekintetben megemlítendő, hogy elemzésünk jellege nem ad lehetőséget az egyes említések esetleges ironikus színezetének ellenőrzésére.

A klaszterek kialakítása

A csoportosítást követően a tizenkét felső szintű kategórián klaszterelemzést végeztünk, amihez a McQueen-féle K-központú nem hierarchikus klaszterezési eljárást használtuk. Ezzel a módszerrel nagy klaszterszámú struktúrát alkottunk, ezt követően pedig a multidimenziós skálázási módszerrel (MDS-ALSCAL) megjelenítettük a kapott klaszterek középpontját, ami láthatóvá teszi a súlypontokat és azok kapcsolódási rendszerét (Miskolczi–Kollár 2019: 104). Végül összevontuk az egymáshoz túlságosan közeli klasztereket, és az összevonásra kerülő klaszterek középpontjának átlagát használtuk a végül megmaradó klaszternél (az önmagában álló, összevonásra nem került klasztereknek pedig megtartottuk az eredeti értékét). Ezen módszerrel az egyes büszkeségelemek megléte vagy hiánya alapján a válaszadók négy csoportját hoztuk létre.

A klaszterek a következők:

1. *Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeséggel rendelkezők*
2. *Történelem- és politika-központú büszkeséggel rendelkezők*
3. *Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeséggel rendelkezők*
4. *Természeti és épített környezet központú büszkeséggel rendelkezők*

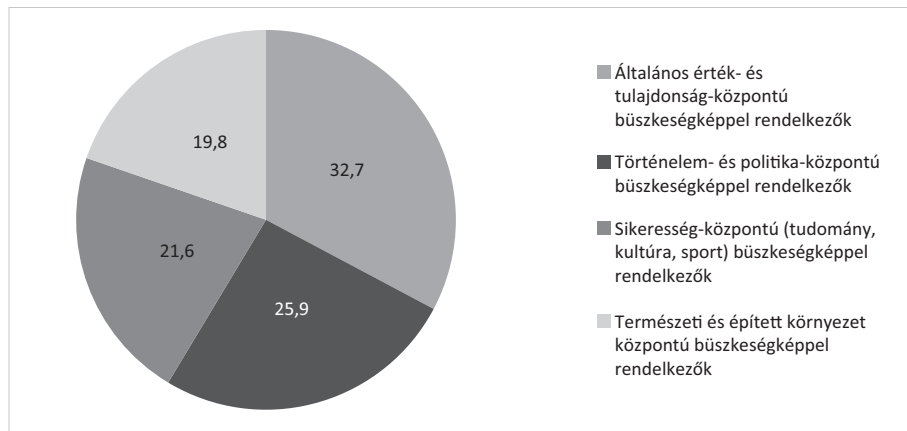
A válaszadók legnagyobb része (32,7 százalék) az első klaszterbe tartozik, 25,9 százalékuk a másodikba, 21,6 százalékuk a harmadikba, végül 19,8 százalékuk a negyedik klaszterbe sorolható (4. ábra). A létrejött csoportokat a klaszterképzőként használt változókkal összevetésre érdemesnek találtuk, mely alapján árnyaltabb képet kaphatunk az egyes klaszterek jellemzőiről. 1.) *Az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeséggel rendelkezők* egyáltalán nem említettek korábbi történelmi, politikai eseményt, személyt, sem természeti vagy épített környezeti elemet, földrajzi helyet, valamint elenyésző arányban (3 és 0,7 százalékban) említettek a kultúra, művészet vagy tudomány, felfedezések és találmányok kategóriák valamelyikébe sorolt büszkeségelemet. Ezzel szemben jelentős hányaduk említett személyes tulajdonságot, értéket (30,4 százalékuk), nemzeti jellemvonást, általános értéket (15,7 százalékuk), valamint 1945 utáni történelmi, politikai eseményt, személyt (12,7 százalékuk). 2.) *A történelem- és politika-központú büszkeséggel rendelkezők* mindegyike említett korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai eseményt vagy személyt, valamint relatíve magas (15,1 százalékos) volt körükben az 1945 utáni történelmi, politikai eseményt, személyt említők aránya. 3.) *A harmadik klaszterbe tartozók, a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeséggel rendelkezők* nagy arányban (53,3 százalékban) említettek kultúra, művészet kategóriába sorolt büszkeségelemet, valamint sporthoz köthető dolgot (35,7 százalékban), de legnagyobb arányban (81,9 százalékban) a tudomány, felfedezések és találmányok kategóriába tartozó említést tettek. 4.) *A természeti és épített környezet központú büszkeséggel rendelkező csoport* tagjai kivétel nélkül említettek valamilyen természeti vagy épített környezeti elemet, földrajzi helyet, ezenfelül magas (18,1 százalékos) említési arány jellemző a személyes

tulajdonságok, értékek kategóriára, valamint 16,3 százalékuk mondott olyan büszkeségelemet, ami a tudományok, felfedezések, találmányok kategóriába került, 17,4 százalékuk pedig valamilyen sporthoz köthető dolgot (is) említett.

A nemzeti büszkeség szempontjából legmeghatározóbb, tehát a társadalom relatív többsége által képviselt megközelítés az, amelyben legfeljebb néhány karakterisztikus vagy annak vélt jegy alapozza meg az érzelmi azonosulást. A magyarok jelentős része (abszolút többsége) emellett tárgyi, illetőleg egyéni vagy közösségi teljesítmények konkrétumaiban is fogódzókat talál, ki-ki a maga értékrendje alapján előnyben részesítve egyik vagy másik típust.

4. ábra: A nemzeti büszkeség klasztereinek megoszlása a magyar társadalomban (százalék, n=842)

A csoportok szociodemográfiai jellemzői

Az egyes klaszterek demográfiai jellemzőit vizsgálva jól látható, hogy egyes csoportok összetétele kisebb vagy nagyobb mértékben eltér a többitől (3. táblázat). Az *általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép* csoportba tartozók körében a nemek aránya hozzávetőlegesen megegyezik a magyar társadalomra jellemző megoszlással, míg némileg alacsonyabban képzettebbek, mintha a minta egészét vizsgálnánk. Az összes csoport közül itt vannak legnagyobb arányban az alapfokú végzettséggel rendelkezők, és legkisebb arányban a felsőfokú végzettségűek. A csoport büszkeségeleit, valamint szociodemográfiai jellemzőit ismerve arra következtethetünk, hogy a klaszterben az érintett kérdések iránt kevésbé érdeklődők, valamint némileg hiányos ismeretekkel rendelkezők vannak, amiről nem állapítható meg egyértelműen, hogy milyen ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. A második klaszterben (*történelem- és politika-központú büszkeségkép*), felülreprezentáltak a férfiak és az idősebb korosztályba tartozók, de összességében jelentős eltérés nem tapasztalható a teljes minta iskolai végzettségbeli és településtípusok szerinti értékeitől. A *sikeresség-központú (tudomány,*

sport, kultúra) büszkeségképpel rendelkezők körében 36,3 százalékban vannak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, ami 14,2 százalékponttal haladja meg az osztálysármalmi arányt. Ezzel összhangban az alapfokú végzettségük alulreprezentáltak ebben a csoportban. Emellett a településtípus kapcsán tapasztaltunk nagyobb mértékű eltéréseket, melyek alapján elmondható, hogy a budapestiek, a községben és tanyán élők nagyobb arányban, míg az egyéb városban élők jóval kisebb arányban vannak jelen ebben a csoportban, mint a minta egészében. Végül a negyedik klaszterről (*természeti és épített környezet központú büszkeségkép*) elmondható, hogy azonkívül, hogy némileg fiatalabbak, arányaik nem térnek el jelentős mértékben a teljes minta arányaitól.

3. táblázat: Az egyes klaszterek szociodemográfiai jellemzői (százalék)

		Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép	Történelem- és politika-központú büszkeségkép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép	Természeti és épített környezet központú büszkeségkép	Megosztás a teljes mintában (n=842)
Nem	Férfi	44,4	51,6	44,5	47,0	46,8
	Nő	55,6	48,4	55,5	53,0	53,2
Életkor	18–29 évesek	13,1	12,4	21,9	19,9	16,2
	30–39 évesek	19,3	17,9	12,6	18,1	17,2
	40–49 évesek	19,3	16,5	16,9	19,3	18,1
	50–59 évesek	13,9	17,4	13,1	16,3	15,1
	60+ évesek	34,3	35,4	35,5	26,5	33,4
Iskolai végzettség	Alapfokú	32,1	24,8	11,5	21,1	23,6
	Középfokú (érettségi nélkül)	22,4	19,3	19,2	24,7	21,4
	Középfokú (érettségivel)	32,5	32,6	33,0	34,3	33,0
	Felsőfokú	13,0	23,4	36,3	19,9	22,1
Településtípus	Budapest	14,9	17,1	25,3	15,7	17,8
	Megyeszékhely	17,8	20,7	18,7	15,1	18,2
	Egyéb város	36,6	36,4	19,8	39,8	33,5
	Község, tanya	30,8	25,8	36,3	29,5	30,4

A klaszterek és az értékorientációk összefüggései

Az egyes klaszterekbe tartozók értékorientációinak tesztelésére hat értékpárt használtunk fel (4. táblázat), amelyeket a csoportok mentén aggregáltunk. Az értékpárok a skála két oldalán helyezkedtek el, és 1–7 értéket³⁶ vehettek fel. A hat értékpár közül háromról kijelenthető, hogy nem bírnak differenciáló hatással, ilyen a bizom a jövőben – félek a jövőtől páros, amely minden csoportban 3,2 és 3,3 közötti értékeket vesz fel. A liberális – konzervatív opposzió között szintén nincsenek jelentős különbségek az egyes büszkeségklaszterek között, ahogy a kockázatkerülő – vállalkozó kedvű értékpár sem vesz fel egymástól jelentősen eltérő értékeket az egyes

36 Minden feltüntetett értékpár esetében az előbbi szerepelt 1-es, utóbbi pedig 7-es értékkel.

klasztercsoportoknál. Érdekesebb talán, hogy a baloldali – jobboldali értékpár némileg eltérő átlaggal rendelkezik az egyes csoportokban. A teljes minta átlaga 4,3 volt, ami alapján véve jobboldaliságot jelent, ennél a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* klaszterébe tartozók értéke némileg magasabb (4,6), ami azt jelenti, hogy azok, akik ebbe a csoportba tartozó egyedi büszkeségelemet említettek meg, valamelyest nagyobb mértékben rendelkeznek jobboldali értékekkel, mint a másik három csoportba tartozók. Ezzel szemben az átlagnál alacsonyabb értéket vesz fel a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép* csoportja, melynek átlaga 4,0, tehát – bár „összességében” ők is a skála jobb oldalára tették magukat – ők tartanak leginkább középre. Érdekes tehát, hogy ez a csoport középen helyezkedik el, míg minden más klaszter a középértékhez közelebb foglal helyet. Emellett érdekes különbségek tapasztalhatók a büszkeségklaszterek között a mérsékelt – radikális³⁷ skálán felvett értékek kapcsán is. A teljes minta átlagánál (2,8) nagyobb értékről (3,1) számolhatunk be a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* csoport esetén, míg mind a három további klaszter ennél kisebb értékeket vesz fel. Leginkább mérsékeltnek a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép* csoportjába tartozók tartják magukat, ami összhangban van – az előbb kifejtett – középen állással is. Végül talán a legérdekesebb eredmény a nemzetben gondolkodó – emberiségben gondolkodó értékpár kapcsán tapasztalható, ahol szintén a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* klaszter emelkedik ki és vesz fel az átlagtól (4,0) legnagyobb mértékben eltérő értéket (3,7), ami azt jelenti, hogy ebben a csoportban jellemző leginkább a nemzetben gondolkodás, tehát akik valamilyen történelmi vagy politikai eseményt, személyt említettek, azok a leginkább nemzeti érzelműek (és fordítva). Összességében az értékpárok vizsgálata alapján elmondható, hogy az egyes csoportok közül kettő jellemzően az osztálytársadalmi átlag környékén szóródik, míg a másik kettő pozitív vagy negatív irányba tér el az átlagtól. A *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel* rendelkező válaszadók az itt vizsgált értékeik alapján mérsékelttek, és hozzájuk állnak legközelebb a baloldali értékek, mint amilyenek az emberiségben gondolkodás is tekinthető. A *történelem- és politika-központú büszkeségképpel* rendelkezők ezzel szemben a leginkább jobboldaliak, és rájuk jellemző leginkább a nemzeti keretekben való gondolkodás is.

37 Itt érdemes figyelembe venni, hogy olyan értékpárról beszélünk, melynek egyik eleme eleve értéktelített lehet a válaszadók számára, így elképzelhető, hogy ha radikálisnak is tartják magukat, nem feltétlenül jelölik szívesen ezt a lehetőséget.

4. táblázat: „Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével!” – átlagértékek

1-es érték	Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeség-kép	Történelem- és politika-központú büszkeség-kép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeség-kép	Természeti és épített környezet központú büszkeség-kép	Átlag az elemzett mintában (n=842)	7-es érték
Bízom a jövőben	3,3	3,3	3,2	3,2	3,3	Félek a jövőtől
Liberális	4,2	4,1	4,0	4,0	4,1	Konzervatív
Baloldali	4,2	4,6	4,0	4,2	4,3	Jobboldali
Mérsékelt	2,8	3,1	2,6	2,7	2,8	Radikális
Kockázatkerülő	3,6	3,6	3,9	3,6	3,7	Vállalkozókedvű
Nemzetben gondolkodó	4,0	3,7	4,2	4,0	4,0	Emberiségben gondolkodó

A különféle „büszkeségklaszterek” és történelemképek összevetése

Végül a büszkeségklasztereket összevetettük az egyes történelemképekkel, amiről – a büszkeséghez hasonlóan – távolító módon (nem közvetlenül a személyes véleményt alapul véve) kérdeztük a válaszadókat: „Ön szerint milyennek látják ma a magyarok a saját történelmüket?” A különböző csoportok között az egyes válaszlehetőségek mentén jelentős és kevésbé jelentős eltérések tapasztalhatók (5. táblázat). Viszonylag kis mértékűek az eltérések a büszkeségklaszterek között azok arányában, akik szerint a magyarok tragikusnak tartják a történelmüket. Az elemzett mintában 17,1 százalékot tesz ki ez a csoport, amitől az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségképpel rendelkezők csoportja tér el nagyobb mértékben, rajtuk kívül pedig a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel rendelkezők térnek még el valamelyest, körükben 14,1 százalék a vonatkozó arány. Jelentősebb eltérések láthatók a történelmet dicsőségesnek tartók számában, az elemzett mintában 15,6 százalék azok aránya, akik így vélekednek. A történelem- és politika-központú büszkeségképpel rendelkező kérdezettek körében ugyanez az arány 28,4 százalékos, míg az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségképpel rendelkezőknél 12,4, a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel rendelkezők klaszterénél 10,2, a természeti és épített környezet központú büszkeségképpel rendelkező válaszadók csoportjánál pedig 9,3 százalék. Ezek az eredmények jól illeszkednek a korábban bemutatottakhoz, hiszen a nagyobb mértékben jobboldali érték körbe tartozók énképének adott esetben szerves része lehet az erősebb nemzettudat és a pozitívabb nemzetkép is. A történelmet sikeresnek (az elemzett mintában 20,7 százalék), illetve sikertelennek tartók (az elemzett mintában 19 százalék) hasonló arányban vannak minden büszkeségcsoportban, viszont újabb érdekesség, hogy jelentős különbségek tapasztalhatók a csoportok között azok arányában, akik szerint a magyarokat nem érdekli a történelmük (az elemzett minta 15,8 százaléka). A történelem- és politika-központú büszkeségkép nevű klaszterbe tartozók mindösszesen 9,1 százaléka, míg az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép csoportjába tartozók 17,4 százaléka gondolja, hogy a magyarokat nem érdekli

a saját történelmük – előbbi eredmény illeszkedik az imént kifejtett magyarázathoz, míg utóbbi háttérben elképzelhető, hogy az *általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép* csoportjába tartozók tárgyalt téma iránti érdektelensége áll. Kiemelkedő még a hasonló társadalmi történelemképet említők aránya a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel* rendelkezők között, a büszkeségelemeknél sok esetben konkrét személyeket is említő csoportba tartozók 20,3 százaléka vélekedik úgy, hogy a magyarokat jellemzően nem érdekli a történelmük. Az elemzett minta további 11,8 százaléka szerint a magyarok nem ismerik a történelmüket, amihez képest a *természeti és épített környezet központú büszkeségképpel* rendelkezők (15,9 százalék), valamint a *történelem- és politika-központú büszkeségképpel* rendelkezők (7,7 százalék) klasztere tér el leginkább.

5. táblázat: A társadalmi történelemkép-percepciók egyes büszkeségklaszterekben belüli aránya (százalék)

„Ön szerint milyennek látják ma a magyarok saját történelmüket?”	Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép	Történelem- és politika-központú büszkeségkép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép	Természeti és épített környezet központú büszkeségkép	Megoszlás az elemzett mintában (n=842)
Tragikusnak	21,5	15,4	14,1	15,9	17,1
Dicsőösnek	12,4	28,4	10,2	9,3	15,6
Sikertelennek	17,8	19,7	20,3	18,5	19,0
Sikeresnek	19,4	19,7	21,5	23,2	20,7
Nem érdekli őket	17,4	9,1	20,3	17,2	15,8
Nem ismerik	11,6	7,7	13,6	15,9	11,8

Összegzés és következtetések

A büszkeség megalapozottsága természeténél fogva olyan terület, ami társas viszonyok között – magára az adott vonatkoztatási csoportra értve – nem kérdőjelezhető meg a hovatartozás szempontjából. Ugyanakkor a büszkeségérzet indokolt mértéke, illetve kifejezési módja értelemszerűen mindig is az adott csoport közös elbeszélsmódjának függvénye lesz. Ez az identitásküzdelmek értékvitáinak szimbolikus harcmezőin kap(hat) értelmet, komplex társadalmi kommunikációs folyamatok eredményeként. Elemzésünk révén ehhez a közös értelmezési kísérlethez kívántunk hozzájárulni a társadalomtudományos kutatások eszköztára adta lehetőségekkel. Korábbi empirikus elemzésekből tudtuk, hogy hazánkban a nemzeti hovatartozással összefüggésben érzett büszkeség mértéke *nem kiemelkedő* (ugyanakkor más, leginkább elméleti orientációjú kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az identitáskérdések feltétele legalább bő egy évszázada hangsúlyosan jelen van). A vizsgálati eredmények fényében a társadalomkutatók arra jutottak, hogy a magyarok nemzeti érzése az elméleti szakirodalomban megfogalmazott ideáltípusok közül a *kultúrnemzeti*

felfogáshoz áll közelebb (szemben a politikai hangsúlyú nemzetfelfogással), ami többé-kevésbé egybevág a térség más országaiban tapasztaltakkal és a nemzeti lét kereteinek történeti előzményeivel. A posztszocialista országokhoz hasonlóan Magyarországon is – immár hagyományosnak mondhatóan – különös súlyt kap az egyes életszférák között a *sport*, de közismert, hogy nagyra értékeljük *gazdag történelmi múltunkat*, illetve leginkább annak „régmúlttá” váló részét, és kicsit a sajátunknak érezzük honfitársaink *tudományos és kulturális sikereiben testet öltő tehetségét* is.

Mindenképpen fontosnak érezzük hangsúlyozni, hogy a nemzeti büszkeség kérdése rendkívül *sokféleképpen operacionalizálható*, ebből fakadóan pedig az egyes kutatási eredmények mindig csupán részleges betekintést engednek egy adott társadalom tagjainak adott kérdésben képviselt beállítódásaira és viselkedésére. A büszkeség *mértékének* mérésére ugyan bizonyos fokig megfelelők lehetnek a zárt kérdések, ugyanakkor még a jelen tanulmányban tárgyaltakhoz hasonló, nyitott kérdezésmódok sem képesek visszaadni mindazt a bizonytalanságot és külső-belső vívódást, ami az egyén számára a *mindennapok szintjén* a nemzeti identitás megéléséhez és kifejezéséhez kapcsolódhat. Azt is érdemes kiemelni, hogy a nemzeti büszkeség érzete, megélése eltérő hangsúllyal kötődhet az egyes idődimenziókhoz, mindez pedig – analitikus szempontból – külön kezelendő attól a kérdéstől, hogy maga a büszkeségérzet mennyire tekinthető gyengének vagy éppen erősnek.

Eredményeink alapján néhány további elméleti és gyakorlati megállapítással tudunk hozzájárulni a nemzeti büszkeség eddig is gazdag diskurzusához. Az indukzív logika alapján felvett és meghatározott egyedi büszkeségelemek köre azt jelzi, hogy napjaink magyar társadalmában a nemzeti büszkeségérzetre alapot adó tényezők helytel-közzel megfeleltethetők a nemzetközi összehasonlító felmérések zárt kérdései által szabott kategóriáknak. Az ISSP vonatkozó kérdéssorának tételei közül viszont néhány egyáltalán nem releváns a hazai viszonyok között. Egyértelműen idesorolható a *különböző társadalmi csoportokat érintő méltányos bánásmód*, valamint a *társadalombiztosítási rendszer* miatti büszkeség. Emellett a zárt kérdések megfogalmazásainak hangsúlyai viszonylag kevésbé illeszkednek válaszadóink spontán megnyilatkozásaihoz az alábbiaknál: *fegyveres erők* (ehelyett inkább történelmi távlatú katonai sikereket említenek), *gazdasági területen elért eredmények* (a kérdezettek kevésbé hangsúlyozzák a magyar termékek sikereinek gazdasági, mint a kulturális vetületét, jelentőségét), *politikai befolyás a világon* (szintén inkább történelmi léptékekben vett jelentőség hangsúlyozásában ölt testet), a *demokrácia működése* (elsősorban a rendszerváltás révén jelenik meg, vagyis mint a demokrácia létrejöttének, nem pedig kifejezetten a működésének, színvonalának az értékelése). Megfontolandónak tartjuk továbbá – legalábbis magyarországi kutatásokban – zárt kérdéseknél a tanulmányban közölt klaszterelemzés alapját képező tizenkét kategória³⁸ nyomán

38 A tizenkét kategória: a) korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai esemény, személy; b) 1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy; c) kultúra, művészet; d) tudomány, felfedezések és találmányok; e) sport; f) gazdaság; g) magyar termék; h) nemzeti jelképek, szimbólumok; i) nemzeti jellemvonások, általános értékek; j) személyes tulajdonságok, értékek; k) társadalmi csoportok; l) természeti és épített környezet, földrajzi helyek.

alkotott alkérdések, szempontok használatát, melyek tükrözik a magyar társadalom spontán válaszait a nemzeti büszkeség kérdéskörét illetően.

A válaszok kategorizálása nyomán négy klasztercsoportot sikerült kialakítani, melyek szociodemográfiai és értékrendi változókval való összevetése nyomán megállapítható, hogy a magyar társadalomban *viszonylagos konszenzus uralkodik a tekintetben, hogy magyarként milyen büszkeségérzetre jogosító építőkövek felhasználásával alkotható erkölcsileg elfogadható nemzeti identitás*. Habár vannak kisebb hangsúlyeltolódások az egyes büszkeségképek között, az azokkal rendelkezők csoportjait szociológiai ismérvek mentén nem választják el egymástól mély törésvonalak. A természeti és épített környezet nagyra értékelése tekinthető e szempont szerint leginkább közös nevezőnek. Megfigyelhető továbbá, hogy az általános értékek és tulajdonságok említése kismértékben összefüggeni látszik az alacsonyabb iskolai végzettséggel. Az általánosságok helyett jellemzően a több konkrétumot megnevezők további két csoportja (a történelem- és politika-központú büszkeségképpel rendelkezők, valamint az azt tudományos, kulturális és sportsikerekre építők) között fedezhető fel még valamelyest nagyobb különbség, mely részben értékrendi alapú. Míg a hatalmi szempontok alapján levezethető presztízsre alapozó előbbi csoport tagjai inkább vidéken élnek, jobboldaliak és nemzetben gondolkodnak, valamint jellemzően dicsőségesnek látják a magyar történelmet, addig az egyes társadalmi alrendszerekben, sajátos racionalitással rendelkező szférákban elért egyéni teljesítményeket kiemelő utóbbi csoport tagjaira inkább az jellemző, hogy magas iskolai végzettséggel rendelkeznek és fővárosiak, valamint magukat mérsékeltnek, politikai értelemben is középre húzóknak tartják, illetőleg társas gondolkodásuk kereteit a magyarországi átlaghoz képest inkább az emberiség, mint a nemzet szintje jelöli ki.

Az adatok által kirajzolt mintázatok összességében úgy értékelhetjük, hogy *viszonylag jól körülhatárolható azon asszociációs tényezők köre, amelyekből a társadalom tagjai szerint a nemzeti büszkeségérzet legitim módon táplálkozhat* – erre utal, hogy háromezer válaszlehetőség alapján még úgy is csupán 271 egyedi választ kaptunk, hogy az egy helyen több elemet is említők válaszait mind figyelembe vettük. Mindezt erősíti, hogy ezen építőkövek viszonylag könnyen kategorizálhatók – ami alapján azt mondhatjuk, hogy a közgondolkodásban kiemelt jelentőségű *az ország mint hely* (és annak természeti, valamint épített értékei), *a történelmi események* (és az azokban tükröződő hatalmi presztízs), *a kiemelkedő személyiségek teljesítményei*, illetőleg bizonyos közmegegyezés szerint „birtokolt” *karakterisztikus jegyek, tulajdonságok, értékek*. A megkérdezettek válaszai jelzik továbbá azt is, hogy a mintegy „mitikus” *tárlatokban lévő múlt* (jellemzően történelmi vonatkozásaival) és a „félmúlt” *eredményei* (a sport, a tudományok és a kultúra szféráiban) kettősséget alkotnak, melyek értelmezhetők akár a nemzeti büszkeség két meghatározó, egymást erősítő bástyájaként, de az értékelések és értékrendek közötti törésvonalak leképződéseként is.

A *társadalmi szolidaritás* szempontjából továbbá két problémapontot azonosíthattunk. Az egyik, hogy bizonyos mértékig a nemzettel való pozitív irányú azonosulás

tekintetében is megfigyelhetők – részben értékrendi szempontok szerinti – hangsúlyeltolódások. Főként a tudományban, sportban, kultúrában mutatott sikerre összpontosító és a történelmi, politikai nagyságot kiemelő két csoport között mutatkoznak eltérések – előbbiek értékrendjük szerint az átlagnál inkább mérsékeltek, baloldaliak és emberiségben gondolkodnak, utóbbiak pedig jellemzően jobboldaliak, valamivel radikálisabbnak tartják magukat és nemzeti keretekben gondolkodnak. A másik, a szolidaritás szempontjából potenciálisan problematikus pont pedig, hogy a válaszási hajlandóság egyszerű hiánya mellett bizonyos fokú „gyökértelenségre” és érdektelenségre is utalhat az, hogy a társadalom 15,8 százaléka (jellemzően a 18–29 éves korosztályba tartozók és a megyeszékhelynél kisebb városban élők) nem tudott vagy nem akart említeni egyetlen, nemzeti büszkeségérzetre feljogosító tényezőt sem.

Kutatásunk alapján felmerül továbbá a „statikus” és a „cselekvő” identitásformák közötti különbség. A vizsgálatból mintha olyan kép bontakozna ki, hogy a magyar nemzeti büszkeséget formáló hatóerők közül a félmúlt emlékei alapján a jelen időre vonatkoztatva hiányozna a tartós bizalom a közös politikai cselekvésre. Ez hosszú távon – közös érdek híján – akár a nemzet megmaradására nézve is felvethet kérdéseket.

The building blocks of national pride.

National identity and representation of history in Hungarian society

Abstract: National identity has been a major theme in recent decades, engaging participants in both social science and public discourses. In our study, we want to get an idea of what potential “elements of pride” appear in the minds of the members of Hungarian society. The analysis is a novelty in that it relies on nationally representative data, but at the same time provides an opportunity to map people’s opinions on the topic through an open-ended questioning technique and the inductive logic of processing. By comparing the four characteristic groups of pride created in the cluster analysis with other socio-demographic and value-based variables, we also want to answer questions such as how uniform or heterogeneous public perceptions of national sources of pride are and whether heterogeneous up in this regard.

Keywords: national pride, history, identity, collective memory, cluster analysis

Irodalom

- Anderson, B. (1989): Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus*, 6 (1): 3–12.
- Antalóczy, T. – Füstös, L. – Hankiss, E. (2008): Emberi magatartás és értékrend. Elektronikus adatbázis. In Antalóczy, T. – Hankiss, E. – Füstös, L. – Kapitány, Á. – Kapitány, G. (2012): *Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Kutatási gyűjtemény. MTA – NKA – MEH. <http://dx.doi.org/10.17203/KDK127>
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. Fordította: Szabó Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.

- Assmann, J. (2013): *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck.
- Berger, Á. (2005): Magyar nemzeti identitástudat az EU-csatlakozás tükrében. Multinacionális cégek munkatársaival készített interjúkon alapuló kvalitatív elemzés. *Regio*, 16 (1): 114–126.
<http://epa.niif.hu/00000/00036/00057/pdf/114-126.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 02. 19.).
- Brubaker, R. (1996): Ártalmas állítások: mítoszok és tévképzetek a nacionalizmuskutatásban. *Beszélő*, 1 (7): 26–41.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/artalmas-allitasok> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Brubaker, R. – Cooper, F. (2000): Beyond „Identity”. *Theory and Society*, 29 (1): 1–47.
- Calhoun, C. (2009): Nacionalizmus és etnicitás. *Magyar Kisebbség*, 14 (3–4): 137–173.
http://epa.oszk.hu/02100/02169/00037/pdf/2009_3-4_07_137-173_calhoun.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Corbin, J. – Strauss, A. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest: L’Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK MHI – SAGE Publications.
- Csányi, V. (2002): Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció. *Magyar tudomány*, 47 (6): 762–774. http://epa.oszk.hu/00700/00775/00043/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2002-06_762-774.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. (1998): Nemzetek a lelkekben. Nemzeti identitás a világ 23 országában. *Kritika*, 27 (9): 3–6. http://www.csepeli.hu/pub/1999/csepeli_orkeny_kritika_1999_9.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M. – Poór, J. (2004): Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. – Vukovich, Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 471–483. Elérhető az interneten: <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a815.pdf> (utolsó letöltés: 2020.02.19.).
- Dieckhoff, A. (2004): Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 298–314.
- EVS (2020): *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). ZA7500 Data file Version 3.0.0*. Cologne: GESIS Data Archive.
<https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7500&db=e&doi=10.4232/1.13314> (utolsó letöltés: 2020. 02. 14.). <https://doi.org/10.4232/1.13511>
- Fabrykant, M. – Magun, V. (2015): Grounded and Normative Dimensions of National Pride in Comparative Perspective. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 62/SOC/2015. *SSRN Electronic Journal*. <https://www.hse.ru/data/2015/04/28/1098372529/62SOC2015.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 09.).
<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2599967>
- Gyáni, G. (2012): A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 50 (1–2): 41–50. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/295824/>

- Studia%20Litteraria%202012-1-2%20Eml%C3%A9kezhelyek-42-51.pdf?sequence=1 (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Hroch, M. (2004): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzet-építés folyamata Európában. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 230–247.
- Hunyady, Gy. (2005): A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. In Hitseker, M. – Szilágyi, Zs. (szerk.): *Mindentudás egyeteme. 4. kötet*. Budapest: Kossuth Kiadó, 127–148. oldal. <https://core.ac.uk/download/pdf/35135882.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- ISSP Research Group (2015): *International Social Survey Programme: National Identity III – ISSP 2013. ZA5950 Data file Version 2.0.0*. Cologne: GESIS Data Archive. <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=5950&db=e&doi=10.4232/1.12312> (utolsó letöltés: 2020. 02. 24.). <https://doi.org/10.4232/1.12312>
- Kálvin János Kiadó (é. n.): *Református Biblia*. Budapest: Kálvin János Kiadó. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/BibliaKalvinJ-reformatus-biblia-kalvin-janos-kiado-1/> (utolsó letöltés: 2020. 09. 04.).
- Kutatópont (2013): *Magyar Ifjúság, 2012. Adatbázis*. Budapest: Kutatópont.
- Kutatópont (2018): *Magyar Ifjúság Kutatás, 2016. Adatbázis*. Budapest: Kutatópont.
- Máté-Tóth, A. (2015): Sebzett identitás Kelet-Közép-Európában. *Vigilia*, 80 (6): 409–415. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2015_06_facsimile.pdf#page=11 (utolsó letöltés: 2021. 04. 28.).
- Meitinger, K. (2018): What does the general national pride item measure? Insights from web probing. *International Journal of Comparative Sociology*, 59: 428–450. <https://doi.org/10.1177/0020715218805793>
- Miller-Idriss, C. – Rothenberg, B. (2012): Ambivalence, pride and shame: conceptualisations of German nationhood. *Nations and Nationalism*, 18 (1): 132–135. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00498.x>
- Miskolczi, B. – Kollár, D. (2019): Az elvándorlás motivációi a felsőoktatásban és a szakkollégiumokban. In Feledy, B. (szerk.): *Mit adtak nekünk a szakkollégiumok? II. A szakkollégisták közéleti szerepvállalása, kiválósága, szubjektív életminősége, valamint a végzettek szakterületi illeszkedése és az elvándorlás fő motivációi*. Szeged: Társadalmi Reflexió Intézet, 99–119. https://socialreflection.org/wp-content/uploads/2018/07/TRI-tanulmanykotet_II-2019-webes-boritoval.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 24.).
- Morrison, M. – Tay, L. – Diener, E. (2011): Subjective Well-Being and National Satisfaction: Findings From a Worldwide Survey. *Psychological Science*, 22 (2): 166–171. <https://doi.org/10.1177/0956797610396224>
- MTA – Lendület Trianon 100 Kutatócsoport (2020): *Trianon a hazai közvélemény szemében*. http://trianon100.hu/attachment/0003/2255_trianon_lakossagi_survey_elemzes_final_honlapra.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 26.).

- Nora, P. (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14 (3): 3–16. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Nora, P. (2010): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pew Research Center (2017): *What It Takes to Truly Be 'One of Us'. In U.S., Canada, Europe, Australia and Japan, publics say language matters more to national identity than birthplace*. Pew Research Center, February. <https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2017/02/Pew-Research-Center-National-Identity-Report-FINAL-February-1-2017.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 06.).
- Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In Bretter, Z. – Deák, Á. (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 171–187. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf642.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1984): Az életvilág struktúrái. In Hernádi, M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 269–321.
- Scruton, R. (2005): *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*. Budapest: Helikon Kiadó Kft.
- Seton-Watson, H. (1977): *Nations and States*. London: Westview Press.
- Smith, A. D. (2004): A nacionalizmus és a történészek. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel, 21–44.
- Spahiu, A. (2017): „How Patriotic Are Albanians? The Comparative Study of Patriotic Attitudes in Albania and the Albanian Diaspora”. Master’s Theses. 251. Elérhető az interneten: <https://repository.usfca.edu/thes/251> (utolsó letöltés: 2020.05.29.).
- Stachel, P. (2007): Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, 18 (4): 3–33. <http://efolyoirat.oszk.hu/00000/00036/00068/pdf/003-033.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Szokolszky, Á. (2004): *Kutatómunka a pszichológiában*. Budapest: Osiris Kiadó. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_kutatomunka_a_pszichologiaban/index.html (utolsó letöltés: 2020. 02. 19.).
- Tangney, J. P. – Tracy, J. L. (2012): Self-conscious emotions. In Leary, M. – Tangney, J. P. (szerk.): *Handbook of Self and Identity (2nd ed.)*. New York: The Guilford Press, 446–478.
- Taylor, C. (1989): *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tracy, J. L. – Robins, R. W. (2007): Self-Conscious Emotions: Where Self and Emotions Meet. In Sedikides, C. – Spencer, S. J. (szerk.): *The Self*. New York: Psychological Press, 187–209.
- Weber, M. (2009): *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest: Helikon Kiadó.

Szociológiai Szemle 31(1): 116–142.

Nagyszülők és unokák egy háztartásban Háromgenerációs együttélések Magyarországon

Monostori Judit¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.5>

Beérkezés: 2020. 12. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 04. 23.

Elfogadás: 2021. 05. 03.

Összefoglaló: A tanulmány a háromgenerációs együttélésekkel foglalkozik. Azokkal a háztartásokkal, ahol unokák, szülők és nagyszülők élnek egy fedél alatt. Noha kétségtől valószínűleg ritka, és hosszabb távon csökkenő tendenciát mutató együttélési formának tekinthetjük ezt, számításaink szerint napjainkban Magyarországon körülbelül 560 ezer ember él ilyen háztartásban. Társadalmon belüli arányukat egy ország általános jóléti szintje, a társadalompolitikák, a generációk közötti szolidaritás erőssége és mintázatai, a népesség demográfiai struktúrája, a generációs együttélések történelmi gyökerei és az ezzel kapcsolatos attitűdök is befolyásolják. Az általunk vizsgált 1980 és 2016 közötti időszakban összességében csökkent, de az 1990-es években növekvő trendet mutatott a háromgenerációs háztartások előfordulása. Időben a társadalmi hátrányok egyre inkább összekapcsolódtak ezzel az együttélési formával: az alacsony iskolai végzettségű szülők körében ugyanis a csökkenés korántsem volt olyan mértékű, mint a magasabbban kvalifikáltabbak körében. Az 1990-es években, a gazdasági recesszió éveit pedig az átlagosnál sokkal jelentősebb növekedést láthatunk köreikben. Szorosan kapcsolódik ezt a háztartási forma az egyszülős családokhoz is. Ennek főként az az oka, hogy válás után a gyermekes szülők egy része visszaköltözik a szülői házába. Ez is jelzi, hogy az együttélési formák az életút során változnak, a háromgenerációs együttélés bizonyos életszakaszokra (családalapítás környéke, válás utáni életszakasz, gondozást igénylő időszak) jellemzőbb, mint más életphaszakra.

Kulcsszavak: háromgenerációs háztartások, gyermekes családok, nagyszülők, unokák

Bevezetés

Európa bizonyos térségeiben és meghatározott társadalmi csoportokban hosszú évszázadokon keresztül a legtermészetesebb együttélési formának számított, ha három generáció is élt egy háztartásban.² Az idősebbeknek éppúgy megvolt a háztartáson belüli szerepe, mint az aktív korú generációnak vagy éppen a legfiatalabbnak, a gyerekeknek. A paraszti társadalmakban az együttélés alapját leginkább a közös gazdaság jelentette, amely a háztartástagok szoros munkamegosztásán ala-

¹ Népeségtudományi Kutatóintézet, email: monostori@demografia.hu

² Tanulmányunkban a háromgenerációs háztartás szinonimájaként használjuk a nemzetközi irodalomban elterjedt multigenerációs háztartás fogalmát, illetve ugyanezzel a tartalommal használjuk a nagyszülői háztartás kifejezést is.

pult. Amint a háztartás mint gazdálkodó egység kezdte elveszíteni az erejét, úgy egyre elterjedtebbé válnak a nukleáris családok, amelyekben jellemzően csak egy vagy két generáció él együtt. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a multigenerációs háztartások aránya sohasem volt olyan magas, mint azt gondolnánk. Erre elsőként Laslett (Laslett 1965, 1966; Laslett–Wall 1972) mutatott rá az 1960-as évektől induló kutatásaiban, az iparosodás előtti Anglia adatait tanulmányozva. Megállapította, hogy az angol társadalmat már az iparosodás előtti időkben is a nukleáris család dominanciája jellemezte. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a várható élettartam sokkal alacsonyabb volt, mint napjainkban, így a nagyszülők ritkán érték meg unokaik felnőtté válását. A társadalmak életkori struktúrája tehát erősen korlátozta a háromgenerációs háztartások elterjedését. Ruggles ehhez azt is hozzáteszi, hogy a magas fertilitás más vonatkozásban is akadályozta a multigenerációs háztartások dominanciájának kialakulását. Nevezetesen, hogy az idősek jellemzően csak az egyik gyerekük családjával éltek együtt, a többi gyerekeknek új, önálló háztartást kellett alkotnia. Így a származási családból – a magasabb termékenység révén – több új, különálló nukleáris család jött létre, mint napjainkban (Ruggles 2003).

Azt is előre kell bocsátani, hogy pusztán a háztartásszerkezeti kérdések vizsgálata nem ad képet ezeknek a háztartásoknak a tényleges működéséről, mindazokról az előnyökről és hátrányokról, amelyek ehhez az együttélési formához kapcsolódhatnak. Nem tudjuk például azt, hogy hol vannak a háztartás irányításának súlypontjai, a háztartáson belül kinek a szükségletei motiválják jobban ezt az együttélési formát. Ezek persze lehetnek egyéni sajátosságok is, de feltételezhetően a múltban és jelenleg is vannak ebben társadalmi mintázatok. A múltbéli példát Magyarország 18. század közepi időszakából hozzuk, amikor is megfigyelték, hogy a német falvakban a háztartásfők fiatalabbak, mint például a magyar vagy a horvát többségű településeken. Ennek az volt az oka, hogy a német közösségekben élt az ún. visszavonulás szokása, azaz az idősödő gazda még életében átadta az irányítást a következő generációnak, így a háztartás irányítása hamarabb a fiatalabbak kezébe került. Ez viszont nem volt szokás a magyar és a horvát közösségekben (Farágy 2011). Szépirodalmi példaként Oravecz Imre leírását említhetjük, aki a 19. század végén egy Észak-Magyarországon élt család példáján mutatja be a háztartáson belüli hatalmi viszonyokat, a munkaszervezés fő jellegzetességeit: „Elborult a tekintete, elcsüggedt. A termékeny izgalmat meddő szorongás váltotta fel. Lehet, hogy nem is megy sehova, nem lesz az egészből semmi. Itt gebed meg, itthon, föld, vagyon nélkül, az apja cselédjeként, így múlik el a fiatalága. Amikor aztán oda az erő, a kedv, vénségére örököl majd pár holdacskát, amivel akkor már nem megy semmire. Behúzta a nyakát, komoran nézett maga elé. Űzte, hajszolta az agyát, a gondolkodását, hogy kiötöljön valamit.” (Oravecz 2020) Mint ez a példa is mutatja, a háromgenerációs együttélési forma sok fiatal számára korábban is inkább kényszert jelentett, és ahogyan elterjedt a tömeges oktatás, az egyéni kereset, és csökkent a fiatalokra irányuló szülői kontrol ereje, úgy a fiatalok mobilabbak lettek, városokba költöztek, és erőteljesebben csökkent a multigenerációs háztartások elterjedtsége is (lásd ezekről: Ruggles 2007; Goldscheider–Lawton 1998).

Napjainkban is felmerül a kérdés, hogy miért jönnek létre a multigenerációs háztartások, hogy mely generációk szükségletei motiválják azt inkább, és hogy milyen jellegűek ezek a szükségletek. Milyen szerepe van a makroszintű folyamatoknak (például a lakáspiac szükséglete, a gazdasági recesszió, az állami szintű gondozás elégtelen működése), és milyen a mikroszintűeknek (a szegénység, az alacsony társadalmi státuszú szülőktől származás, és ennek továbbörökítése, a „középső” generáció részéről a párkapcsolatok felbomlása, a korai gyerekvállalás, az idősök felől a kielégítetlen gondozási szükséglet).

Kutatásunkhoz hazai szakirodalmi előzmények szinte alig vannak, aminek részben az az oka, hogy sokan úgy gondolják, ez az együttélési forma már-már kiveszőben van. Noha becsléseink szerint körülbelül 120 ezer ilyen háztartás található napjaink Magyarországon, ahol több mint 560 ezren élnek (saját számítás a 2016-os Mikrocenzus alapján). Ritka kivételnek számít az is, hogy ezekről a háztartásokról statisztikákat olvashatunk (KSH 2005), egyszerűen azért, mert a legfontosabb potenciális adatforrások, a népszámlálások adatgyűjtési és közlési stratégiája nem kezeli kiemelt szempontként, hogy ezekről az együttélési formákról pontosabb képvel rendelkezünk. Az alkalmazott háztartás-tipológiájukban a háromgenerációs együttélések éppúgy jelen vannak az egycsaládos és a többcsaládos háztartásokban is. Külön kategóriaként általában nem jelennek meg.

Ebben a tanulmányban az utóbbi évtizedek háromgenerációs háztartásaival foglalkozunk a fiatalabb háztartástagok – azaz a szülők és az unokák – szemszögéből. Megvizsgáljuk, hogyan alakult ezeknek a háztartásoknak a száma, és mely társadalmi rétegekre jellemzőek. Korábbi, háztartásszerkezettel és annak változásaival foglalkozó munkák (Harcsa–Monostori 2012; 2018) már részben érintették ezeket a kérdéseket. Ezek hívták fel a figyelmünket arra, hogy bizonyos társadalmi csoportokban – például a gyermeküket egyedül nevelő szülők körében – a háromgenerációs együttélési formák lényegesen meghaladják az átlagos szintet.

Tanulmányunkat azzal kezdjük, hogy áttekintjük, milyen értelmezési keretek között lehet tárgyalni a háromgenerációs együttélési formák létrejöttét. Ezután nemzetközi kitekintéssel folytatjuk, és összegezzük mindazokat a kutatási eredményeket, amelyek ezeknek a háztartásoknak az elterjedtségére, demográfiai és társadalmi jellemzőire vonatkoznak. Majd megvizsgáljuk, hogy az 1980 és 2016 közötti időszakban hogyan alakult a háromgenerációs háztartások aránya, milyen makroszintű jelenségekkel függött ez össze, és milyen demográfiai és szociológiai jellemzők valószínűsítik a kialakulásukat. Hogyan zajlanak ezek a folyamatok a különböző társadalmi csoportokban? Mennyire köthető a háromgenerációs együttélés az alacsonyabb státuszokhoz, elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettséghez? Milyen szerepe van a válásnak / a társ elvesztésének abban, hogy kialakuljon vagy fennmaradjon a háromgenerációs háztartás? Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogyan keletkeznek és mennyi ideig tartanak ezek az együttélési formák az egyéni életpályán. Vajon napjaink háromgenerációs háztartásairól is elmondható-e, hogy

többségükben csak az életpálya egy-egy szakaszához kapcsolódnak, amiből a legtöbben viszonylag rövid időn belül kilépnek?

A háromgenerációs háztartások keletkezésének értelmezési keretei

A háromgenerációs háztartások kialakulása és működése többféle kontextusban is vizsgálható. Az egyik az intergenerációs transzferáramlás vizsgálati kerete. A generációk közötti transzfereket a kutatások többsége háztartások közötti transzferként közelíti meg, amikor a háztartások közötti pénz, vagyon, gondozási támogatás vagy időtranszfer kutatását helyezi a középpontjába (lásd példaként: Albertini et al. 2007). Ezek a kutatások nagyon gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a háztartásokon belül is zajlik a javak áramlása az egyik generációtól a másik felé. Az, hogy ez milyen mértékű, megszabja a háztartások közötti transzferek alakulását is. Vagyis azokban az országokban, ahol kiterjedt a multigenerációs háztartások aránya, a háztartások közötti transzferek alacsonyabb szintje nem feltétlenül jelenti azt, hogy a generációk közötti transzferáramlás kevésbé kiterjedt, mint azokban, ahol a háztartások közötti transzferek magasabbak, de sokkal kisebb a háromgenerációs háztartások aránya. Ezek az együttélési formák a javak generációk közötti átcsoportosításának közvetlen keretét adják, amelyben anyagi, lakhatási, gondozási és egyéb transzferek áramolnak a három generáció között.

Az, hogy az egyes generációk különböző szükségletei hogyan elégülnek ki, az makrogazdasági tényezőktől, az adott jóléti állam preferenciáitól és kiterjedtségétől is függ. Több nemzetközi kutatás is utalt arra, hogy a gazdasági recessziók időszakában megnövekedett a multigenerációs háztartások aránya (Pew Research Center 2010; 2011). Ehhez a lakhatási problémák és a munkaerőpiaci nehézségek járultak hozzá, amelyek elsősorban a „középső”, vagyis a szülői generáció részéről jelentkeztek. Emellett a jóléti állam kiterjedtsége és preferenciái is befolyásolják, hogy milyen erősek a „külső kényszerek” arra, hogy a generációk egy háztartásba(n) éljenek/költözzenek. A nagyszülői generáció szempontjából két fontos kérdés merül fel. Az egyik, hogy mennyire kiterjedt és milyen színvonalú ellátást biztosít egy adott ország nyugdíjrendszere, a másik pedig, hogy mennyire kiterjedt a gondozási szempontból rászoruló idős emberek állami támogatása. Ha a nyugdíjrendszer nem teljes körű, és/vagy alacsony ellátást nyújt, ha a gondozási feladatokat az állam alapvetően a családokra hárítja, vagy erősen szelektál a gondozásra szorulóknak között, és/vagy magas térítési díjakat szab meg, akkor a háromgenerációs együttélések aránya növekedhet, hiszen lesznek családok, amelyek csak ilyen módon tudják támogatásra/gondozásra szoruló idős családtagjaikat ellátni (lásd ezekről például Bianchi et al. 2007; McGarry–Schoeni 2000; Hareven 1994).

Makroszintű összefüggéseket keresve kiemelhetjük a kulturális tényezők szerepét is. Ez azt jelenti, hogy a társadalmak abban is különböznek egymástól, hogy ho-

gyan működnek a családi kohézió, a családi szolidaritás elemei, mennyire tartanak össze a családok, mennyire érzik kötelességüknek a rászoruló családtagok, gyermekek, unokák, más oldalról az idős szülők és nagyszülők támogatását. Ezek szintén meghatározhatják a háromgenerációs háztartások előfordulását (Coleman–Ganong 2008; Bengtson et al. 2000; Piercy 1998).

Az életciklus-elméletek felől megközelítve a kérdést, a háztartásra úgy tekinthetünk, mint dinamikusan változó együttélési formára, amelynek keretei folyamatosan változnak. Nemcsak abban az értelemben, hogy újabb háztartástagok születnek és halnak meg, hanem abban is, hogy az egyén életpályája során több családban/háztartásban éli az életét. Egy-egy együttélési forma hosszabb, míg mások rövidebb ideig tartanak az egyéni életútban. Az együttélési formák változását demográfiai események (születés, halál, házasságkötés, válás) és egyéni/családi élethelyzetek (szegénység, betegség) is befolyásolják. Erre mutat rá Ruggles azon munkája, amely a 19. századi amerikai háztartásokat vizsgálja. Megállapítja, hogy a vizsgált időszakban a háromgenerációs háztartás szinte minden egyéni életpályának része volt, de általában viszonylag rövid ideig tartott (Ruggles 2003). Időskorban viszont nagyon meghatározó volt a szerepe, hiszen a társadalombiztosítási rendszer hiánya vagy rendkívüli szükségése miatt az időseknek ez az együttélési forma nyújtotta az időskori biztonságot. Hasonló következtetésre jutott Andorka is, amikor azt állapította meg, hogy a kiterjesztett és többcsaládos háztartások aránya azokban a korosztályokban volt a legmagasabb, amelyeknek a háztartásában a fiatalok éppen új családot alapítottak, és még nem költöztek el a szülőktől (Andorka 1996).

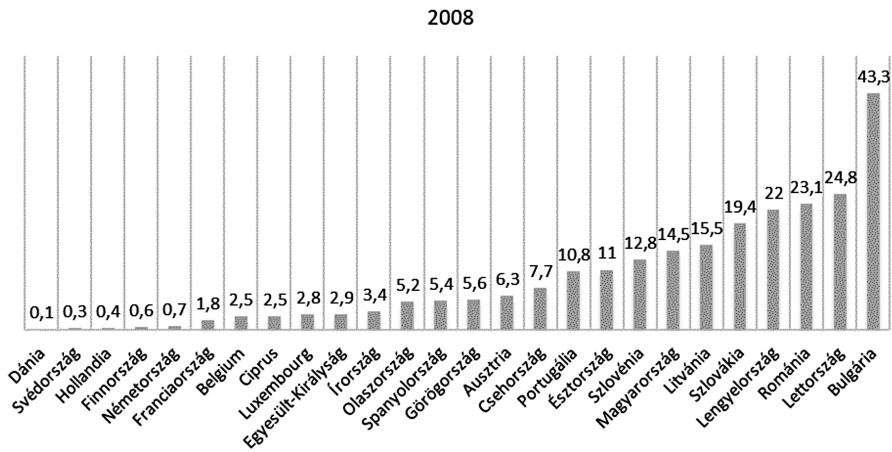
Az utóbbi évtizedek kutatásainak többsége azt mutatja, hogy az intergenerációs transzferek jelentős része a középkorú generációktól áramlik a gyerekek felé, illetve az idősektől a középgenerációk és a gyerekek felé. Az idősek jórészt csak az életük legvégén kapnak transzfereket a fiatalabbaktól, aminek egyik formája, hogy a gondozásra szoruló idősek gyerekeik háztartásába költöznek (Liang et al. 2005; Choi 2003; Hays 2002; Mickus et al. 1997). A középkorú és az idős generációk együttélését főként a középkorú generációk olyan életeseményei váltják ki, mint például a munkahely elvesztése és a válás (Ward et al. 1992; 2007; Choi 2003; Aquilino 1990).

A különböző értelmezési keretek különböző magyarázatokat adhatnak a háromgenerációs együttélések létrejöttére, demográfiai és szociológiai profilja vonatkozásában, de nyilvánvaló, hogy egyszerre több tényezőnek is szerepe van a folyamatokban. A hatásokat szétválasztani és pontosan számszerűsíteni lehetetlen, de fontos gondolati támpontokat jelenthetnek a megértésben, amelyeket az elemzésünkben igyekeztünk figyelembe venni.

Háromgenerációs háztartások Európában és az Egyesült Államokban

A háromgenerációs háztartások aránya a korábbi évszázadokban is jelentős térbeli különbségeket mutatott, amire már Laslett is rávilágított (1983). Európán belül a déli, keleti és közép-kelet-európai országokban volt ez a leginkább elterjedt együttélési forma, de egy-egy országon belül is nagy különbségeket mértek etnikulturális csoportok, a lakóhely jellege és társadalmi státuszok szerint is (Faragó 2011; Andorka 1996). Az országok és az egyes társadalmi rétegek közötti különbségekre a jelenkori kutatások is rámutattak (Verbist et al. 2019; Iacovou–Skew 2011). A 2000-es évek végén végzett kutatások alapján, miközben számos észak- és nyugat-európai országban 1-3 százalék körül mozgott azoknak a kiskorú gyermekeknek az aránya, akik nemcsak szüleikkel, hanem nagyszüleikkel is együtt élnek, addig a kelet-európai országokban jellemzően 10 százalék feletti a megfelelő érték. Ezek közül néhányban még a 20 százalékot is meghaladja, kiugróan magas például Bulgáriában (1. ábra). Az országok közötti különbségek megértésére többféle magyarázat is született, és ezzel vissza is utalunk az imént bemutatott értelmezési keretekre. Az interpretációk között ugyanis nagy hangsúlyt kapott az egyes országok általános gazdasági helyzetének, a kulturális kontextusnak és a jóléti politikáknak a differenciáló ereje (Glaser et al. 2018; Preoteasa et al. 2018). A jóléti politikák vonatkozásában többen is Saraceno és Keck tipológiájához nyúlnak vissza, amely a generációk közötti informális együttműködés alakulását arra vezeti vissza, hogy az állam mit és milyen arányban vállal fel a gyermekekre és az idősekre irányuló gondozási tevékenységekben. Eszerint azokban az országokban, ahol a gondozási tevékenység alapvetően az állam által koordinált, állami szolgáltatásokra épülő rendszer keretei között zajlik, a generációk közötti informális transzfer-áramlás gyengébb. Ebből következik az is, hogy a háromgenerációs háztartások elterjedtsége is a defamiliarizációs politikát folytató államokban alacsonyabb. Így például a skandináv országokban. Ez a megközelítés viszont nem igazán ad támpontot annak megértésére, hogy a dél-európai országokban mivel magyarázható a háromgenerációs háztartások ugyancsak alacsony szintje, amely a skandináv és a nyugat-európai országokhoz képest ugyan magasabb, de összességében mégis rendkívül alacsonynak tekinthető. És nem ad magyarázatot arra sem, hogy a kelet-európai országokban miért ennyivel elterjedtebbek ezek az együttélési formák. Mindezek alapján sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy egy ország általános jóléti szintje és a kulturális tényezők a jóléti politikáknál is fontosabb szerepet játszanak.

1. ábra: A háromgenerációs háztartásban élők aránya a 18 év alatti gyermekek körében (%)

Forrás: Iacovou-Skew 2011

A háromgenerációs együttélési formák elterjedtségének megértésében fontos szempontt adhat az időbeli tendenciák vizsgálata. Az időbeli trendek és a lehetséges magyarázó tényezők változásainak egyidejű követése rámutathat arra, hogy makroszinten melyik tényező befolyásolja erőteljesebben a multigenerációs háztartások kialakulását. Viszont éppen azért, mert a nyugat-európai országok többségében a háromgenerációs háztartások aránya rendkívül alacsony, nagyon kevés kutatás foglalkozik azzal, hogy hogyan változott ezeknek az együttélési formáknak az elterjedtsége, és mi jellemzi őket. A kutatások korlátjaként jelenik meg az is, hogy nincsenek nemzetközileg összehasonlítható adatbázisok, amelyek a változás trendjeinek bemutatására alkalmasak lennének. A háromgenerációs háztartások aránya csak becslésként értelmezhető a népszámlálási adatok esetében is, hiszen a háztartásban élők rokoni kapcsolatának vizsgálatakor általában nem rögzítik a nagyszülő és az unoka státuszt. Ilyen becslést alkalmazott az a kutatás is, amely öt európai országban (Ausztria, Franciaország, Görögország, Portugália) és az Egyesült Államokban vizsgálta az 1980 és 2010 közötti trendeket (Glaser et al. 2018). Az IPUMS népszámlálási adatait használva a szerzők bizonyos rokonsági láncok és életkori adatok felhasználásával következtetnek arra, hogy az adott háztartás háromgenerációs-e, vagy sem. Az USA-ra vonatkozó korábbi kutatások eredményei és az interpretációk alapján a trendek alakulását egyéni és társadalmi szintű változásokkal is magyarázzák. Előzetes várakozásaik szerint azokban az országokban, ahol az állam egyre inkább kivonult a gondozás feladatából, mint például Románia, Görögország vagy Portugália esetében, a háromgenerációs háztartások arányának növekednie kellene. Várakozásaikat azonban csak a romániai tendenciák erősítették meg. Portugália vonatkozásában egyébként ezek az eredmények összhangban vannak azokkal a ku-

tatási eredményekkel, amelyek a háromgenerációs háztartások arányának hosszú távú csökkenését mutatták ki. Ezek szerint Portugáliában 1960 és 2001 között 15-ről 10 százalékra csökkent ezeknek az együttélési formáknak az aránya az összes háztartáson belül (Vasconcelos 2003; Wall 2004).

Rövidebb időszakokat tekintve viszont több európai országban is mérték már a háromgenerációs háztartások növekvő arányát. Portugáliában például az 1994 és 2001 közötti időszakban (Albuquerque 2009), az Egyesült Királyságban 1991 és 2001 között (Nandy et al. 2011), Szlovákiában és Lengyelországban pedig 2007 és 2017 között (Eurofound 2019). Ezek a változások viszonylag kisebb mértékűek voltak, és a kutatásoknak nem sikerült olyan makroszintű tényezőket beazonosítaniuk, amelyek egyértelműen és azonos irányba befolyásolták volna a multigenerációs háztartások elterjedtségét.

Más a helyzet az individuális jellemzők vonatkozásában. Az ezt kutató nemzetközi vizsgálatok több, országokon átívelő, hasonló mintázatot találtak. Ilyen volt például, hogy az európai országok többségében ezekben a háztartásokban a nagymamákkal való együttélés jellemzőbb volt, mint a nagypapákkal való együttélés. Különösen azokban az országokban nagy a nemek szerinti különbség, ahol a háromgenerációs együttélési forma általában véve elterjedtebb (Verbist et al. 2019). Ezek jellemzően azok, ahol a férfiak és a nők várható élettartama közötti különbség nagyobb, és a nők nagyobb arányban élnek partner nélkül. Ugyanakkor Franciaországban és Hollandiában, ahol a háromgenerációs együttélési forma meglehetősen ritka, a nagypapákkal való együttélés a jellemzőbb. Kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy a megözvegyült idős férfiak nagyobb részének jelent problémát a mindennapi feladatok megoldása, mint az ugyanilyen helyzetben levő nőknek (ILC 2012), ezért ők nagyobb valószínűséggel költöznek össze a gyermekeikkel, mint az idős nők.

Az európai országok többségében a multigenerációs háztartásban élő idősek nem számoltak be nagyobb mértékben rossz egészségi állapotról, mint a nem ilyen háztartásban élő társaik (Verbist et al. 2019), noha az idősek rossz egészségi állapota, gondozási szükséglete lehetne az egyik fő motivációja a multigenerációs háztartások kialakulásának. Ebből a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy napjainkban a multigenerációs együttélések kialakulását nem az idősek, hanem sokkal inkább a fiatal generációk szükségletei motiválják. Erre a következtetésre jutott Verbist és társainak kutatása is, akik azt vizsgálták, hogy a háromgenerációs háztartások jövedelmében mekkora arányt képvisel az idős, és mekkorát a „középső” generáció jövedelme (Verbist et al. 2019). A 2013-as EU-SILC adatokat használták 32 országra kiterjedően. Háromgenerációs háztartásnak azokat tekintették, amelyben legalább egy 18 év alatti, egy 18 és 64 év közötti és egy 64 év feletti háztartástag élt. Megállapították, hogy a transzferáramlás iránya ezekben az országokban alapvetően a gyermekes családok felé irányult az idősebb generáció felől. Azaz a gyermekes családok jövedelmi helyzetét javította az a tény, hogy a nagyszülők is a háztartásban éltek. Sőt a kelet-európai or-

szágok többségében azt találták, hogy a háromgenerációs háztartásban élő gyermekek anyagi helyzete még valamivel jobb is volt, mint a kétgenerációs háztartásban élőké.

A fiatalabb generációk, azaz a gyermekes családok felől nézve több kutatás is kimutatta, hogy a szülők válása szignifikánsan növeli a multigenerációs háztartások kialakulásának kockázatát. Ezzel magyarázható, hogy az egyszülős családok nagyobb arányban élnek együtt a nagyszülőkkel, mint a párkapcsolatban élők (Cohen–Casper 2002; Boaz et al. 1999). Életpálya adatokat vizsgálva pedig egészen magas lehet az érintett gyermekek aránya. Egy amerikai kutatás szerint például az egyszülős családba születő városi gyermekek 60 százaléka élt legalább egyszer a nagyszüleivel is gyermekkorában (Pilkaskas 2012).

A multigenerációs együttélési forma a legtöbb országban rurális környezet-hez kapcsolódik (ILC 2012). Ennek valószínűleg több oka is lehet. Az egyik, hogy a falvakban általában kevésbé érhető el azok a szolgáltatások, amelyek a rászoruló idős emberek mindennapi szükségleteinek kielégítését szolgálják, és feltételezhetően a gyermekjóléti szolgáltatások is korlátozottabbak. A másik a különböző településtípusokon levő házak/lakások eltérő adottságaival függ össze. A falvakban általában nagyobb alapterületű otthonok vannak, ugyanakkor kisebb értéket képviselnek a hasonló nagyságú városiakhoz képest. Az előbbi a lehetőségét teremti meg, hogy három generáció együtt élhessen, utóbbi pedig a fiatalabb generációk szülői házból való elköltözését korlátozza.

A nemzetközi kutatási eredmények áttekintése után megvizsgáljuk, hogy Magyarországon hogyan alakult a háromgenerációs háztartások elterjedtségének trendje, és milyen egyéni/családi tényezők határozzák meg, hogy valaki ilyen háztartásban éljen.

Adatok, módszerek

A tanulmányban az 1980 és 2011 közötti népszámlálási adatokat, továbbá a 2016-os mikrocenzust és az Életünk fordulópontjai adatfelvételt használtuk. Az 1980-as, 1990-es, 2001-es és 2011-es népszámlálás vonatkozásában teljes körű adatokat használtunk, míg a 2016-os mikrocenzus mintája a lakosság 10 százaléka terjedt ki. Az Életünk fordulópontjai adatfelvétel egy 2001-ben indított demográfiai panel felvétel, amelynek kezdő mintanagysága megközelítőleg 16 ezer volt, amely mintapótlással az 5. hullám végére közel 9300-ra csökkent. Tanulmányunkban alapvetően azokkal a háromgenerációs háztartásokkal foglalkoztunk, ahol a legfiatalabb generáció legalább egy tagja 0 és 24 év közötti gyermek státuszban levő háztartás-tag. Ennek alapvetően két oka van: az egyik, hogy így próbáltuk homogenizálni a vizsgált csoportot, a másik pedig az, hogy így tudunk közvetlenül is kapcsolódni azokhoz a korábbi kutatásokhoz, amelyek család- és háztartásszerkezeti kérdéseket vizsgáltak, és így definiálták a gyermek fogalmát. Továbbá az is szempont volt, hogy

ezzel a megközelítéssel a háromgenerációs háztartások túlnyomó többségét (2016-ban 84 százalékát) le tudjuk fedni.

1. táblázat: *Gyermek státuszban élő személyek a különböző háztartásokban, 2016*

Gyermekek különböző definíciók szerint	Kétgenerációs háztartásban (%)	Háromgenerációs háztartásban (%)	Összesen (%)	N
Gyermekek életkori határ nélkül	92,1	7,9	100,0	2 884 622
0 és 24 év közötti gyermekek	91,2	8,8	100,0	2 189 409
25 éves és idősebb gyerekek	94,7	5,3	100,0	695 213

Forrás: Mikrocenzus 2016. Saját számítás

Megjegyzés: A népszámlálásokban gyermeknek tekintenek mindenkit, aki legalább egy szülőjével együtt él, és nincs „önálló családja”, azaz nincs együtt élő partnere és/vagy gyermeke. A gyermek definíciójának nem kritériuma, hogy a szülőnek a gyermek vér szerinti gyermeke legyen. Ilyen módon számolni tudunk azokkal a gyermekekkel is, akiket a szülők örökre fogadtak, vagy hivatalos örökbefogadási procedura nélkül gyermeküknek tekintenek.

A népszámlálások és a mikrocenzus legnagyobb előnye, hogy a viszonylag ritkán előforduló háztartástípusok vizsgálatára is alkalmas, ezért választottuk empirikus adatbázisként a háromgenerációs háztartások elemzésére is. További fontos szempont volt, hogy a népszámlálások egy hosszabb időszak – csaknem negyven év – áttekintésére adnak lehetőséget. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a népszámlálásoknak nem célja a háromgenerációs családokról statisztikákat közölni, és ennek következtében az adatfelvételi koncepciójuk sem fordít figyelmet arra, hogy ez az együttélési forma nagy pontossággal kutatható legyen. Az egycsaládos háztartásokban a nagyszülőket „felmenő rokonként” definiálják, de azt nem tudjuk, hogy nagyszülőről vagy dédszülőről van szó. Tanulmányunkban mi minden felmenő rokont nagyszülőnek tekintettünk, így ezzel a megközelítéssel felülbecsüljük a nagyszülős háztartások arányát, noha úgy gondoljuk, hogy ez a felülbecslés igen kis mértékű. A két- vagy többcsaládos háztartások kategóriájából azokat a háztartásokat próbáltuk megtalálni, ahol a második vagy többedik családban a nagyszülők élnek. A népszámlálási gyakorlat ugyanis azokat a háztartásokat, ahol nemcsak egy, hanem két nagyszülő is a háztartásban él, többcsaládos háztartásnak tekinti, szemben az előbb említett típussal, ahol a gyermekes család, ha egy nagyszülő felmenőként kapcsolódik hozzá, nem alkot önálló családot. A többcsaládos háztartások esetében a nagyszülős háztartások becslése a következőképpen történt: megvizsgáltuk, hogy a háztartásban élő gyermekes család szülői generációja és a másik családban élők generációja között mekkora a korkülönbség. Ha a „középső generáció” legidősebb tagja és a legidősebb generáció legfiatalabb tagja között legalább 16 év különbség volt, akkor nagyszülős háztartásnak tekintettük az adott háztartást. Természetesen ez is a felülbecslés irányába hat, hiszen az is lehetséges, hogy a gyermekes család nagynénik/nagybácsik vagy egyéb idősebb, a tágabb családhoz tartozó rokon családdal alkot közös háztartást. Ez esetben is úgy véljük, hogy kismértékű torzítást jelenthet ez csupán, hiszen már a többcsaládos háztartások előfordulása is nagyon

ritka, és feltételezhetjük, hogy ezeknek döntő többsége olyan, ahol a nagyszülőkkel élnek együtt a fiatalabb generációk.

Az Életünk fordulópontjai adatfelvételben nincsenek ilyen módszertani problémák, hiszen a háztartás szerkezetét vizsgáló kérdésekből egyértelműen kiderül, kik az unokák, a szülők és a nagyszülők a háztartásban. Hátránya viszont, hogy az adatfelvétel rendkívül gazdag tematikája ellenére az olyan, a társadalomban ritkábban előforduló jelenségek, mint a multigenerációs háztartások kutatása, kevésbé alkalmas, hiszen a mintába ilyen paraméterrel bekerülő háztartások száma viszonylag kicsi (2. táblázat). Ugyanakkor úgy véljük, hogy hasznos lehet ezeknek az adatoknak az elemzése is, hiszen néhány kérdés vizsgálatára csak ez az adatgyűjtés áll rendelkezésre. Ilyen például annak a bemutatása, hogy hogyan keletkeznek ezek a háztartások, milyen élethelyzetekkel kapcsolhatók össze, és mennyire tartósak az életpályán. Az adatfelvétel arra ad lehetőséget, hogy az egyéni életpályákból egy 15 éves szakaszt tekintsünk át. A panelkopás miatt az elemzésünkben nyilván csak azok az egyének szerepelnek, akik mind az öt adatfelvételi évben benne maradtak a mintában. A panelkopást ugyan súlyozással kompenzálni tudjuk egy bizonyos mértékig, de azt nem tudjuk, hogy a minta kopása hogyan érinti az olyan kisebb társadalmi csoportokat, mint például a háromgenerációs háztartások.

2. táblázat: *Elemsszámok az Életünk fordulópontjai adatfelvétel mintájában (n számok)*

25 év alatti gyermeket nevelő szülők	2001	2004	2008	2012	2016
Gyermeket nevelő szülők összesen	6365	5148	3891	4062	3060
Háromgenerációs háztartásban élő gyermekes szülők	661	622	508	497	320

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel 2001, 2004, 2008, 2012 és 2016-os hulláma (1–5. hullám)

Megjegyzés: Az elemsszámok azoknak a kérdezetteknek a számát jelölik, akik szülő státuszban voltak az adatfelvétel időpontjában, és a háztartásban élő gyermekeik 0 és 24 év közöttiek voltak.

Általános trendek

Magyarországon az általunk vizsgált időszakban a háromgenerációs háztartások aránya alacsony, és csökkenő tendenciát mutat. Ez a csökkenés azonban a második világháború utáni időszakban viszonylag mérsékelt ütemű, ami abból adódik, hogy a multigenerációs háztartások aránya már a háborút követő egy-két évtizedben sem volt túlságosan magas. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint a 3 millió 79 ezer háztartásból 322 ezer tartozott ebbe a kategóriába. Ők a háztartásoknak 11 százalékát tették ki (KSH 1963). 1980-ban mi 7,5 százalékot mértünk, ami 2016-ra 3 százalékra csökkent, vagyis az 1980-as érték 39 százalékára (3. táblázat). A változások mögött strukturális okok is állnak. Ezek közül az egyik legfontosabb a demográfiai öregedés jelensége, vagyis az, hogy a gyermekek és a fiatalok aránya folyamatosan csökkent ezen időszak alatt. Ez maga után vonja a háromgenerációs

háztartások arányának csökkenését, hiszen ha kevesebb a gyermekes család, akkor az összes háztartáson belül kisebb azoknak az aránya is, akik potenciálisan háromgenerációsok lehetnek. Ez az oka annak is, hogy ha a gyermekes családok körében vizsgáljuk a kérdést, akkor sokkal kisebb a csökkenés mértéke. 1980-ban a gyermekes családok 16, 2016-ban 9 százaléka élt ebben a formában. Ez esetben a 2016-os érték az 1980-asnak 56 százaléka (3. táblázat).

3. táblázat: Háromgenerációs háztartások aránya a gyermekes családok körében, 1980–2016 (%)

A háztartások különböző csoportjai	1980	1990	2001	2011	2016
Az összes háztartáson belül	7,5	5,1	5,1	3,9	2,9
A gyermekes háztartásokon belül	15,5	11,5	12,4	11,5	9,2

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

Megjegyzés: Gyermekes háztartásnak azokat tekintjük, ahol legalább egy 24 éves vagy fiatalabb gyermek nevelkedik.

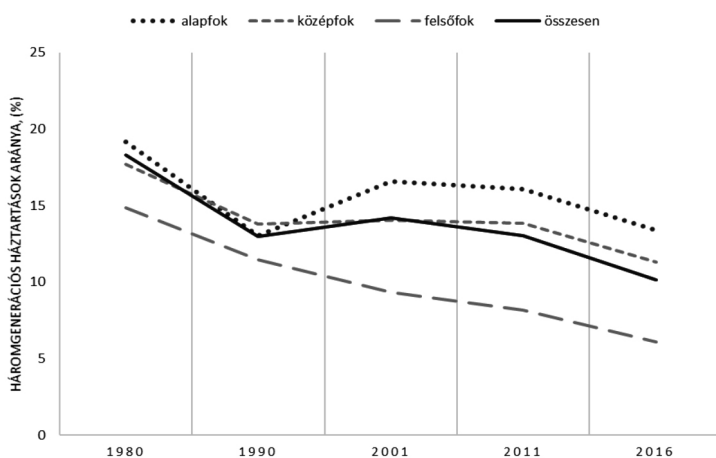
Ugyanakkor az a tény, hogy a csökkenés a gyermekes családokra vetítve is bekövetkezett, azt mutatja, hogy más okai is vannak annak, hogy ez az együttélési forma napjaink társadalmában kevésbé van jelen, mint akár 20–30 évvel ezelőtt. Ahogyan már korábban is említettük, gazdasági, kulturális, társadalompolitikai faktorok is szerepet játszhatnak abban, hogy ez bekövetkezett. Ezeket részben megérthetjük azáltal, ha megismerjük, hogy a multigenerációs háztartások arányának csökkenése hogyan zajlott időben, valamint társadalmi csoportok szerint.

Az elmúlt évtizedekben, 1980 és 2016 között az említett csökkenés nem volt egyenletes, hiszen az 1980 és 1990 közötti időszak erőteljes csökkenését az 1990-es években növekedés követte, 2000 után viszont tovább csökkent az arány. Kontrolladatok hiányában nehéz megítélni, hogy az 1990-es mérés mennyire reális. Tekintve, hogy a rendszerváltás utáni évek komoly gazdasági visszaesést jelentettek, hogy megjelent és 1997-re csúcsot döntött a munkanélküliség, hogy az aktív korú népességnek nagy tömegei váltak inaktívvá, és hogy a lakáspiac is jelentősen beszűkült, a népszámlálási mérések reális folyamatokat jelezhetnek. Egyben egyfajta igazolást adhatnak arra, hogy a gazdasági recessziók az együttélési formákra is hatnak. Az Egyesült Államokban és Kanadában megfigyeltekhez hasonlóan, ahol a gazdasági recessziók évei alatt jelentősen növekedett a háromgenerációs háztartásban élők aránya (Keene–Batson 2010; Pew Research Center 2010, 2011; Kreider–Ellis 2011; Battams 2017; Pilkauskas–Cross 2018).

A multigenerációs háztartások előfordulása nem független a bennük élő felnőttek társadalmi státuszától. Ha a társadalmi státuszt az iskolai végzettséggel közelítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a felsőfokú végzettségű szülők körében lényegesen alacsonyabb ennek az együttélési formának az előfordulása, mint a nem diplomások

körében. A társadalmi távolságok pedig időben növekedtek, nemcsak a diplomások és a nem diplomások között, hanem a közép- és alacsony végzettségűek között is (2. ábra). Ebből arra lehet következtetni, hogy a háromgenerációs együttélési forma időben nézve egyre inkább összekapcsolódott az alacsonyabb társadalmi státusszal. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a multigenerációs együttélési forma létrejöttének egyik legfontosabb oka maga a szegénység lehet. A diverzifikáció folyamata az 1990-es években indult, amikor jól láthatóvá vált, hogy miközben a diplomások körében tovább folytatódott a háromgenerációs háztartások arányának csökkenése, addig a középfokú végzettségűek körében enyhe, az alacsonyok körében pedig kifejezetten erős növekedés történt (2. ábra).

2. ábra: Háromgenerációs háztartások aránya a szülők (középső generáció) iskolai végzettsége szerint

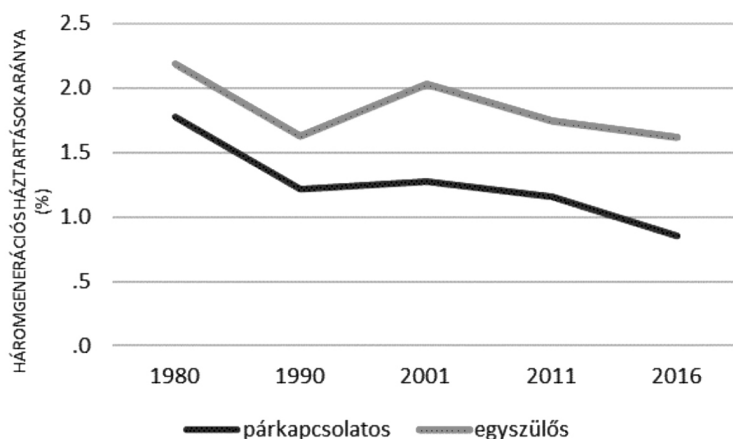

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

Megjegyzés: A szülők iskolai végzettsége háztartásonként a magasabb végzettségű szülő legmagasabb iskolai végzettségét jelzi.

Az 1990-es évek abban a tekintetben is változást hoztak, hogy a szülők párkapcsolati státusza szerint hogyan alakult a háromgenerációs háztartások aránya. Miközben a párkapcsolaton alapuló családok körében 1990-ben és 2001-ben hasonló arányokat mértünk, az egyszülős családok esetében ugyanebben az időszakban erős növekedésnek lehetünk szemtanúi (3. ábra). Ezáltal a különbség megnövekedett a két csoport között, amely a későbbi időszakban is fennmaradt.

3. ábra: Háromgenerációs háztartások aránya a szülők (középső generáció) partnerkapcsolati státusza szerint

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

A háromgenerációs háztartások demográfiai és társadalmi meghatározottsága

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen egyéni és családi szintű demográfiai és szociológiai tényezők határozzák meg a multigenerációs együttélések kialakulását. Milyen változások történtek e vonatkozásban 1980 és 2016 között? Másrészt a 2016-os Mikrocenzus adatait elemezve a középső (szülői) generáció élettörténeti és a gyermekkori családi háttérre vonatkozó adatait is beemeltünk a magyarázó tényezők sorába. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az, hogy valaki nem tud elköltözni a szülői házból, illetve az új család alapítása után vissza kell költöznie a szülőkhöz, a hátrányok hosszabb távú akkumulációjára utal: akár a tekintetben, hogy a szülők nem tudtak elegendő támogatást adni az önálló életkezdéshez, akár abban, hogy a gyermekek generációja – munkaerőpiaci problémák, demográfiai életesemények hatására – nem tudja megteremteni vagy fenntartani az önállósodás feltételeit.

Függő változónk azt mutatja, hogy a gyermekes család együtt él-e a nagyszülőkkel, vagy sem, azaz hogy háromgenerációs háztartásról beszélhetünk-e, vagy sem. A logisztikus regressziós elemzés demográfiai, társadalmi és térségi változók összefüggéseit mutatja a függő változókkal. Ezáltal választ kaphatunk olyan kérdésekre, mint például hogy az iskolai végzettséggel akkor is összefügg-e a multigenerációs háztartás kialakulásának esélye, ha az iskolai végzettség szerinti különbségeket a térségi jellemzőkkel kontrolláljuk? Van-e ezekben a modellekben önálló hatása a térségi ismérveknek, azaz alapvető demográfiai és szociológiai jellemzők kontrollálása után is fennmaradnak-e

a térségek (lakóhely jellege és regionális elhelyezkedése) szerinti differenciák? Választ kaphatunk arra is, hogy az egyszülős családoknak vajon azért nagyobb az esélye arra, hogy a nagyszülőkkel egy háztartásban éljenek, mert a válás feltételezhetően lakhatási problémákat, anyagi nehézségeket hozott az életükbe, vagy azért (is), mert az egyszülősé válásban felülreprezentáltak az alacsonyabb végzettségűek.

A demográfiai változók arra utalhatnak, hogy ez az együttélési forma szorosan kapcsolódik egy-egy életszakaszhoz, életúteseményhez. A kétváltozós elemzések azt mutatják, hogy a gyermekek száma és a legfiatalabb gyermekek életkora fontos meghatározója a háromgenerációs családok kialakulásának. Az első gyermek vállalása, a kisgyermekes életkor a háromgenerációs együttélés esélyét növeli. Ez az összefüggés a többváltozós modellben is szignifikáns maradt, és mind az öt vizsgálati évben megfigyelhető. A gyermekszám és az életkor növekedésével fokozatosan csökken az esélye annak, hogy a gyermeket nevelő családok a nagyszülőkkel is együtt éljenek (4, 5. táblázat). E mögött feltételezhetően az az egyik magyarázat, hogy a gyermeket vállaló családok egy része nem tud a gyermekvállalás előtt vagy azzal közel egy időben elköltözni a szülői házból, de a későbbiekben megtörténik a szülői házból való elköltözés. Az időbeli hatásokat tekintve elmondhatjuk, hogy a gyermekek száma mindvégig szignifikáns hatással bír, de ez a hatás időben csökken. A legfiatalabb gyermek életkorát tekintve a 2000-es években megerősödött annak a hatása, hogy a gyermeket nevelő családban 0 és 3 év közötti gyermek él. 2001-ben és az azt követő években is több mint kétszeresére növelte a háromgenerációs háztartássá válás esélyét a referenciacsoporthoz képest, ha óvodáskor alatti gyermek is élt a családban. Ez azt mutatja, hogy a multigenerációs együttélési forma egyre inkább a gyermeki életpálya legelejéhez kapcsolódott.

Az egyszülős családokra vonatkozó korábbi kutatásainkban azt láttuk, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők, főként nők körében viszonylag magas a nagyszülőkkel együtt élők aránya (Monostori 2021). Ennek oka lehet az, hogy azokban a háztartásokban, ahol több felnőtt generáció is él együtt, nagyobb a kapcsolatok törékenysége, amelyek felbomlása után a szülői generáció egyik tagja, jellemzően a férj/férfi partner elköltözik. Másrészt az is oka lehet ennek, hogy a válás vagy a partner elvesztése után a családok nehéz anyagi helyzetbe kerülnek, esetleg lakhatási problémáik vannak, és ezért visszaköltöznek a szülői házba. Az egyszülős családok magasabb esélye minden vizsgálati évben kimutatható volt a többváltozós modellekben is. A kétváltozós elemzések azt mutatják, hogy ez a hatás időben erősödik, de a többváltozós elemzés ezt nem erősítette meg (4, 5. táblázat). Ennek az volt az oka, hogy amikor az iskolai végzettség belépett a modellbe, akkor lényegesen csökkent a családszerkezeti hatás. Erős korreláció van tehát a szülők iskolai végzettsége és a családszerkezet között. Minél alacsonyabb valakinek az iskolai végzettsége, annál nagyobb az egyszülős családdá válás kockázata, és a kettő összekapcsolódásával rendkívüli módon felerősödik annak az esélye, hogy a gyermekes család együtt éljen a szülői generációval.

Az iskolai végzettség a rendszerváltás utáni években a legerősebb differenciáló tényezőnek bizonyult. A háromgenerációs együttélési forma sokkal jellemzőbb az alacsonyán kvalifikált szülők családjaira, mint a magasabb végzettségűekre. Ráadásul időben az egyik legmarkánsabb változás az iskolai végzettség szerinti különbségek alakulásában zajlott. Miközben 1980-ban és 1990-ben a háromgenerációs háztartássá válás kockázata iskolai végzettség szerint szignifikáns, de nem nagyon erőteljes különbségeket mutatott, 2000-es években jelentőssé, a 2010-es években pedig meghatározóvá vált (4, 5. táblázat). Az iskolai végzettségi szintek közötti legmeghatározóbb választóvonal a diplomások és a nem diplomások között van. A 2010-es években már az érettségizettek körében is 1,7-1,8-szoros esélye volt annak, hogy háromgenerációs háztartásban éljenek, a diplomásokhoz képest.

Az általunk használt adatbázisokban nem állnak rendelkezésre a szülők hosszabb távú munkaerőpiaci státuszára vonatkozó adatok. Ez azért problémás, mert azt feltételezzük, hogy a munkaerőpiaci hátrányok hosszabb távú akkumulációja vezethet ahhoz, hogy a gyermekes család a nagyszülői generációval egy háztartásban éljen. Vizsgálni csak az aktuális munkaerőpiaci státuszt tudtuk, amely a kétváltozós elemzésekben azt mutatta, hogy ha egyik szülő sem kereső, vagy csak egy kereső van a gyermekes családban, akkor az szignifikánsan növeli a nagyszülők háztartás kialakulásának kockázatát.

A többváltozós modellben azonban ez a hatás megváltozik. Nem csak a hatás ereje, hanem az iránya is (4, 5. táblázat). Erre egyelőre nehéz magyarázatot találni.

A háromgenerációs háztartások előfordulásának jellegzetes térbeli mintázata van, hiszen szignifikánsan nagyobb eséllyel fordul elő a falvakban és a kisebb városokban, mint a megyeszékhelyeken és Budapesten. Leginkább a Dél-Dunántúlon, a Nyugat-Dunántúlon és Észak-Magyarországon fordul elő, de kifejezetten magas a közép-magyarországi régió fővároson kívül eső részeiben is (4., 5. táblázat).

4. táblázat: A háromgenerációs együttéléseket meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők, kétváltozós összefüggések (logisztikus regresszió; esélyhányadosok)

Társadalmi ismérvek	1980		1990		2001		2011		2016	
	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.
Gyermekek száma										
1	1,451	0,007	1,685	0,009	1,324	0,008	1,332	0,009	1,314	0,009
2	1,207	0,008	1,328	0,009	1,059	0,008	1,110	0,009	1,028	0,010
3 és több	Ref.									
A legkisebb gyermek életkora										
0–3 éves	1,633	0,007	1,352	0,009	1,904	0,008	1,673	0,008	1,192	0,009
4–5 éves	1,273	0,009	1,173	0,011	1,587	0,010	1,436	0,011	1,104	0,012
6–14 éves	1,343	0,007	1,107	0,008	1,301	0,007	1,331	0,008	1,039	0,009
15–18 éves	1,212	0,009	1,072	0,010	1,145	0,009	1,162	0,010	1,045	0,011
19–24 éves	Ref.									
A szülők generációjának párkapcsolati státusza										
Párkapcsolaton alapuló	Ref.									
Gyermekeit egyedül nevelő	1,232	0,006	1,343	0,006	1,585	0,006	1,506	0,006	1,896	0,007
A szülők iskolai végzettsége										
Általános iskola	1,172	0,007	ns.		1,615	0,008	1,929	0,009	2,178	0,011
Szakkunskásképző	1,642	0,008	1,317	0,008	1,891	0,008	1,994	0,008	2,228	0,009
Érettségi	1,194	0,008	1,203	0,007	1,509	0,008	1,698	0,008	1,866	0,008
Diploma	Ref.									
A szülők gazdasági aktivitása										
Egyik sem kereső	ns.		1,044	0,010	1,412	0,007	1,598	0,007	1,351	0,010
Csak az egyik szülő kereső	ns.		1,167	0,005	1,301	0,005	1,302	0,006	1,100	0,006
Mindkét szülő kereső	Ref.									
Településtípus										
Budapest	1,247	0,007	1,426	0,008	1,068	0,009	1,067	0,010	0,954	0,011
Megyeszékhely	Ref.									
Egyéb város	1,268	0,007	1,267	0,008	1,251	0,007	1,286	0,008	1,272	0,009
Falu	2,172	0,006	2,106	0,007	1,789	0,007	1,692	0,008	1,686	0,009
Régió										
Közép-Magyarország	1,114	0,007	1,775	0,010	1,108	0,008	1,124	0,009	0,920	0,010
Észak-Alföld	Ref.									
Dél-Alföld	0,974**	0,008	ns.		0,928	0,010	0,850	0,011	0,801	0,012
Észak-Magyarország	1,334	0,008	1,324	0,009	1,214	0,009	1,373	0,010	1,066	0,012
Közép-Dunántúl	1,064	0,009	1,086	0,010	1,082	0,010	1,123	0,011	1,038	0,012
Dél-Dunántúl	1,796	0,008	1,284	0,008	1,543	0,010	1,370	0,011	1,262	0,012
Nyugat-Dunántúl	1,603	0,008	1,645	0,010	1,462	0,010	1,191	0,011	1,142	0,012

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Háztartási szintű adatok; 2. A táblázatban a szignifikanciaszinteket az alábbi módon jelöltük: * $p < 0,05$;

** $p < 0,01$; amennyiben a megadott érték $P < 0,001$, azt külön nem jelöltük. A nem szignifikáns hatásokat „ns.” jelzéssel jelöltük.

5. táblázat: A háromgenerációs együttéléseket meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők, többváltozós összefüggések logisztikus regresszió; esélyhányadosok)

Társadalmi ismérvek	1980		1990		2001		2011		2016	
	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.
Gyermekek száma										
1	1,700	0,008	1,826	0,008	1,678	0,008	1,699	0,009	1,447	0,010
2	1,259	0,008	1,358	0,009	1,252	0,009	1,317	0,009	1,135	0,010
3 és több	Ref.									
A legkisebb gyermek életkora										
0–3 éves	1,922	0,008	1,570	0,009	2,461	0,008	2,356	0,009	2,145	0,011
4–5 éves	1,583	0,010	1,311	0,011	1,959	0,010	1,894	0,011	1,550	0,013
6–14 éves	1,597	0,008	1,242	0,009	1,551	0,008	1,600	0,009	1,277	0,009
15–18 éves	1,340	0,009	1,149	0,010	1,255	0,009	1,275	0,010	1,127	0,011
19–24 éves	Ref.									
A szülők generációjának párkapcsolat státusza										
Párkapcsolaton alapuló	Ref.									
Gyermekeit egyedül nevelő	1,695	0,009	1,572	0,007	1,865	0,007	1,654	0,007	2,762	0,009
A szülők iskolai végzettsége										
Általános iskola	1,065	0,008	0,898	0,008	1,365	0,009	1,717	0,010	1,947	0,012
Szakmunkásképző	1,346	0,008	1,169	0,008	1,685	0,008	1,982	0,008	2,119	0,009
Érettségi	1,112	0,008	1,129	0,008	1,405	0,008	1,677	0,008	1,776	0,008
Diploma	Ref.									
A szülők gazdasági aktivitása										
Egyik sem kereső	0,631	0,028	0,793	0,012	0,930	0,009	ns.		0,538	0,013
Csak az egyik szülő kereső	0,770	0,007	0,912	0,007	0,937	0,006	0,956	0,007	0,607	0,009
Mindkét szülő kereső	Ref.									
Településtípus										
Budapest	1,298	0,010	1,355	0,012	0,938	0,012	0,862	0,012	0,857	0,014
Megyeszékhely	Ref.									
Egyéb város	1,388	0,007	1,369	0,008	1,260	0,008	1,219	0,009	1,217	0,010
Falu	2,365	0,007	2,282	0,008	1,760	0,007	1,574	0,008	1,584	0,010
Régió										
Közép-Magyarország	1,153	0,009	1,245	0,010	1,336	0,010	1,409	0,010	1,205	0,011
Észak-Alföld	Ref.									
Dél-Alföld	0,971	0,008	ns.		0,916	0,010	0,850	0,011	0,795	0,012
Észak-Magyarország	1,205	0,008	1,163	0,010	1,140	0,009	1,292	0,010	ns	
Közép-Dunántúl	1,033	0,009	1,040	0,010	0,054	0,010	1,106	0,011	ns	
Dél-Dunántúl	1,712	0,008	1,649	0,010	1,472	0,010	1,314	0,011	1,195	0,012
Nyugat-Dunántúl	1,605	0,008	1,619	0,010	1,493	0,010	1,214	0,011	1,145	0,012
Modellstatisztikák:										
Cox & Snell Square		0,028		0,020		0,027		0,024		0,024
Nagelkerke R Square		0,048		0,038		0,051		0,046		0,052

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Háztartási szintű adatok; 2. A táblázatban a szignifikanciaszinteket az alábbi módon jelöltük: * $p < 0,05$;

** $p < 0,01$; amennyiben a megadott érték $P < 0,001$, azt külön nem jelöltük. A nem szignifikáns hatásokat „ns.” jelzéssel jelöltük.

2016-ra vonatkozóan a regressziós modellt további változókkal egészítettük ki. Ezáltal szeretnénk volna élettörténeti adatokat is megvizsgálni. Elsőként a származási hatást mértük, hiszen a háromgenerációs háztartások kialakulásában szerepet játszhat az is, hogy a szülők nem tudják a gyerekeik családalapítását, önállósodását támogatni. Ehhez persze látni kellene a gyermeket vállaló párok mindkét tagjának származási háttérét, amire nincs módunk, de a kérdezettek származására utaló adatok is fontos hatásra mutathatnak rá. Másrészt ezen az adatokon meg tudtuk vizsgálni azt is, hogy az életpályán előforduló munkanélküliség hogyan hat a multigenerációs háztartások kialakulására, és végül megvizsgáltuk az első gye-

rekvállalás időzítésének hatását is. Ezek a modellek személyi szintű modellek. Kontrollváltozóként szerepeltettük mindazokat a változókat, amelyek az előző modellben is szerepeltek, de ezek hatását már nem foglaltuk a táblázatba (6. táblázat).

Származási változóként a kérdezett apjának iskolai végzettségét emeltük ki, amely szignifikánsan meghatározta a multigenerációs háztartások kialakulásának esélyét. A diplomás nagyszülők diplomás szülői generációhoz tartozó gyerekeihez képest az általános iskolai végzettségű nagyszülők gyerekeinek másfélszer, az érettségizetteknek közel 1,3-szor akkora esélye volt, hogy nagyszülői háztartásban éljen. Ugyancsak szignifikáns, bár az előzőnél jóval gyengébb hatása volt annak, hogy a kérdezett volt-e munkanélküli az életpályáján. A munkanélküliség megtapasztalása a szülői generáció bizonytalanabb munkaerőpiaci pozíciójára utal, bár nem tudjuk, mennyi ideig tartott a munkanélküliség, és milyen következményei voltak a család életére; tudta-e ezt kompenzálni a kérdezett partnerének kedvezőbb munkaerőpiaci helyzete, vagy sem. Végül azt vizsgáltuk meg, hogy az első gyermek vállalásának időpontja hogyan befolyásolja a háromgenerációs együttélés létrejöttét. A kétváltozós elemzés azt mutatta, hogy minél fiatalabban vállalja valaki az első gyermekét, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a szülői házban éljen. Ezt azonban a többváltozós elemzés nem támasztotta alá, aminek az volt az oka, hogy a fiatalon szülővé válás alapvetően az alacsony kvalifikált csoportokra volt jellemző. Tehát az iskolai végzettség és a gyermekvállalás között erős korreláció állt fenn. Ebből arra következtethetünk, hogy nem önmagában a fiatalkori gyermekvállalás valószínűsíti a multigenerációs háztartás kialakulását, hanem az alacsony iskolai végzettség, amely növeli a korai gyermekvállalás esélyét is.

6. táblázat: A háromgenerációs együttéléseket meghatározó élettörténeti hatások, 2016 (logisztikus regresszió, esélyhányadosok)

	Exp (B)	Kontrollált hatások S.E.
Apa iskolai végzettsége a kérdezett gyermekkorában		
Alapfok	1,563	0,012
Érettségi	1,321	0,013
Diploma		
Nem volt édesapja/nem ismerte	1,103	0,022
Volt-e munkanélküli az élete során?		
Igen	1,088	0,006
Nem		
Mikor született az első gyermeke?		
20 éves kora előtt	0,844	0,011
20–24 éves korában	ns.	
25–29 éves korában	1,161	0,007
30 éves korában vagy később		
Modellstatisztikák:		
Cox & Snell Square	0,022	
Nagelkerke R Square	0,050	

Forrás: Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Személyi szintű adatok. 2. A többváltozós modellben az összes változót szerepeltettük, ami a háztartási szintű modellekben is benne volt (lásd 4. táblázat). 3. A táblázatban minden megadott érték $p < 0,001$ szinten volt szignifikáns.

Hogyan keletkeznek és mennyi ideig tartanak a háromgenerációs együttélések?

Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk meg, hogyan keletkezik és mennyi ideig tart az életpályán a multigenerációs együttélési forma. A nemzetközi kutatások általában azt találták, hogy nemcsak napjainkban, de még a korábbi évszázadokban is a fiatalok családalapítása utáni időszakra koncentráltak a háromgenerációs együttélések. Néhány év elteltével a háztartások nagy részében a generációk szétköltöztek egymástól, a fiatalok, elhagyva a szülői házat, új háztartást alapítottak. Ezek az esetek tehát tipikusan olyanok voltak, hogy a fiatalok nem a gyermekvállalás előtt, nem közvetlenül ahhoz kapcsolódóan, hanem néhány évvel azután hagyták el először a szülői háztartást. Keveset tudunk viszont arról, hogy vajon régen milyen gyakori volt a szülői házba való visszaköltözés. Előfordulhatott ez is, hiszen, ha a válások aránya alacsony is volt, sokan megözvegyültek, ami okozhatta azt, hogy valaki gyermekeivel együtt visszaköltözött a szülei háztartásába, így a háztartás háromgenerációssá vált. Mindezeknek a vizsgálatához napjainkban is olyan életpályaadatokra lenne szükségünk, amelyek bemutatják, hogy az egyének a különböző életszakaszaikban milyen szerkezetű háztartásban éltek. Ilyenek nem állnak rendelkezésre, de bizonyos kérdéseket meg tudunk válaszolni az Életünk fordulópontjai adatfelvétel alapján is, amely 2001 és 2016 között követi a kiválasztott egyének életét, és háromévenként felméri, hogy a kérdezettek milyen háztartásban élnek. Ráadásul az adatfelvétel a második hullámtól, 2004-től azt is feltérképezi, hogy a háztartásban élők mióta élnek együtt, pontosabban a kérdezett mióta él együtt a háztartás jelenlegi tagjaival. Az adatfelvétel elemszámai részletesebb, társadalmi rétegek, demográfiai csoportok szerinti vizsgálódást nem tesznek lehetővé, de néhány alapvető kérdés megválaszolására alkalmasak.

Az első ilyen kérdés, hogy a háromgenerációs háztartásokon belül mekkora azoknak az aránya, amelyek úgy keletkeztek, hogy a „középső generáció” el sem költözött a szülőktől, és mekkora azoké, amelyekben visszaköltözésről lehet beszélni. Számításaink során a háromgenerációs háztartásokból csak azokat tudtuk figyelembe venni, ahol a kérdezettek a szüleikkel élnek, hiszen, ha az apósukkal, anyósukkal élnek együtt, akkor nem tudjuk megmondani, hogy a párjuk, elköltözött-e valaha a szüleitől korábban, vagy sem. Az együttélés kezdetére vonatkozó információ ugyanis csak a kérdezett szemszögéből áll rendelkezésre. Az adatok alapján azt találtuk, hogy a szüleikkel is együtt élő kérdezettek körében minden vizsgált évben meghaladta az 50 százalékot, a 2010-es években a 60 százalékot is azoknak az aránya, akik még egyáltalán nem költöztek el a szülői házból (7. táblázat). Kérdéses, hogy mivel magyarázhatjuk ezt a növekedést. Lehetséges, hogy kapcsolódik ahhoz, hogy a 2010 körüli időszakban a gazdasági válság megnehezítette a fiatalok önállósodását, talán

azokét is, akik már önálló családot alapítottak. Sajnos az alacsony esetszám nem teszi lehetővé, hogy további elemzések keretében az egyes csoportok demográfiai és szociológiai profilját is megrajzoljuk.

7. táblázat: A szüleikkel együtt élő középső generáció megoszlása aszerint, hogy mióta élnek a szülői házban

	2004	2008	2012	2016
Születése óta (még nem költözött el a szülői házból)	54,3	57,2	63,2	63,7
Az első gyermeke születése előtt „költözött vissza” a szülői házba	17,4	10,4	12,7	9,7
Az első gyermeke születése után „költözött vissza” a szülői házba	28,3	32,4	24,1	26,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	260	228	253	173

Megjegyzés: 1. A táblázatban azok a szülők szerepelnek, akik 0 és 24 év közötti gyermeket nevelnek a saját háztartásukban. 2. Születése óta a szülőikkel élőknek azokat tekintettük, akik legalább az egyik szülőnél azt jelölték, hogy születésük óta egy háztartásban élnek vele.

Forrás: Életünk fordulópontjai 2–5. hulláma alapján saját számítás.

Megvizsgáltuk azt is, hogy mennyire tartós az életpályán a három generáció együttélése. Adataink egy 15 éves szakasz vizsgálatát tették lehetővé, de több rövidebb időtávot is kiemeltünk. Elemzésünkbe csak azok kerültek be, akiknek a háztartásában mindkét vizsgálati évben – a nyitó és a záró időpontban is – volt legfeljebb 24 éves gyermek. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a gyermeket nevelő multigenerációs háztartások több mint 50, de kevesebb, mint 60 százaléka a négy évvel későbbi megfigyelési időpontban is nagyszülői háztartás volt. Nyolcéves időtávban a mutató értéke 40 és 50 százalék közé csökkent, majd a 12 éves időtartamban 40 százalék alá. 2001 és 2016 között, tehát a teljes 15 éves időszak alatt a 2001-ben háromgenerációs háztartásoknak 30 százaléka minden megfigyelési évben az volt (8. táblázat). Mindezek elég dinamikus mozgást jeleznek a háromgenerációs együttélési formából való kilépésben. Az alacsony esetszám miatt azt nem vizsgáltuk, hogy hányan vannak azok, akik a köztes időszakban más háztartásszerkezetben is éltek.

8. táblázat: Háromgenerációs háztartásban maradók aránya az egyes évek között (paneladatok) (%)

Évek	Háromgenerációs háztartásban maradók aránya t+3 ... 15 időpontban			
	2004	2008	2012	2016
2001	52,5	47,6	36,5	29,0
2004		58,7	42,3	31,6
2008			55,9	41,9
2012				55,1

Megjegyzés: 1. A táblázatban azok a szülők szerepelnek, akik mindkét megjelölt évben 0 és 24 év közötti gyermeket nevelnek a saját háztartásukban.

Forrás: Életünk fordulópontjai 1–5. hulláma alapján saját számítás.

Összegzés

Tanulmányunkban a háromgenerációs együttélésekkel foglalkoztunk. Egy olyan együttélési formával, amiről a hétköznapi életben és a tudományos diskurzusokban is nagyon kevés szó esik. Ennek főként az az oka, hogy a háztartások körében viszonylag kis arányt tesznek ki azok, ahol unokák, szülők és nagyszülők együtt élnek. Számításaink ugyanakkor azt mutatják, hogy több mint 560 ezer ember él ilyen háztartásban, és bizonyos társadalmi csoportokban messze átlag feletti a reprezentációjuk. Ezek a csoportok általában több dimenzióban is társadalmi hátrányokkal írhatók le, illetve olyan életszakaszhoz, demográfiai eseményekhez kötődnek, amikor erőteljesebben jelennek meg anyagi nehézségek, munkaerőpiaci és lakhatási problémák.

A multigenerációs háztartások arányát egy társadalomban számos dolog befolyásolhatja. A makrotényezők némelyike hosszabb távon, míg mások rövid időszakra vonatkozóan fejtik ki a hatásukat. Az európai példák azt mutatják, hogy nagyon nehéz egy tényező konkrét hatását mérni, hiszen egyszerre több tényező is hat. Általában elmondhatjuk, hogy egy társadalom általános jóléti szintje befolyásolja a háromgenerációs háztartások arányát, hiszen a gazdagabb országokban kevesebb ilyen együttélési formát találunk. Ugyanakkor, ha az általános jóléti szint közvetlenül hatna erre a mutatóra, sokkal nagyobb különbségnek kellene lennie, például a nyugat- és a dél-európai országok között, illetve a kelet- és dél-európai mutatóknak sokkal közelebb kellene állniuk egymáshoz. A gazdasági recessziók hatását sem lehet mindenütt egyértelműen kimutatni, de például az USA-ban, az Egyesült Királyságban mérhető volt, és feltételezhetjük, hogy a hazai rendszerváltás és az azt követő gazdasági recesszió hatását lehet látni az 1990-es évek folyamataiban Magyarországon is, amikor összességében enyhén, bizonyos társadalmi csoportok – például az alacsonyan kvalifikált szülők vagy a gyermeküket egyedül nevelők – esetében erősebben növekedett a nagyszülői háztartások aránya. Kérdéses ugyanakkor az, hogy az 1990-es években felerősödő egyenlőtlenségek miért maradtak meg hosszabb távon. A gazdasági prosperitás időszakai miért nem eredményeznek elmentéses irányú tendenciákat? És kérdés marad az is, hogy egy kisebb és rövidebb ideig tartó recessziós időszak milyen hatással van a többgenerációs együttélések előfordulására. A 2009 körüli évek gazdasági válságának hatását nem látjuk az adatainkban, de lehetséges, hogy ennek csak az az oka, hogy nem elég sűrűek a megfigyelési időpontjaink.

A háromgenerációs háztartások arányát meghatározó makrofolyamatok közül mindenképpen ki kell emelnünk a társadalmak korstruktúrájának hatását. Ha egy társadalomban a gyermekek vagy éppen az idősek aránya relatíve alacsony, akkor kisebb a lehetősége annak, hogy ilyen együttélési formák elterjedjenek. Régebben az idősek, napjaink társadalmában inkább a gyerekek alacsony aránya jelent egyfajta korlátot a háromgenerációs háztartások számának növekedésében. Ez az oka annak, hogy ha a háromgenerációs háztartásban élők arányát a gyermekek körében vizsgáljuk, akkor az elmúlt közel negyven évet tekintve mérsékelt csökkenést láthatunk, mint a teljes népességben.

Sajnos az adataink nem tették lehetővé, hogy a háromgenerációs háztartások demográfiai és szociológiai profiljának vizsgálatakor hálózatszerűen vizsgáljuk a fiata-

labb és az idősebb generációk jellemzőit. Ezeknek az egyidejű vizsgálata tudna csak választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált együttéléseket vajon a fiatalok vagy az idősek igényei/szükségei motiválják-e erősebben. Ugyanakkor az a tény, hogy a fiatalok szemszögéből nézve ez az együttélési forma egyértelműen kapcsolódik össze a társadalmi hátrányok különböző dimenzióival, azt jelzi, hogy a fiatalok szükségleteinek meghatározó szerepe van a multigenerációs együttélések kialakulásában.

Az unokák, a szülők és a nagyszülők együttélése nem feltétlenül évtizedeken át tartó élethelyzet az egyéni életpályán. Erre a történeti demográfiai és a jelenkorra vonatkozó szakirodalom is felhívja a figyelmet. Ez utóbbi állítást azonban nagyon kevés szociológiai munka támasztja alá empirikusan is. A kérdéssel elsősorban amerikai kutatók foglalkoztak, főként abban a kontextusban, hogy a háromgenerációs háztartások instabilitása – ez esetben instabilitás alatt háztartásszerkezeti változásokat értenek – hogyan alakítja a gyermekfejlődés különböző aspektusait. A háromgenerációs együttélés életpályán belüli hosszát ezek a kutatások nagyon rövidre teszik, miközben az érintettség, vagyis az, hogy például egy gyermek a gyermekkorában legalább egyszer a nagyszülőivel és a szüleivel/szülőjével is együtt él, nagyon magas (Pilkaukas 2012; Oberlander et al. 2009; Beck–Beck 1984; 1989). Ráadásul bizonyos, elsősorban hátrányos helyzetű csoportokban, nagyon magas azoknak az aránya, akik többször be- és kilépnek a nagyszülői háztartásba (Oberlander et al. 2009). A mi adataink azt mutatják, hogy a háromgenerációs együttélésben való érintettség sokkal alacsonyabb, mint például az amerikai társadalomban, de azoknak az aránya, akik hosszabb ideig vannak ebben az együttélési formában, magasabb. Jelentős csoportot képviselnek azok is, akik nem visszaköltözők, hanem el sem tudnak költözni a szülői házból az önálló családalapítás után. Ebben nagy szerepet játszhat a magyar lakásállomány struktúrája is, amely alapvetően azon alapszik, hogy a lakásokban és házakban élők tulajdonosai, és nem bérlői az ingatlanoknak.

Grandparents and grandchildren a common household. Multigenerational households in Hungary

Abstract: The study deals with the households where grandchildren, parents and grandparents live under one roof. While the multigenerational households are relatively rare in the society, according to our estimation approximately 560 thousand people live in three-generational households in Hungary. Their proportion is determined by the general living standards of the society, social policies, the roots and characteristics of intergenerational solidarity, the demographic structure of the population and also by the attitudes towards the multigenerational co-residence. The share of multigenerational households didn't decrease such dynamically among the families with children between 1980 and 2016 than in the whole population. Since the smaller share of three generational households is partly caused by the decreasing proportion of children in the total population. In the course of time the three generational cohabiting more and more links up with social disadvantages, the lower qualification of parents, since the shrinking trends of the multigenerational households with low educated parent was not so remarkable. Moreover, the rate increased in the 1990th, during the economic recession. The multigenerational households are more frequent among the one-parent families, partly because after divorce or separation several parents move back into the parental house. This indicates that the multigenerational cohabiting links various life events up.

Keywords: multigenerational households, households with children, grandparents, grandchildren

Irodalom

- Albertini, M. – Kohli, M. – Vogel, C. (2007): Intergenerational Transfers of Time and Money in European Families: Common Patterns—Different Regimes? *Journal of European Social Policy*, 17(4): 319–334. <http://doi.org/10.1177/0958928707081068>
- Albuquerque, P. C. (2009): The elderly and the extended household in Portugal: an age-period – cohort analysis. *Population Research and Policy Review*, 28(3): 271–289. <http://doi.org/10.1007/s11113-008-9099-0>
- Albuquerque, P. C. (2011): Grandparents in multigenerational households: the case of Portugal. *European Journal of Ageing*, 8(3): 189–198. <http://doi.org/10.1007/s10433-011-0196-2>
- Andorka, R. (1996): Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. *Aetas*, 11.4: 128–156.
- Aquilino, W. S. (1990): The likelihood of parent–adult child coresidence: Effects of family structure and parental characteristics. *Journal of Marriage and the Family*, 52(2), 405–419. <https://doi.org/10.2307/353035>
- Battams, N. (2017): *Sharing a Roof: Multi-generational Homes in Canada*. (2016 Census Update) <https://vanierinstitute.ca/sharing-a-roof-multi-generational-homes-in-canada-2016-census-update/>
- Beck, S. H. – Beck, R. W. (1984): The formation of extended households during middle-age. *Journal of Marriage and Family*, 46(2), 277–287. <http://doi.org/10.2307/352459>
- Beck, S. H. – Beck, R. W. (1989): The incidence of extended households among middle-aged black and white women. Estimates from a 15 year panel study. *Journal of Family Issues*, 10(2): 147–168. <http://doi.org/10.1177/019251389010002001>
- Bengtson, V. – Giarrusso, R. – Silverstein, M. – Wang, H. (2000): Families and Intergenerational Relationships in Ageing Societies. *International Journal of Ageing*, 2: 3–10. <http://doi.org/10.2190/HA2.1.a>
- Bianchi, S. M. V. – Hotz, J. – McGarry, K. – Seltzer, J. A. (2007): Intergenerational Ties: Alternative Theories, Empirical Findings and Trends, and Remaining Challenges. *California Center for Population Research On-line Working Paper Series*. CCPR-024-06.
- Boaz, R. F. – Hu, J. – Ye, Y. (1999): The Transfer of Resources from Middle-Ages Children to Functionally Limited Elderly Parents: Providing Time, Giving Money, Sharing Space. *The Gerontologist*, 39: 648–657. <http://doi.org/10.1093/geront/39.6.648>
- Choi, N. G. (2003): Coresidence between Unmarried Ageing Parents and Their Adult Children: Who Moved in With Whom and Why? *Research on Ageing*, 25: 384–404. <http://doi.org/10.1177/0164027503025004003>
- Cohen, P. N. – Casper, L. M. (2002): In Whose Home? Multigenerational Families in the United States, 1999–2000. *Sociological Perspectives*, 45: 1–20. <http://doi.org/10.1525/sop.2002.45.1.1>

- Coleman, M. – Ganong, L. (2008): Normative Beliefs About Sharing Housing with an Older Family Member. *International Journal of Ageing and Human Development*, 66: 49–72. <http://doi.org/0.2190/AG.66.1.c>
- Eurofound (2019): *Household composition and well-being*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Faragó, T. (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest: Corvinus Egyetem.
- Glaser, K. – Stuchbury, R. – Price, D. – Di Gessa, G. – Ribe, E. – Tinker, A. (2018): Trends in the prevalence of grandparents living with grandchild(ren) in selected European countries and the United States. *European Journal of Ageing*, 15: 237–250. <http://doi.org/10.1007/s10433-018-0474-3>.
- Goldscheider, F. K. – Lawton, L. (1998): Family Experiences and the Erosion of Support for Intergenerational Coresidence. *Journal of Marriage and the Family*, 60: 623–632. <http://doi.org/10.2307/353533>
- Harcza, I. – Monostori J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2012.*, TÁRKI, Budapest 65–92
- Harcza, I. – Monostori, J. (2018): A háztartás- és családszerkezeti változások hosszútávú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4): 105–137. <http://doi.org/10.21543/Dem.60.4.2>.
- Hareven, T. K. (1994): Ageing and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, Vol. 20, 437–461.
- Hays, J. C. (2002): Living Arrangements and Health Status in Later Life: A Review of Recent Literature. *Public Health Nursing*, 19: 136–151. <http://doi.org/10.1046/j.1525-1446.2002.00209.x>
- Iacovou, M. – Skew, A. J. (2011): Household composition across the new Europe: Where do the new Member States fit in? *Demographic Research* 25(14):465–490. <http://doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.14>
- ILC (2012): *Global Perspectives on Intergenerational Households and Relations*. http://www.ilcfrance.org/images/upload/pages/annexe_5-Global_Alliance_Intergenerational_Relations.pdf
- Keene, J. R. – Batson, C. D. (2010): Under One Roof: A Review of Research on Intergenerational Coresidence and Multigenerational Households in the United States. *Sociology Compass*, 4/8. 642–657. <http://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00306.x>
- Kreider, R. – Ellis, R. (2011): Living arrangements of children: 2009. *Current Population Reports*, US Census Bureau.
- KSH (1963): 1960. évi Népszámlálás 7. A családok és a háztartások adatai. KSH, Budapest
- KSH (2005): 2001. évi Népszámlálás. Nagyszülővel élő gyerekek. KSH, Budapest
- Laslett, P. (1965): *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age*. London: Routledge
- Laslett, P. (1966): The Study of Social Structure From Listings of Inhabitants. In: Eversley, D. E. C. – Laslett, P. – Wrigley E. A. (1966): *An Introduction to English*

- Historical Demography*. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, 1. London: Weidenfeld and Nicholson, 160–208.
- Laslett, P. – Wall, R. (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laslett, P. (1983): Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 513–563.
- Liang, J. – Winchester J. B. – Krause, N.M. – Ofstedal, M. B. – Bennett, J. (2005): Health and living arrangements among older Americans: does marriage matter?. *Journal of Aging and Health*, 17(3), 305–335. <http://doi.org/10.1177/0898264305276300>.
- McGarry, K. – Schoeni, R. F. (2000): Social Security, Economic Growth, and the Rise in Independence of Elderly Widows in the 20th century. *Demography*, 37: 221–236. <http://doi.org/10.2307/2648124>
- Mickus, M. – Stommel, M. – Given, C. W. (1997): Changes in Living Arrangements of Functionally Dependent Older Adults and Their Adult Children. *Journal of Ageing and Health*, 9: 126–143. <http://doi.org/10.1177/089826439700900107>
- Monostori, J. (2021): A nagyszülők gondozási tevékenysége Magyarországon. *Demográfia*, 2020. 63.4: 319–355. <http://doi.org/10.21543/DEM.63.4.2>.
- Nandy, S. – Selwyn, J. – Farmer, E. – Vaisey, P. (2011): *Using Census Microdata to Examine the Extend and Nature of Kinship Care in the UK*. Bristol: University of Bristol.
- Oberlander, S. E. – Shebl, F. M. – Magder, L. S. – Black, M. M. (2009): Adolescent mothers leaving multi-generational households. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 38(1), 62–74. <http://doi.org/10.1080/15374410802575321>
- Oravecz I. (2020): A rég gyermekei. I. *Ondrok gödre*. 341. o.
- Pew Research Center (2010): *The Return of the Multi-Generational Family Household*.
- Pew Research Center (2011): *Fighting Poverty in a Tough Economy Americans Move in with Their Relatives*. Washington D.C.
- Piercy, K. W. (1998): Theorizing About Family Caregiving: The Role of Responsibility. *Journal of Marriage and the Family*, 60: 109–118. <http://doi.org/10.2307/353445>
- Pilkauskas, N. V. (2012): Three-generation family households: differences by family structure at birth. *Journal of Marriage and Family*, 74(5): 931–943. <http://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.01008.x>
- Pilkauskas, N. V. – Cross, C. (2018): Beyond the Nuclear Family: Trends in Children Living in Shared Households. *Demography*, 55:2283–2297. <http://doi.org/10.1007/s13524-018-0719-y>
- Preoteasa, A. – Vlase, I. – Tufa, L. (2018): Intergenerational support as a reaction to socio-economic crisis: alteration of solidarity within precarious Romanian households. *European Societies*, 20, 111–130. <http://doi.org/10.1080/14616696.2017.1402123>

- Ruggles, S. (2003): Multigenerational families in nineteenth-century America. *Continuity and Change*, 18 (1), 2003, 139–165.
<http://doi.org/10.1017/S0268416003004466>
- Ruggles, S. (2007): The Decline of Intergenerational Coresidence in the United States, 1850 to 2000. *American Sociological Review*, 72. 964–989.
<http://doi.org/10.1177/000312240707200606>
- Saraceno, C. – Keck, W. (2010): Can we identify Intergenerational policy regimes in Europe? *European Societies*, 12, 675–696. <http://doi.org/10.1080/14616696.2010.483006>
- Vasconcelos, P. (2003): Famílias complexas: tendências de evolução. *Sociologia, problemas e práticas*, 43: 83–96.
- Verbist, G. – Diris, R. – Vandenbroucke, F. (2019): Solidarity between Generations in Extended Families: Old-Age Income as a Way Out of Child Poverty? *European Sociological Review*, 2020, Vol. 36. No. 2. 317–332. <http://doi.org/10.1093/esr/jcz052>.
- Wall, K. (2004): Portugal. In Cizek B, Richter R (eds.): *Families in the EU15 – Policies, challenges and opportunities*. Vienna: Austrian Institute for Family Studies, 195–207.
- Ward, R. A. – Logan, J. R. – Spitze, G. (1992): The Influence of Parent and Child Needs on Coresidence in Middle and Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 54: 209–221. <http://doi.org/10.2307/353288>
- Ward, R. A. – Spitze, G. (2007): Nestleaving and Coresidence by Young Adult Children: the Role of Family. *Research on Ageing*, 29: 257–277.
<http://doi.org/10.1177/0164027506298225>

Az élő hagyománytól a kulturális örökségig: az örmény városépítészet Erdélyben

Tamáska Máté: *Örmény városépítészet Erdélyben*¹

Blénesi Éva²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.6>

Ha pozitív túlélési stratégiákra keresünk példákat a rendkívüli kihívásoknak kitett népek történetében, akkor az örmények kétségkívül kiemelkednek ebben a vonatkozásban, s ez alól az erdélyi örmények sem képeznek kivételt. Amikor 1719-ben a százszok egy pestisjárvány ürügyén kiűzték a nemkívánatos konkurenciának számító örményeket Besztercéről, e sorscapásra ők azzal válaszoltak, hogy a kiűzést követően Szamosújváron telepedtek meg, ahol a semmiből, gyakorlatilag egy libalegelő helyén, létrehozták az erdélyi „örmény metropoliszt”, amely az egyetlen tervszerűen megépített városnak számított Erdélyben.

Erdély e sajátos identitású kisebbségéről, az örményekről kialakult közismert kép alapjaként a kereskedést és a városépítést említi a szakirodalom, amely sokáig a századforduló romantikus és mítoszteremtő történetírói anyagait használta alapul, elsősorban Szongott Kristóf³ forrásaira hagyatkozva. Ennek újraértékelésére csak az elmúlt évtizedekben került sor. E folyamatnak a fontos állomása Tamáska Máté: *Örmény városépítészet Erdélyben* című könyve, amely elsőként hasonlítja össze a négy nagy erdélyi örmény kolóniának otthont adó, Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz városépítészeti fejlődését a 18. század elejétől a századfordulóig.

A szerző több tézist is megfogalmaz könyvének bevezetőjében. Szerinte az örmény városépítészetéről beszélve több megközelítés is elképzelhető: egyrészt regionális, azaz Erdély sajátos viszonyaiból kiindulva, másrészt az örménység építészeti diskurzusának a kontextusában. Ez utóbbi megközelítést azért nem találja célravezetőnek, mert a római katolikus egyházzal unióra lépő erdélyi örménység a 19. század elejére gyakorlatilag elveszítette kulturális kapcsolatait az őshazájával, ami egyfelől nyelvvessztéssel járt, másfelől azzal, hogy a közép-európai katolikus művelődés

¹ Tamáska Máté (2020): *Örmény városépítészet Erdélyben*. Budapest, L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

² Email: eva.blenesi59@gmail.com

³ Szongott Kristóf (1893): Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz írásban és képekben, Auróra, Szamosújvár.; Szongott Kristóf (1901-1903): A magyar örmény metropolisz, 1-3. kötet, Auróra, Szamosújvár.

hatáskörébe került. Ez a folyamat az építészetben korábban lezajlott, így a 18–19. századi erdélyi örmény építészet nem mutat rokonságot Örményország hagyományaival. Az a bizánci építészetből kifejlődő keleties formanyelv, amely a szomszédos Moldováig elkísérte az örménységet, a Kárpátokat átlépve megszakadt. Ebből a tényből kiindulva állítja fel Tamáska a könyve bevezetőjének első tézisét, miszerint ha a szakrális örmény építészetben sincs áthatás a Kaukázus, a Krím, Moldova, illetve Erdély között, akkor még kevésbé várható ez el a világi emlékek, kiváltképp a városépítészet terén. Ezt az alaptézist elfogadva bontja ki a szerző a témáját elsősorban Erdély viszonyaiból kiindulva.

A másik alapvető tézis, hogy a szerző a városépítészeti építészetszociológiai módszerekkel elemezhető kulturális produktumnak tekinti, tehát a klasszikus építészeti vizsgálattal ellentétben nem a formát magát tekinti a vizsgálódás tárgyának, hanem annak a tartalomnak a megértését tűzi ki célul, amelyet a forma kifejez és hordoz, vagyis annak megértését, hogy milyen kulturális tartalmakat közvetít az adott építészeti mintázat. E felfogás szerint tehát az örmény építészeti egy kulturális-társadalmi folyamatként kell felfogni, nem pedig építőművészeti alkotásként. Jelen esetben pedig a kulturális folyamaton az örmény kolónia beilleszkedésének, majd asszimilációjának a történetét, illetve ennek a történetnek a térbeliségét, az építészeti lenyomatát kell érteni.

A szerző olyan kérdésekre keresi a választ, mint hogy kiket tekintett az örmény kolónia mintaadó csoportnak, miként változott az ízlése, hogyan viszonyult a helybéli építészeti tradíciókhoz. Ezen kérdésfelvetések okán a „kulturális beilleszkedés”, az „asszimiláció”, a „mintakövetés” az egész könyvön végigvonuló kulcsszavakká válnak.

Szerkezeti felépítését tekintve a kötet négy nagy tematikus egységet tartalmaz, ahol a szerző elsőként a tudománytörténeti, módszertani kérdéseket tisztázza, majd a kulturális önazonosság időben változó mintázatait tárgyalja. Az örménység identitásával foglalkozó rész gazdag szakirodalmi apparátusra épít, miközben egy négylépcsős asszimilációs folyamatot vázol fel, elsősorban Szamosújvár példájára hivatkozva. Az örménység identitásának tárgyalásakor a szerző rámutat arra, hogy a befogadó társadalom iránti lojalitás és a korlátozott egyházi autonómia mellett a 19. századi örménykép harmadik alappillére a civilizációs teljesítmény hangsúlyozása. A civilizációs teljesítmény kérdését azért emeli ki Tamáska, mert szerinte ebbe a toposzba két szempontból is illeszkedik a városépítés témája: egyfelől az ősi örmény főváros, Ani kollektív emlékezetből való beemelése, másfelől Szamosújvár kiemelkedő szerepe miatt. Jóllehet a helytörténeti munkák Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros és Csíkszépvíz esetében is hangsúlyozzák a betelepülő örmény diaszpóra városépítészeti teljesítményét, de mindemellett a regionális beágyazottságot is. Azonban egyedül Szamosújvár tekintetében szokás „tisztán” örmény építészeti emlegetni, ahol az örmény jelleg és az építészeti nívv együtt teremtett alapot a város különleges státuszának kialakulásához. Tamáska úgy fogalmaz, hogy „Szamosújvár

a szent és a mitizált Ani erdélyi megfelelője, a magyar–örmény identitás emlékeztének a helye.” (Tamáska 2020: 42)

A második tematikai egység továbbra is az örmény kolóniák külső kapcsolatait vizsgálja, itt azonban már a várostörténeti szempontok kerülnek előtérbe. Kiemeli a szerző, hogy a 18. század elején az örmény kereskedőközpontok „új városok” voltak egy már évszázadok óta működő, stabil településrendszerben, következésképpen az önálló örmény városfejlődésnek meg kellett küzdenie azzal a hátránnyal, hogy az örmények földrajzi értelemben nem a legelőnyösebb helyzeti pozíciókat foglalták el. Az eleve perifériás helyzetű Székelyföld ugyanakkor térben és társadalmi tudatban is elkülönülő entitást képezett Erdélyen belül, míg Szamosújvárnak és Erzsébetvárosnak már olyan meglévő centrumokkal kellett felvennie a versenyt, mint Kolozsvár, Beszterce, Nagyszeben és Medgyes.

A harmadik tematikus egységben a szerző a városok szerkezetét, az utca- és telekrendszereket, mindezek kulturális beágyazottságát tárgyalja. Tulajdonképpen itt válik világossá, hogy milyen döntő szerepe volt az örménység státuszának a településkép alakulása szempontjából. Ugyanakkor a szerző arra is rámutat, hogy az örmény város nem teljesen szabad területen épült fel, hanem egy már meglévő városhoz, vagy váraljai településmaghoz lazán vagy szorosabban csatlakozva. Tehát az örmény városok szerkezetében mindig kimutatható egyfajta alkalmazkodási kényszer. A szerző az összehasonlítás negyedik szintjén a 20. század eleji városképekről ad leírást építve a bőséges forrásanyagra: képeslapokra, kataszteri térképekre, a modern népszámlálás 1910-es épületstatisztikai adatsoraira, a megélénkítő honismereti irodalomra.

A város és vidéke változó kapcsolatai című 5. fejezetben a szerző több összefüggést is megfogalmaz a nagytáji környezet kapcsán. Elsőként említi, hogy a városok és a táj szoros kapcsolata magyarázatot kínál a megtelepülő örmények gyors építészeti alkalmazkodására, de arra is, hogy miként alakulhatott ki viszonylag nagy különbség a kolóniák építészete között. A második sajátosság, hogy a tájtól és az elsődleges tájműveléstől való távolság miként erősítette a kolóniák építészete közötti hasonlóságot, hiszen az örmények kezdetben mind a négy helyszínen hasonló státusszal bírtak, lévén kereskedők és kisiparosok, és ennek megfelelően tükröződik az építészetükben a mezőgazdasági őstermeléstől független telekhasználat vagy a raktározási igény a pincétől a padlásig. A harmadik szempont, hogy a 17. századig Erdélyben új település csak a már meglévő rendi keretekhez alkalmazkodva jöhetett létre. Tamáska arra is rámutat, hogy a városépítészet nem determinisztikus, hiszen a természeti környezet többféle építőanyagot kínál, és az, hogy milyen építőanyagot használ a népesség, a szokásaitól és a tudásától is függ. Erdélyben az örmények két kulturális régióban telepedtek le: Szászföldön és Székelyföldön. Mindkettő védelmi célból létrejött középkori eredetű autonómiaterület volt. A szászföldi részekben főleg kőből, míg a székelyföldi területeken elsősorban fából építkeztek, és az itt megtelepedett örmény kolóniák alkalmazkodtak a helyi tradíciókhoz.

Tamáska abban látja az örmény kolóniák látványos fejlődésének egyik kulcsmozzanatát, hogy az erdélyi városhálózat egyenetlenséget és hézagosságot mutatott. A 18. századi abszolút monarchia az elfoglalt uradalmi területeken állandó adminisztratív funkciókat ellátó egységeket tartott fenn, és a régiókon átívelő gazdasági mechanizmusokat működtetett, ám ehhez a középkorból örökölt városhálózat sem Észak-Erdélyben, sem pedig Székelyföldön nem volt megfelelő. Itt részben a bécsi udvar támogatásával a 18–19. századi városhálózati átalakulás részeként létrejött egy közép- és kisvárosi városláncolat. Tamáska szerint ebbe a folyamatba ágyazottan válik érthetővé Szamosújvár és Gyergyószentmiklós eltérő időpontú látványos fejlődése, Erzsébetváros ambivalens városiasodása és Csíkszépvíz helyzete, ami kevésbé tudott a városiasodás áramába bekapcsolódni. Az örmény kolóniák városainak általános tendenciáin kívül a szerző rámutat egy fontos sajátosságra is, jelesül arra, hogy miközben a 18. században a városiasodás kereskedelmi funkciói voltak bennük túlsúlyban, addig a 19. század végére az állami-közigazgatási funkciók kerültek előtérbe. Jóllehet ezek a folyamatok más városokra is jellemzőek voltak, az átalakulás dinamikája, amellyel a kereskedőváros adminisztratív várossá vált, már jellegzetesen örmény vonásnak tekinthető.

Tamáska arra is kitér, hogy az örmények alkalmazkodása a települési struktúrákhoz a települések belső szerkezetében is kimutatható, hiszen a már meglévő valóságos uradalmi falakon, illetve a szimbolikus társadalmi falakon kívül kellett felépíteniük a kolóniáikat. E folyamat jellemzőjeként a 18. és 19. század során az örmény kolóniák válnak az új települési centrumokká vagy úgy, mint Szamosújváron és Csíkszépvízen, ahol a korábbi falumaghoz képest a település egészének centruma eltolódott, vagy pedig úgy, mint Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós esetében, ahol a legértékesebb belső telkek fokozatosan az örmények birtokába kerültek.

Tamáska szerteágazó és sokirányú megközelítésmódjának egyik jellegzetessége, hogy az összehasonlító városszerkezetek bemutatásában a makroszintű megközelítések mellett helyet kapnak a mikroszintű elemzések is, így nemcsak átfogó képet kapunk a városokról, hanem az egyes városok sajátos karakterét adó épületeket is bemutatja. Külön alfejezetet szentel a szakrális építészetnek, majd a középületeknek, végül felvázolja azt a folyamatot, amelyben tetten érhető a változás az örmény háztól a bérpalotákig.

Tamáska könyvének egyik izgalmas fejezete az örmény településkép vizuális összefüggéseinek értelmezése, amelyben az analitikus elemzések helyett a városépítészeti együttesek kapcsolatai kerülnek előtérbe. Azt a hatást próbálja tetten érni a szerző, amelyet a városkép a szemlélőre gyakorol. Ugyanakkor számol azzal a jelenséggel is, hogy a 20. század eleji városképek értelmezésekor a korabeli élmények már csak korlátozottan rekonstruálhatóak, miközben a térszerkezetek általános összefüggései fennmaradtak. Ilyen maradandó hangsúlyokat képeznek a templomok, míg a lakosság összetételének megváltozásával a századfordulón olyan jelentős örmény épületelemek, mint a korszó, a kávéházak, a korcsolyapályák, a kaszinók már nem

részei a városképeknek. A szerző a városképek leírásakor azonban nem hagyatkozik pusztán a ma megfigyelhető állapotokra, hanem bőven merít a korabeli képeslap-gyűjteményből is. Az *Örmény városképek* című 8. fejezetben külön alfejezetet szentel a város sziluettjének (*A sziluett*), vagyis annak a látképnek a bemutatására, amely szerinte a település táji beágyazottságának a legfontosabb összetevője. Tamáska kiemeli, hogy a táj és város egyedül Szamosújváron olvadt egy sziluetté, összességében pedig azt a következtetést vonja le, hogy miközben Csíkszépvízen az örmény házak hangsúlyozottan vidékies környezetben jelennek meg, addig a hasonló fekvésű Gyergyószentmiklóson a városias jelleg válik hangsúlyossá; s míg a kevésbé városias jellegű Erzsébetvárosban az urbánus karakter kerül előtérbe, Szamosújvár a város és környezete harmóniáját rögzítő sziluettként maradt fenn a köztudatban.

Az utcák és a terek vonatkozásában a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy az örmény városok utcaképét elsősorban két egymásnak látszólag ellentmondó vonás határozza meg, ahol az örmény utcakép egyfelől a helyi hagyományokat és alapanyagokat felhasználó építészet lenyomata, másfelől magába olvasztott városias és nagyvárosias mintákat. Példaként emlegeti Szamosújvárt, ahol környékbeli vidéki kúriaépítészeti ötvöződött a kolozsvári, ausztriai és dél-csehországi mesterek díszítőművészetével. Fontos elemként értékeli a szerző az örmény polgárság értékrendjéhez hozzá tartozó közterületek parkosítását.

A lakóházak építészeti jellegzetességeit illetően Tamáska kiemeli, hogy a 18. századi örmény családok dinasztiai alkottak, és a városi ház mint kicsinyített kastély vagy kúria a család státuszszimbólumává vált. Ugyanakkor a lakóházaknak kereskedelmi igényeknek is meg kellett felelniük, így a városmagok reprezentatív barokk jellege keveredett a gazdasági tevékenységek színtereivel, ahol az örmények a környezetből átvett építészeti mintákkal igyekeztek csökkenteni a különbségeket a befogadó népesség, valamint saját értékrendjük és életmódjuk között. A 19. század vége viszont jelentős változást hozott, amikor a korábbi örmény barokk városkép fokozatosan átadta helyét az új városi léptékeknek. Ez a folyamat elválaszthatatlan volt az örménység új szerepétől, akik az idegenből rendi kiváltságossá, majd a magyar a nemzet elkötelezett híveivé váltak. A századforduló impozáns hivatali épületei és iskolái az örményeknek ezt a magyar államnemzethez fűződő viszonyát jelenítették meg a városképben. Az örmény városképeknek továbbra is kulcsfontosságú eleme maradt a szakrális építkezés, amelyben komoly szerepet játszott az újonnan a római egyházhoz kapcsolódott népesség lojalitásának hangsúlyozása. Tamáska szerint „[a] városképekben egyszerre megjelenő szegregáció és integráció híven fejezi ki a 20. század elejének belső társadalmi mozgásait. A többségből egyre inkább kisebbséggé (Erzsébetváros, Szamosújvár), illetve a jelentős kisebbségből diaszpórává (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz) zsugorodó örmények számára a beolvadás elkerülhetlenné vált.” Az, hogy az erdélyi örménység jelentős része elhagyta a kolóniákat, és részben átköltözött Romániából Magyarországra, az örmény városszerkezetek alakulásában is hűen tükröződött. Ezért is fogalmazott úgy a szerző a könyve be-

vezetőjében, hogy „Az erdélyi örmény építészet a 20. században élő hagyományból kulturális örökséggé vált”. (Tamáska 2020: 13). Könyvének zárórészében kiemeli a szerző, hogy „[a]z erdélyi örmény városépítészeti összehasonlító vizsgálatának alapvető célja nem az építészeti formának a leírása volt, hanem a formában kifejeződő társadalmi tartalomnak a feltárása” (Tamáska 2020: 177).

Tamáska Máté *Örmény városépítészeti Erdélyben* című könyve korszerű, multidiszciplináris megközelítésben mutatja be az erdélyi örménység városépítészeti sajátosságait. Nyelvezetét nem terheli fölösleges szakzsargon, plasztikus leírásai pedig nem csak a szűk szakma számára teszik élvezhetővé a szövegét. Jelen könyv egy újfajta szemléletmód bemutatása jelentős stációjának is tekinthető, de a szerzőnek azon törekvéseként is figyelemre méltó, hogy az építészettel foglalkozó szakmához és az átlagolvasóhoz egyaránt közelebb hozza a településkép humán irányultságú vizsgálatát és a társadalomtörténeti megalapozottságú építészet-szociológia meghonosítását.